

การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่
(พ.ศ. 2436 - 2453)

ปริญญานิพนธ์

ของ

ไพฑูรย์ มีกุศล

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

เสนอต่อวิทยาลัยวิชาการศึกษา
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
30 สิงหาคม 2515

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิต ได้พิจารณาปฏิญานพนธ์ฉบับนี้แล้วเห็นสมควร
รับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของวิทยาลัยวิชาการศึกษาได้

ดร.น.อ. พ. ร. น. ท. ว. ส. ... ประธาน

.....กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนได้รับคำแนะนำและความช่วยเหลืออย่างดียิ่งจาก อาจารย์คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา แห่งวิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร และอาจารย์ ดร. เตช บุนนาค แห่งกระทรวงการต่างประเทศที่กรุณาให้ความช่วยเหลือ ตั้งแต่เริ่มแรกจนกระทั่งปริญญานิพนธ์สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ผู้เขียนรู้สึกซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้นที่ได้รับพระราชทานทุนภูมิพล เพื่อใช้เป็นทุนในการจัดพิมพ์ และขอขอบคุณเจ้าหน้าที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติที่กรุณาให้ความเอื้อเฟื้อในการบริการเอกสารให้แก่ผู้เขียนเป็นอย่างดี นอกจากนี้ คุณวิฑูรย์ ศรีบางพลี ได้ให้ความช่วยเหลือในการให้ยืมเครื่องพิมพ์ดีด จึงขอขอบคุณเป็นอย่างยิ่งไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ไพฑูรย์ มีกุล

บทที่	สารบัญ	หน้า
—	บทนำ	1
1	สภาพสังคมและการปกครองของภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการปฏิรูป	6
	สภาพสังคมและชนบทรรมเปี่ยมทองถิ่น	6
	การปกครองและการศาล	10
	การเก็บส่วยสาอากร	15
	ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	
	ก่อนการปฏิรูป	18
	หัวเมืองอีสานในปี พ.ศ. 2433	21
2	บ่อเกิดของการปฏิรูป	24
	มูลเหตุของการปฏิรูป	24
	การตั้งข้าหลวงใหญ่ไปปกครองหัวเมืองลาวกาว	26
	การเตรียมการก่อนเดินทางไปจัดราชการหัวเมืองลาวกาว	27
	หัวเมืองลาวกาวเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีชากร	
	แรกเสด็จไปถึง	31
	การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวกาวในปี พ.ศ. 2435	40
	การปกครอง	40
	การเก็บส่วยสาอากร	42
	การเกณฑ์กรรม	43
	การทหาร	44
	การปราบปรามโจรผู้ร้าย	47
	การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสเข้ามาในหัวเมืองลาวกาว	49
3	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงปฏิรูปการปกครอง	
	มณฑลลาวกาวระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2444	57
	นโยบายทางการปกครอง	57

บทที่	หน้า
วิธีการปฏิรูปการปกครองมณฑลลาวท้าว	61
การปรับปรุงการปกครองในชั้นแรก	61
การปรับปรุงการปกครองในชั้นที่สอง	67
การปรับปรุงการปกครองในชั้นที่สาม	85
4 ขบถผู้มีบุญ	91
สภาพการณ์โดยทั่วไปที่ทำให้เกิดขบถ	91
สาเหตุที่เกิดจากสภาพการณ์ทางการเมือง	91
สาเหตุที่เกิดจากสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ	93
สาเหตุที่เกิดจากสภาพการณ์ทางสังคม	96
แผนการของพวกขบถ	98
มาตรการที่รัฐบาลใช้ปราบขบถ	107
5 มณฑลอีสาน พ.ศ. 2445 - 2453	124
การจัดการปกครองมณฑลอีสานตามแบบแผนมณฑลชั้นใน	124
การตั้งกองตำรวจภูธร	125
การประกาศตั้งเดือนราษฎร	127
การจัดการศึกษา	129
การปรับปรุงการปกครองมณฑลอีสาน	132
การจัดกาลยุติธรรม	135
การภาษีอากร	137
การคมนาคม	138
การเสียดินแดนเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรให้แก่อังกฤษ	140
ล้นสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์	141
6 บทสรุป	143
บรรณานุกรม	147
ภาคผนวก	157 - 189

บทนำ

ดินแดนส่วนหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งในปัจจุบันได้แก่บริเวณจังหวัดอุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และ กาฬสินธุ์ ในสมัยที่จัดการปกครองเป็นมณฑล เรียกว่า "มณฑลอีสาน" นั้น จัดเป็นมณฑลใหญ่ซึ่งนับเข้าในบาตราเป็นมณฑลชั้นที่หนึ่ง มีพื้นที่ ประมาณ 56,000,000 ไร่¹ และมีอาณาเขต ดังนี้

ทิศเหนือ จดมณฑลอูร

ทิศใต้ จดมณฑลบูรพาและเขมรในอารักขาของฝรั่งเศส

ทิศตะวันออก จดลำน้ำโขงฝั่งตะวันตก

ทิศตะวันตก จดมณฑลนครราชสีมา²

การที่ผู้เขียนเลือกศึกษาประวัติศาสตร์ การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. 2436-2453) ก็เพราะว่าดินแดนมณฑลอีสานเป็นมณฑลที่กว้างใหญ่ มีพลเมืองมากกว่ามณฑลอื่นๆในพระราชอาณาเขต และเป็นมณฑลที่สำคัญยิ่งในเวลานั้น³ และอยู่ติดต่อกับแดนฝรั่งเศสถึงสองด้าน ทำให้ประเทศสยาม ถูกบีบคั้นจากภายนอกและภายในก็มีการเคลื่อนไหวของประชาชนชาวพื้นเมือง ที่ไม่พอใจการปกครอง ของรัฐบาล รัฐบาลสยามในสมัยนั้นจึงตกอยู่ในสภาพผุ้่นองหนทาง การเมืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง แทนที่จะเป็นมหาอำนาจที่ราบลุ่มแถบนั้นยำเกรง กองทัพไทยต้องละทิ้งพระตะบองและเสียมราฐ ต้องถอยจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดมาอยู่ทางฝั่งขวาและต้องอยู่ไกลจากแม่น้ำมาเป็นระยะ

* เริ่มจัดครั้งแรก พ.ศ.2434 เรียกว่า "หัวเมืองลาวกาว" พ.ศ.2437 เปลี่ยนเป็น "มณฑลลาวกาว" พ.ศ. 2442 เปลี่ยนชื่อเรียกว่า "มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ" และพ.ศ. 2443 เปลี่ยนชื่อเรียกว่า "มณฑลอีสาน" ตามลำดับ

¹ องค์การการของครูสภา "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3 หน้า 184-185

² ด.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 5 หน้า 1-17

25 กิโลเมตร และไม่มีสิทธิเก็บภาษีสินค้าเข้าออกด้วย¹ ตามสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ลงวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ข้อ 3 และข้อ 5 รัฐบาลสยามจึงต้องรับเรื่องจัดระเบียบการปกครองดินแดนที่อยู่ติดกับฝรั่งเศสให้เหมาะสมรัดกุมและเป็นระเบียบแบบแผน อีกประการหนึ่งการคมนาคมก็ทุรกันดารและห่างไกลจากกรุงเทพฯ การที่จะบอกข่าวและขอกำสั่งจากกรุงเทพฯ ย่อมไม่ทันต่อเหตุการณ์ จึงต้องอาศัยความสามารถของข้าหลวงใหญ่ที่จะคัดอ่านบัญชาการให้ทันทั่วที่เป็นสำคัญ การรวมหัวเมืองทางภาคอีสานเข้าไว้เป็นเขตนี้ ได้ทำก่อนที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะทรงจัดการปกครองประเทศตามแบบเทศาภิบาล ในปีพ.ศ. 2437 อีกด้วย

ด้วยเหตุนี้ผู้เขียนจึงเห็นว่า การจัดการปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ เป็นเรื่องที่น่าสนใจและเป็นช่วงที่สำคัญยิ่งของประวัติศาสตร์การปกครองของไทย สนอว่าที่จะกล่าวต่อไป

ความมุ่งหมายของการศึกษากันว่า

1. เพื่อศึกษาลักษณะการปกครองดั้งเดิมของภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการปฏิรูปการปกครอง ว่ามีองค์ประกอบทางการปกครองอย่างไร อันจะเป็นพื้นฐานสำหรับการศึกษาการปกครองหัวเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย
2. เพื่อศึกษาสาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะจัดปฏิรูปการปกครองดินแดนหัวเมืองชั้นนอก
3. เพื่อรวบรวมข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน
4. เพื่อศึกษาปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในมณฑลอีสานอันเกิดจากแรงกระทบ (impact) ที่ได้รับจากรัฐบาลกลาง
5. เพื่อศึกษาถึงมาตรการของรัฐบาลสยามในการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้น และผลของการจัดการปกครองมณฑลอีสานในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่

¹ คร. เกษ อนุภาค "ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121" สังกมศาสตร์ปริทัศน์
5:78-86 มิถุนายน-สิงหาคม 2510

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ผลจากการศึกษาค้นคว้า จะให้ความรู้เกี่ยวกับวิธีการปกครองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครอง
2. ผลจากการศึกษาค้นคว้า จะให้ความรู้เกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองมณฑลอีสานตามระบบเทศาภิบาลได้ชัดเจนยิ่งขึ้น
3. ผลจากการศึกษาค้นคว้า จะทำให้ทราบและเข้าใจปัญหาที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาล
4. ผลจากการศึกษาค้นคว้า จะทำให้ทราบถึงวิธีแก้ปัญหาของรัฐบาลในการที่จะจัดการปกครองให้เหมาะสมและรัดกุมยิ่งขึ้น
5. ผลจากการศึกษาค้นคว้า จะนำไปใช้อ้างอิงในการเรียนการสอนวิชาประวัติศาสตร์ไทย ในระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย ระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพการศึกษาศึกษา และระดับปริญญาตรี

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

1. จะศึกษาค้นคว้าถึงวิธีการจัดการปกครองก่อนการปฏิรูปการปกครอง ก่อจะกล่าวถึงเรื่องราวก่อนปีพ.ศ. 2434 โดยสังเขป เพื่อให้เป็นพื้นฐานสำหรับเหตุการณ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. จะศึกษาค้นคว้าถึงลักษณะการจัดการปกครองมณฑลอีสาน ระหว่างปี พ.ศ. 2436-2453 อย่างละเอียด
3. จะศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับปฏิกิริยาของประชาชนในมณฑลอีสานที่มีต่อการปฏิรูปการปกครองของรัฐบาลกลาง วิธีการแก้ปัญหาและผลของการแก้ปัญหาทางการปกครอง

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้ จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณาวิเคราะห์ (Analysis description) ข้อมูลที่ได้ศึกษาค้นคว้า จะใช้ข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นหนึ่ง (Primary Sources) เป็นหลัก และต้องอาศัยข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นสอง (Secondary Sources) ด้วย

แหล่งที่มาค้นคว้าที่สำคัญ คือ

1. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
 2. หอสมุดแห่งชาติ
 3. หอสมุดวิทยาลัยวิชาการศึกษาระดับปริญญาตรี
 4. แหล่งอื่นๆ เช่น หอสมุดดำรงราชานุภาพ หอสมุดกระทรวงมหาดไทย เป็นต้น
- สำหรับเอกสารนั้น จะใช้เอกสารดังนี้

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นหนึ่ง (Primary Sources) ได้แก่

- 1.1 เอกสารตัวเขียน (Manuscript Sources) เช่น

-ลายพระหัตถ์ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เรื่องการเตรียมเดินทางไปจัดการการหัวเมืองลาวกาว ฯลฯ

-โทรเลขพระเจ้าอนงยาเธอ กรมขุนสรพนสิทธิประสงค์ ทูลพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เรื่องฉันทน์ ฯลฯ

-รายงานราชการมณฑลอีสาน ร.ศ.112-113 ฯลฯ

-สำเนาหนังสือผู้บัญชา เช่น หนังสือท้าวพระยาธรรมนิกร ฯลฯ

- 1.2 เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นหนึ่ง (Primary Sources) ที่ตีพิมพ์แล้ว

(Printed Primary Sources) ได้แก่

-ประชุมพงศาวดาร เช่น ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 ฯลฯ

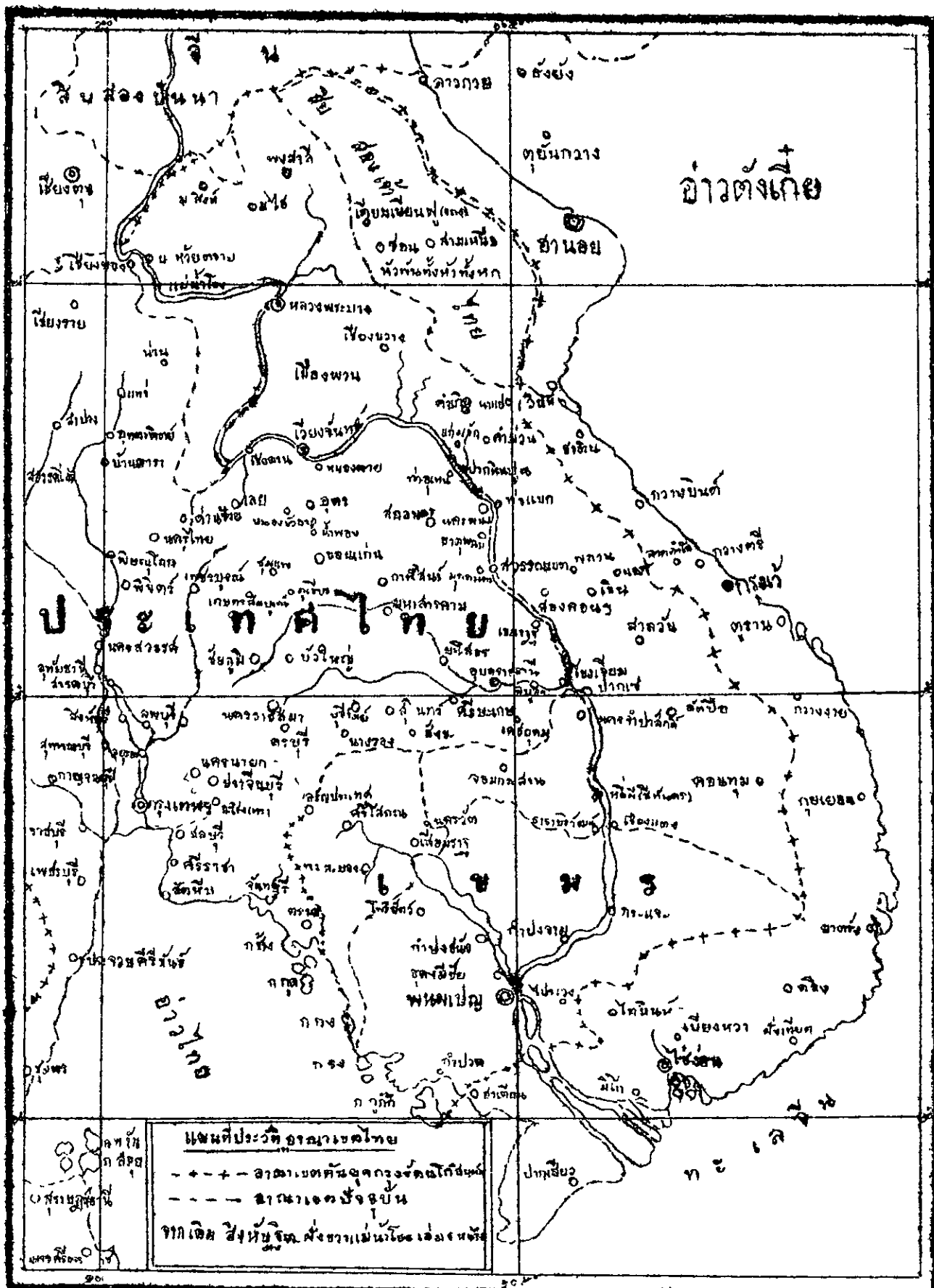
-ราชกิจจานุเบกษา

-พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-5

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นสอง (Secondary Sources) ได้แก่

2.1 หนังสือต่างๆ เช่น ประวัติบุคคลสำคัญ และหนังสือที่แต่งในสมัยหลัง เช่น ฝั่งขวาแม่น้ำโขง 2 เล่ม ประวัติศาสตร์อีสาน 2 เล่ม ฯลฯ

2.2 วารสาร (Periodicals) ต่างๆ เช่น วารสารสังกตศาสตร์ปริทัศน์ ฯลฯ

สภาพสังคมและการปกครองของภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการปฏิรูป

1. สภาพสังคมและธรรมเนียมของท้องถิ่น

ประชาชนที่อาศัยอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน มีจำนวนไม่น้อยกว่าร้อยละ 95¹ ที่พูดภาษากันหรือภาษาไทยอีสาน ภาษาดั้งเดิมเป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งที่สืบทอดมาจากชาวเวียงจันทน์ ดังที่ปรากฏหลักฐานว่า ในพุทธศตวรรษที่ 20 (คริสต์ศตวรรษที่ 16)² ได้เกิดการจลาจลแย่งชิงราชสมบัติในกรุงเวียงจันทน์ ราษฎรชาวเวียงจันทน์ได้อพยพหนีภัยเข้ามาอยู่ในพื้นที่เขตจังหวัดร้อยเอ็ด (ปัจจุบัน) และเขตจังหวัดใกล้เคียงไปจนถึงเมืองนครจำปาศักดิ์* โดยแยกย้ายกันตั้งบ้านเรือนอยู่ตามพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ บุคคลที่กบฏล้มล้างในหมู่บ้านจะได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้า เพื่อคุ้มครองดูแลพรตของตนและเพื่อให้พ้นภัยจากการรุกรานของอาณาจักรเวียงจันทน์ หัวหน้าหมู่บ้านต่างๆจึงได้ขอขึ้นกับราชอาณาจักรไทย³ และประกอบกับบรรดาชาวลาวที่อพยพเข้ามาอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับชาวไทยในทางศาสนา ภาษาและวัฒนธรรม จึงทำให้มีความเข้าใจกันและเห็นอกเห็นใจกันเป็นอย่างดี⁴

บรรดาหัวเมืองต่างๆเคยเป็นบ้านมาก่อน หมู่บ้านใดมีคหบดีมากก็จะได้รับพระราชทานตั้ง

¹Charles F. Keyes Isan and Regionalism p. 2 (Dr. Charles F. Keyes) ไซเวลาววิจัยเรื่องของภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่างปี พ.ศ. 2505-2507)

²Maha Sila Viravong History of Laos p.69 - 70

* เมืองนครจำปาศักดิ์ ปัจจุบันอยู่ในประเทศ-ราชอาณาจักรลาว

³พระพรหมมุนี (ติสฺสโธ อวน) คำขานวัดสุปัฏนาราม หน้า 7-9

⁴วอดเตอร์ เอ. เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ หน้า 159

** ไปรคณภาคผนวก ก.

เป็นเมือง เช่น เมืองอุบลราชธานี เดิมชื่อบ้าน "แจระแมะ" ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ให้ตั้งเป็นเมืองในปี พ.ศ. 2334 เป็นต้น นโยบายของรัฐบาลในการตั้งเมืองขึ้นใหม่ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวถึงนโยบายของการตั้งเมืองไว้ว่า

"..... รัชกาลที่ 1 และที่ 3 ให้เจ้าเมืองสร้างให้ไพร่พลเกลี้ยกล่อมราษฎรคนมาเป็นพลเมืองในท้องที่อันอาจทำได้ด้วยดีด้วยกันทุกฝ่ายก็สำเร็จประโยชน์ตามมุ่งหมาย

- เจ้าเมืองไทยเกลี้ยกล่อมมาได้มาก ก็โคตรดีเยี่ยมส่วน และได้ผู้คนสำหรับอาศัยให้สอยมากขึ้น ก็เต็มใจชวนขายตั้งบ้านเรือนย้ายรามกรก็ไปเที่ยวหาซื้อได้ครือค่ามากอยู่

เมื่อรู้วามานเมืองกลับเรียบร้อยอย่างเดิม ก็ยินดีที่จะกลับมาโดยมาก ... ต่อมาเหตุที่ตั้งเมืองก็ผันแปรไปเป็นอย่างอื่น จึ่งให้ราษฎรตั้งภูมิลำเนากระจ่ายกันออกไป ให้นิโรรนาที่ทำมาหากินเกิดขึ้น เจ้าเมืองกับชาวพระยาเยี่ยงผู้คนที่ถูกคุมกัน จึงยังมีตัวพระยาขอตั้งเมืองขึ้นใหม่ในที่ว่าง เพื่อรวบรวมผู้คนของชาติใหม่ที่อยู่เป็นหมู่หมวด แต่เมื่อถึงรัชกาลที่ 5 การขอตั้งเมืองกลายเป็นอุปวายทวงท้าวพระยาแย่งอาณาเขตและผู้คนกันเบะกัน... ครั้นทรงทราบว่าการณ์เมืองกลับเป็นโทษ จึงโปรดเกล้า ฯ จงดการนั้นแต่

พ.ศ. 2428....."

ดังนั้นเมืองต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 เป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ก็เพราะขึ้นอยู่กับภูมิภาคนโยบายของการตั้งเมืองขององค์พระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ

ส่วนเมืองนครจำปาศักดิ์นั้นเป็นเมืองเก่าตั้งเมื่อ พ.ศ. 2187 โดยมีเจ้าสุทนต์ราชาเป็นบุตรองค์ขึ้นทรงปกครองศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) มาเมื่อ พ.ศ. 2256 เจ้าสรวยศรีสมุทรท้าวบุตร

* ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้โปรดเกล้า ฯ ให้รัชกาลที่ 1 เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าพระยาจักรียกกองทัพไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์และเวียงจันทน์ไว้ในอำนาจ ถึงรัชกาลที่ 3 เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นชนก ไทยจึงต้องปราบปรามทำให้ราษฎรทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือในขณะนั้นนี้ภัยสงครามหลบซ่อนอยู่ตามป่าตามเขา

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามหาราชวรานุวัตรกิจต่าง ๆ สำนวนสมเด็จพระเลขา 3 หน้า 30

ได้ทำพิธีราชาภิเษกเป็น กษัตริย์ประกาศตนเป็นอิสระไม่ยกขึ้นต่อกรุงศรีสัตนาคนหุต แล้วได้ทรงตั้ง
ตำแหน่งต่าง ๆ ตามแบบกรุงศรีสัตนาคนหุต คือ ตำแหน่งเวียงนาย แสนหาบพลา เบื้องสน เบื้องจันทร์
นายขวา และตำแหน่งจตุสดมภ์ กรมอาสาคนเหว ที่เต่างอย ตำราจมนานเล็ก ชาวที่ กรมบง¹
เป็นต้น

เจ้าอนุวงศ์นครจำปาศักดิ์ให้เจ้าชายที่สืบเชื้อสายมาจากเวียงจันทน์ จึงมีกนเคารเนียบถือ
มากกว่าเมืองอื่น ๆ ในแถบนี้ อีกทั้งตำแหน่งรองเวียงนายจำปาศักดิ์ก็เป็นตำแหน่งที่สืบราชวงศ์ต่อ ๆ
กันมาเป็นประจำ ซึ่งที่เนียบถือกับเกรงกรัด ดังนั้นเมื่อเจ้าอนุวงศ์จำปาศักดิ์ตกเป็นประเทศราชของไทยแล้ว
(เมื่อ พ.ศ. 2321) ไทยจึงยกย่องฐานะเมืองนครจำปาศักดิ์ให้เจ้าอนุวงศ์เป็นเจ้าประเทศราช
และไม่ไต่ถามเกี่ยวกับการปกครองภายในของเมืองนครจำปาศักดิ์แต่อย่างใด เพียงแต่ให้ส่งต้นไม้เงิน
ต้นไม้ทองตามกำหนด 3 ปี ต่อครั้ง² และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ทรงแต่งตั้ง
ข้าหลวงไปประจำเมืองนครจำปาศักดิ์ก็ให้เพียงไปกำกับราชการในเป็นไปตามที่เจ้าอนุวงศ์จำปาศักดิ์
เคยปฏิบัติมาแล้ว งานด้านการปกครองและผลประโยชน์ของเจ้าอนุวงศ์จำปาศักดิ์ก็ยังมีอยู่เหมือนเดิม

ส่วนธรรมเนียมท้องถิ่นนั้น โดยทั่วไปเกิดจากความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ และพุทธศาสนา
ปะปนกัน ประกอบกับความเชื่อของธรรมชาติ จึงทำให้ชาวอีสาน มีกนเคารเนียบถือกันน้อย ขาด
ความกระตือรือร้นในการงาน มีความเชื่องช้าในเรื่องผีสงเทวดา เมื่อจะประกอบกิจการงานอะไรก็มัก
จะมีเรื่องเหล่านี้เข้ามาแทรกด้วยเสมอ โดยเฉพาะชาวอีสานที่นับถือผีว่าไว้ง่าย หลงใหลใน
ข้อศัญญา สุภาพจะไม่เคียดงสา³ จึงเป็นเหตุทำให้บุคคลที่คิดขบถต่อเผ่าเจ้านางตนเป็นผู้วิเศษเจ้า
ธรรมเนียมและชาวเขมรก็เชื่อถือเหล่านี้เป็นกรณีหนึ่งในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ
ทรงย้ายตน เช่น การเกิด 'ชนกลุ่มนี้มีบุพการีอีสาน พ.ศ. 2445' เป็นต้น กรณีเช่นนี้ได้นำ

ก. การทำบุญพระเวสหรือบุญมหาชาติ

ชาวอีสานนิยมทำกันในเดือนสี่ โดยการหาดอกไม้มาตั้งแถวหรือตั้งวงไม้ธูปเพื่อสักการบูชา
มูลเหตุของการทำบุญพระเวส มีปรากฏในเรื่องชาดกหมื่นนาคัยแสนว่า พระนาคัยขึ้นไปไหว้พระธาตุ
จุฬามณีในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในวันนั้นพระศรีอารียเมตไตรย ทรงปรารภกับพระนาคัยว่า ถ้าอยาก

¹ เถียร จันทิมาธร พงศาวดารอีสาน เล่ม 1 หน้า 488-507

² องค์การการของกรมศึกษา กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 70

³ สังฆราช ปาเลอแก้ว เจ้าเวียงเมืองไทย หน้า 32

จะพบศาสนาของพระองค์จริงแล้ว ก็ให้ดูคำให้เรื่องพระเวสตีห์จบในวันเดียว¹ ประชาชนในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือนิยมทำบุญพระเวสตีห์มาจนทุกวันนี้ เพราะมีความเชื่อว่าจะได้พบศาสนาของพระ ตรีอารย์ (พระกัณฐิกเมตไตรย) * ซึ่งเป็นภพที่เต็มไปด้วยความอุดมสมบูรณ์พูนสุข ปลอดภัยเหมือน โลกที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เมื่อนี้ผู้มาอ้างว่าเป็นพระกัณฐิกเมตไตรย จึงพากันหลงเชื่อและนับถือว่าจะ เป็นผู้มาปลดปล่อยทุกข์ที่คนมีอยู่ให้หมดไป

ข. การทำบุญสงกรานต์

บุญสงกรานต์ทำกันในเดือนห้า โดยชาวบ้านจะไปตักน้ำที่ใสสะอาดประกอบถ้วยของหอม เพื่อนำไปรดพระพุทธรูป พระภิกษุสงฆ์และผู้ที่อยู่ใกล้ตนเคารพนับถือ โดยเริ่มตั้งแต่วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6²

ความมุ่งหมายในการรดน้ำก็เพื่อให้เป็นสิริมงคลและขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลเพื่อความ อุดมสมบูรณ์ของมาเมือง นอกจากนี้ยังมีการก่อพระเจดีย์ทรายและการปล่อยสัตว์ การก่อพระเจดีย์ ทรายมักจะกระทำที่หาดทราย** เว้นสรวง นิมนต์พระให้รดน้ำมนต์สะเดาะเคราะห์และมีการ เล่นฟ้อนรำ ขับร้องต่างๆเป็นที่สนุกสนาน

ค. ประเพณีเค็งผะไ

การลงผีทำกระทงกันในเดือนห้า เมื่อถึงวันทำพิธี เทพเจ้าจะลงมาสิงนางเทียม (คือผู้หญิง ที่สมมติขึ้น) เรียกวันนี้ว่า วันเนาผีไ³ การทำพิธีนี้ถือว่าการอัญเชิญเทพเจ้าต่างๆที่มีชื่อต่างๆกัน เช่น เจ้าแผนดิน เจ้าปากสบาญ เจ้าละงุน เจ้าผาแดง เป็นต้น

การทำพิธีนี้ชาวภาคอีสานมีความเชื่อว่า เทพเจ้าจะมาโปรดและพยากรณ์อนาคตของบ้าน เมืองให้ทราบล่วงหน้าเกี่ยวกับแผ่นดิน จะเป็นอย่างไร บ้านเมืองจะเกิดทุกข์เชิฐหรือไม่ และจะหา วิธีป้องกันอย่างไร ซึ่งจะถามได้จากนางเทียมนี้เอง

¹ พระญาณดิลก (ชมภูมโธ จินท์) ประเพณีศาสนาชาวภาคอีสาน หน้า 24

* หัวหน้าขบถผู้มีบุญคนหนึ่งชื่อ "วงศ์อารย์เมตไตรย"

² ประมวลการจังหวัดอุดรธานีและคณะ ประวัติเมืองอุดรราชธานี หน้า 16

** ขบถขบถผู้มีบุญโคกธรรมเนียบนี้กระทำพิธี เณสรวง นิมนต์รดน้ำมนต์ที่เมืองยโสธร (ดูบทที่ 4)

³ ประมวลการจังหวัดศรีสะเกษและคณะ ประวัติเมืองศรีสะเกษ หน้า 21-22

ง. การทำบุญบั้งไฟหรือบั้งไฟ

การทำบุญบั้งไฟหรือบั้งไฟ¹ นิยมทำกันในเดือนหก สาเหตุที่ทำบุญนี้สืบเนื่องมาจากพื้นถิ่น
บางแห่ง พิธีพิธีขุดพบการไปอุทิศสมบุญ โดยเฉพาะชาวอำเภอในนา ชาวพื้นเมืองเชื่อว่า เป็นเพราะ
อำนาจของบดิน ก่อระอิศวรบันดาลให้เป็นไป¹ จึงได้ร่วมกันทำพิธีบวงสรวงแห่แห่นบั้งไฟ
แล้วทำการจุดบั้งไฟให้พุ่งขึ้นไปในอากาศ เพื่อเตือนให้ฝนทราบ เมื่อฝนเกิดความเมตตาที่จะ
บันดาลให้ฝนตกลงมา บางท่านกล่าวว่า การทำบุญบั้งไฟเป็นการสักการบูชาพระบรมสารีริกธาตุ
จุฬารณีนาคาคังส์² ประเพณีนี้เรียกว่าการทำบุญเดือนหก หรือบุญบั้งไฟ

นอกจากประเพณีบางอย่างที่นำมากล่าวโดยสังเขปแล้ว ชาวพื้นเมืองในภาคตะวันออกเฉียง
เหนือยังมีการนับถือผีอยู่โดยทั่วไป ท่านสังฆราชปาลเลกซ์ โคกแก้วไว้ว่า ".....พวกลาวนับถือผี
หลายประเภท เช่น ผีป่า...ผีหลอก...ผีให้ร้าย(ผีปอบ) และผีอารักษ์(เทวดา).....³ ด้วยเหตุนี้
ประชาชนชาวอีสานจึงต้องกราบไหว้เซ่นสรวงผีต่างๆ เพื่อป้องกันไม่ให้บุคคลใดกริ้วเรื้อนเจ็บป่วย
ป้องกันไม่ให้ชาวจำนนเสียหายและป้องกันไม่ให้เจ้าของบ้านตกลำบาก เป็นต้น และแม้ชาว
อีสานจะนับถือศาสนาพุทธ แต่ในสมัยนั้น(ในรัชกาลที่ 4) เมื่อจะทำการใดๆก็มักนิยมขนานศาลกล่าว
ต่อผีสิ่งเทวดามากกว่าจะบูชาพระพุทธองค์จริงๆ⁴ ทำให้เป็นคนเชื่ออะไรง่ายๆและถือโง่งมมาก
กว่าจะทำอะไรด้วยแรงกายและความเชื่อมั่นในตัวเอง

2. การปกครองและการศาล

ก. การปกครอง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงจัดการปกครองหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียง

¹ ญวราชการจังหวัดอุดรและคณะ ประวัติจังหวัดอุดรธานี หน้า 10

² พระยาภคิลก(ธรมณโร พิมพ์)ค.ก. หน้า 12

³ สังฆราช ปาลเลกซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย หน้า 36-37

⁴ ก.

ประเทศราช 3 เป็อง* คือเวียงจันทน์ นครพนม และนครจำปาศักดิ์ ให้เมืองนครราชสีมาปกครอง
เมืองเขมรป่าดง** และเป็องที่ไม่ได้ขึ้นต่อเป็องประเทศราชทั้งสาม และให้เมืองนครราชสีมากำกับ
เมืองประเทศราชทั้งสามดังกล่าวด้วย¹ แต่ทางกรุงเทพฯยังคงอนุโลมให้ใช้ทำเนียบข้าราชการทั้งที่
เคยปฏิบัติสืบต่อกันมาแต่โบราณ จนถึงพ.ศ. 2440 *** พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกเสีย

แบบแผนการปกครองในหัวเมืองลาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก่อนหน้านั้น แบ่งออกเป็น 5 ชั้น² คือ

1) อาณาสิทธิ์หรืออาญาสิทธิ์ เป็นตำแหน่งผู้บังคับบัญชาสูงสุด มีอยู่ 4 ตำแหน่ง ดังนี้
ก) เจ้าเมือง เป็นผู้มีอำนาจสิทธิขาดในการสั่งการภายในเมืองทั้งปวง แต่ถ้ามอง
เมืองขึ้นกับเมืองใหญ่ เจ้าเมืองไม่มีอำนาจตัดสินประหารชีวิตผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ และไม่ป้อนาจอออกนอก
กรบการ เมืองผู้ใหญ่ (อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร) ต้องรับคำสั่งจากเมืองใหญ่หรือลัวแต่พระมหากษัตริย์
จะมีพระราชกระแสรับสั่ง

ข) อุปฮาด เป็นหน้าที่ทำการแทนเจ้าเมือง เมื่อเจ้าเมืองไปอยู่หรือไปราชการ
ราชการได้ อุปฮาดจะเป็นผู้ทำการแทนทั้งสิ้น

ค) ราชวงศ์ มีหน้าที่เกี่ยวกับอรรถคดี ตัดสินชำระความในการปกครองทั่วไป
ราชวงศ์มีหน้าที่ปฏิบัติตามคำสั่งของอุปฮาด เช่น เป็นผู้รวบรวมสรรพพืช ส่วยสาอากร เป็นต้น

ง) ราชบุตร มีหน้าที่ควบคุมเก็บรักษามวลประโยชน์ของเมือง ราชบุตรแปลว่าบุตร
เจ้าเมือง แต่ความเป็นจริงแล้วไม่จำเป็นต้องเป็นเชื้อวงศ์ของเจ้าเมืองเสมอไป แต่อาจเป็นผู้ที่มี
ความสามารถในหน้าที่ราชการ ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นตำแหน่งราชบุตร ก็คงเรียก
ว่า "ราชบุตร" เหมือนเดิม³

* หัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวมทั้งกรุงเทพฯ สัตตบาลนาค (เวียงจันทน์) และนครจำปาศักดิ์
ได้ขึ้นต่อกรุงธนบุรีตั้งแต่ พ.ศ. 2321 แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระทัยรักใคร่เปี่ยมการปกครองหัวเมือง
ชั้นในให้เรียบร้อยก่อนและเกรียบบรรณเพื่อรับภิกษา จึงมิได้ทรงจัดการปกครองหัวเมืองชั้นนอกรวม
ทั้งหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงเหนือเรียบร้อย

** โฉนด เมืองสุรินทร์ สังขะ จุฑันต์ และเป็องตะลุง (ประโคนชัย)

¹ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ราชานุญาต ตำนานเมืองนครราชสีมา หน้า 124

*** ยกเว้นเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นหัวเมืองชั้นเอก ว่ากล่าวหัวเมืองในภาคนี้มาก่อน

² สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า ชีวิตกับเหตุการณ์ของสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (สมเด็จฯ รัชกาลที่ 5) หน้า 26

³ เต็ม วิชาคยพจนกิจ ประวัติการปกครอง เล่ม 2 หน้า 394

ในขณะอาณาจักรนี้มีการแบ่งการปกครองออกเป็น 4 กอง คือ กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์และกองราชบุตร ใ้ห้ราษฎรขึ้นทะเบียนใน 4 กองนี้ได้ตามใจสมัคร แต่วิธีการนี้ทำให้เป็นอุปสรรคในการปกครอง เพราะแต่ละกองมุ่งแย่งหากบมาขึ้นอยู่กับกองของตน เมื่อถึงคราวเก็บส่วยสาอากรจะสับสนกันไปหมดและจะเป็นที่สังเกตได้ว่า ราษฎรนี้ได้รับการหยิบยกขึ้นมาพิจารณา ก่อนราษฎรอื่นเพื่อมีการปฏิรูปครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตำแหน่งอาชญาสิทธิ์ ถ้าเป็นเมืองเล็กหรือเมืองขึ้นกับเมืองใหญ่เรียกว่า เจ้าเมือง อัครฮาด อัครวงศ์ และอัครบุตร เมื่อเมืองเจริญผู้คนมากก็จะได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น เช่น เมืองมหาสารคาม ได้เลื่อนตำแหน่งอาชญาสิทธิ์ในปี พ.ศ. 2411 คือ อัครฮาด เป็น อุปฮาด อัครวงศ์ เป็น ราชวงศ์ และอัครบุตร เป็น ราชบุตร¹

2) ตำแหน่งผู้ช่วยอาชญาสิทธิ์ มี 4 ตำแหน่ง คือ

- ก) ท้าวสุริยะหรือท้าวชัตติยะ
- ข) ท้าวสุริโย
- ก) ท้าวโพธิสาร
- ง) ท้าวสิทธิสาร

ผู้ช่วยอาชญาสิทธิ์มีหน้าที่พิจารณาอรรถคดีพิพาทมาแห่งศาลเมืองชั้นสูงและการปกครองแผนกต่างๆของเมือง

3) ชื่อบ้านข้างเมือง เป็นตำแหน่งรองจากคณะผู้ช่วยอาชญาสิทธิ์ มี 17 ตำแหน่ง คือ²

- ก) เมืองแสน มีหน้าที่กำกับฝ่ายทหาร
- ข) เมืองจันทร์ มีหน้าที่กำกับฝ่ายพลเรือน
- ก) เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง สามตำแหน่งนี้มีหน้าที่ดูแลพิทักษ์ทุกอย่าง รักษาและควบคุมนักโทษ ปฏิสังขรณ์และสร้างวัด กำกับในการฉีกแลกและรักษาม้าผู้ไพร่พลที่ไปมีภรรยาในต่างเมือง

ง) เมืองกุ๊ก เมืองฮาม เมืองแพ สามตำแหน่งนี้มีหน้าที่เป็นพะทำบะรง(กือทสี่ตี่) และช่วยเหลือตำแหน่งเมืองขวา เมืองซ้าย และเมืองกลาง

¹ผู้ว่าราชการจังหวัดมหาสารคามและคณะ ประวัติจังหวัดมหาสารคาม หน้า 10

²เกษม วิภาภย์พจนกิจ ค.ศ. หน้า 395-397

ง) เวียงคุก เมืองฮาม และเวียงมสน สามตำแหน่งที่มีหน้าที่เว้นหน้าบ้านตรง (คือมีสี่) และชายเหนือตำแหน่งเวียงขวา เมืองซ้าย และเมืองกลาง

จ) วาเหนือ นาคี มีหน้าที่รักษาเสียงไว้ในยั้งฉาง สรรวจสำมะโนครัว 3 ไร่ ถอกร้าง¹ เก็บส่วย จักกุม ควบคุมศัควาและระแหงจากนายเลกที่นาย หนึ่ง เรือตาย

ฉ) วาเกษตร ชาวนบ่ เป็นเสียงมองเมืองทั้งสองตำแหน่ง

ช) นนาเสนา ฆาตนาเกร (มุนกร) เป็นหัวหน้าออกคำสั่งนักประชุม หรือทำพิธี การต่าง ๆ ของเมือง

๒) งามนพิชัย เป็นพนักงานงานท้องตรา และอ่านประกาศคำสั่งของเจ้าเมือง กรบการผู้ใหญ่ในเวาประรูป

ฅ) กรมเมือง มีหน้าที่รักษาประเพณีของเมือง

ญ) สุโห เป็นแม่ทัพฝ่ายทหารของเมือง จัดเป็นตำแหน่งสูงสุดของฝ่ายทหาร ถ้าเมืองใหญ่จะเรียกว่าทพาสุโห หรือพระยาสุโห²

4) ตำแหน่งพิเศษ ตำแหน่งนี้มีหลายตำแหน่ง บางตำแหน่งจะตั้งหรือไม่ตั้งก็ได้ คือ

ก) เพี้ยชาโนเกิด ชาญกร ราชต่างใจ กำมุงกุล มีหน้าที่ใกล้ชิดเจ้าเมือง ถือองครักษ์ของเจ้าเมือง

ข) เพี้ยชาบรรม มีหน้าที่จัดขีบรรหมของเจ้าเมือง

ค) เพี้ยชาตันแทนแควตี่เวียง เป็นพนักงานติดตามเจ้าเมือง

ง) เพี้ยชาลลบลำคำ มีหน้าที่เฝ้าทรมแสง หรือดาบ

จ) เพี้ยชามนเตยร มีหน้าที่รักษาพระราชลายราง ปราสาท

ฉ) เพี้ยชาบุฮม มีหน้าที่เก็บเงินจามรหรือกับกลด

ช) เพี้ยชามตย์อาษาโนย มีหน้าที่ทางช้างวิศกรรม

๖) เพี้ยแขกขวา เพี้ยแขกซ้าย มีหน้าที่รับแขกเมือง

๗) เพี้ยศรีสุธรรม เพี้ยศรีบุตเมือง เพี้ยอัครอาต เพี้ยอัครวงค์ มีหน้าที่จัดการ ศึกษาศา และการศาสนาของเมือง

¹ สบเด็จพระมหาจักรพรรดิ ค.ศ. หน้า 29

* หลวงผ่องแผ้วประจันต์ กล่าวไว้ในคหิธรรมนิยาม่าง ๆ ภาค 1-6 ว่า ตำแหน่งตั้งแต่มีลมฝน ลงมาถึงชาวกิตติย เรียกว่าเพี้ย ฝ่ายไทยเรียกว่าเพี้ย ถ้าเป็นฝ่ายเวกราชเรียกว่าเมืองประเทศราช เรียกว่าทวารพะยา ทั้งนี้

² หอสมุดแห่งชาติ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 หน้า 51

5) ตำแหน่งสำหรับหมู่บ้าน มี 4 ตำแหน่ง ซึ่งเทียบได้กับตำแหน่งทางการปกครองในปัจจุบัน

คือ

- ก) ท้าวฝ่าย เทียบกับตำแหน่ง นายอำเภอ
- ข) ตาแสง เทียบกับตำแหน่ง กำนัน
- ค) พ่อบ้านหรือนายบ้าน เทียบกับตำแหน่ง ผู้ใหญ่บ้าน
- ง) จ่าบ้าน เทียบกับตำแหน่ง สารวัตรของหมู่บ้านหรือสารวัตรตำบล

ตำแหน่งสำหรับหมู่บ้านบางตำแหน่ง เช่น ตำแหน่งตาแสง ยังคงใช้อยู่ในประเทศสหราชอาณาจักรลาว มาจนทุกวันนี้

ข. การศาล

การพิพากษาคดีความต่างๆในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตั้งแต่ พ.ศ. 2325 จนถึงตั้งกระทรวงยุติธรรม เมื่อวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 2434¹ ได้ใช้แบบอย่างของกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย² ศาลต่างๆจะแยกอยู่ตามกระทรวงทบวงกรม คนที่สังกัดอยู่กับกรมกองใด เมื่อไต่ทวงถามการฟ้องร้องจำเลย ก็ต้องไปฟ้องร้องต่อผู้บังคับบัญชาที่จำเลยสังกัดอยู่³

ส่วนศาลหัวเมืองนั้น เมื่อเกิดคดีความขึ้นที่เมืองใด ก็จะมีการพิจารณาคดี ณ เมืองนั้น เจ้าเมืองและกรมการของเมืองจะทำหน้าที่เป็นลูกขุน พิจารณาคดี ณ ที่ประชุมกรมการ คือใช้ศาลากลางเป็นศาลชำระความ⁴ ในสมัยนั้นบางเมืองจะเลือกเอาพระอุโบสถวัดใดวัดหนึ่งเป็นที่พิจารณา คดี เช่น การพิจารณาคดีโจรผู้ร้ายที่เมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. 2435 ข้าหลวงและกรมการได้ใช้สถานที่ในพระอุโบสถวัดใด ในเมืองเชียงใหม่เป็นที่พิพากษาคดี⁵ การพิจารณาคดีในหัวเมืองต่างๆ

¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กฎหมายเดิม 1 หน้า 50

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนิพนธ์ ภาค 2 หน้า 59

³ พระวรภักดีพิบูลย์ ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย หน้า 261

⁴ กรมมหาดไทย รายงานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา... เล่มที่ 1 หน้า 75

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/31 ปี 9 หนังสือพิพากษาไทยนอกเมืองนครจำปาศักดิ์ หน้า 13

นั้น นับว่าสะดวกไม่ต้องเสียเวลาเข้ามาทัศนียภาพในกรุงเทพฯ แต่กาฬหาวเมืองพิพากษาก็คือแล้ว
 ความไม่พอใจก็จะอุทธรณ์เข้ามายังผู้บังคับบัญชาหัวเมืองนั้นได้ ดังนั้นหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมทั้ง
 หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ถ้าไม่พอใจการพิพากษาของศาลหัวเมืองก็อุทธรณ์ต่ออัครมหาเสนาบดีที่
 สุนทรนายก¹ ซึ่งเป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือนและบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง

คดีความทางที่อุทธรณ์เข้ามายังกรุงเทพมหานครนั้นวันแต่ละวันจะมากับเรื่อยๆ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2417²
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง " ศาลรับสั่ง " ขึ้นอีกภาคหนึ่ง
 เพื่อชำระความผู้รายในกรุงเทพฯ และความผู้รายในหัวเมืองที่ส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ ซึ่งโดยมากจะ
 เป็นความผู้รายปล้นสะดมและฆ่ากันตายเป็นส่วนมาก³

3. การเก็บค่าสาอากร

ก. การภาษีอากร

ในสมัยก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ลักษณะการเก็บผลประโยชน์
 ของแผ่นดินแบ่งเป็น จังกอบ อากร ส่วย และฉะ ทั้งสี่อย่างนี้เรียกรวมกันว่า ส่วยสาอากร หรือ
 ส่วยศักพัฒนากร⁴ พอถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้ทรงโปรดเกล้าฯ จัดให้มีผู้ประมูลเงินหลวง
 รับผูกขาดผลประโยชน์แผ่นดิน ผู้ที่ประมูลได้ เรียกว่า " เจ้าภาษี " ก็เป็นผู้เก็บภาษีจากราษฎร
 อย่างหนึ่ง และมีนายอากรทำหน้าที่ผูกขาดทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ผูกขาดทำนาเกลือในที่
 บางแห่ง ผูกขาดเก็บรังผึ้งในป่า ตั้งบ่อนการพนัน กุ่มสุรา ฯลฯ เป็นต้น⁵

การประเมินเงินหลวงผูกขาดผลประโยชน์แผ่นดินทางหัวเมืองตะวันออก เริ่มขึ้นที่เมือง
 นครราชสีมาเป็นแห่งแรก จากหลักฐานปรากฏว่า เมื่อ พ.ศ. 2388⁶ เจ้าพระยานครราชสีมา

¹ สมเด็จเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล หน้า 2

² พระวรภักดีพิบูลย์ ล.ค. หน้า 271

³ ค.

⁴ สมเด็จเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ อธิบายตำนานภาษีอากร หน้า 12

⁵ กงวน เด็กสกุล งานปฏิรูปบริหารการที่ 5 หน้า 93-94

⁶ กรมที่ดินการ จดหมายเหตุนครราชสีมา (คัดจากสมุดไทยคำ ร.3 จ.ศ.1207) หน้า 48

ได้อนุญาตให้ขุนไทรภเป็นใหญ่ขึ้นรับทำราชการสุราเมืองนครราชสีมาตามทูลเกล้าถวายปีละ 37 ตัง และในปีเดียวกันได้อนุญาตให้ขยายไปตั้งโรงเตาต้มสุราเพิ่มอีกที่เมืองพิมาย เมืองนางรอง เมืองปัก ขุนอินทรมุขมิตีมีอำนาจผูกขาดจำหน่ายสุราในแขวงเมืองนครราชสีมา แขวงเมืองพิมาย แขวงเมืองนางรอง แขวงเมืองปัก แขวงเมืองประโคน (อำเภอจตุรัส จังหวัดชัยภูมิปัจจุบัน) เมืองตะลุง (ประโคนชัย) เมืองบัวเห็จจรงค์ เมืองพุทไธสง และเมืองชัยภูมิ¹ การผูกขาดจำหน่ายสุราในเขตที่ได้รับอนุญาตนี้ ใครจะนำสุราเข้าไปจำหน่ายและต้มสุราขึ้นไปได้เป็นอันขาด ผู้ใดลักลอบต้มหรือขายสุราจะมีโทษตามโทษานุโทษ² ผู้ผูกขาดนี้อาจจับผู้ลักลอบต้มหรือขายสุราส่งเจ้าเมืองกรมการ เมืองนครราชสีมาได้

การผูกขาดทำการค้าได้ขยายไปทางหัวเมืองตะวันออกอีกชนิดหนึ่ง ในสมัยที่พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ออกไปเป็นข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองตะวันออก ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ระหว่าง พ.ศ. 2425-2434³ ได้ให้คนจีนผูกขาดประมุขภาษีเงินเป็นรายเมืองแต่ละเมืองนายอากรเงินทำรายได้ให้แก่ทางราชการดังนี้

เมืองนครจำปาศักดิ์ เงินหลวง 25 ตัง เมืองสุรินทร์และเมืองขึ้น เงินหลวง 10 ตัง เมืองศรีสะเกษ เงินหลวง 8 ตัง เมืองขุขันธ์และเมืองขึ้นเงินหลวง 2 ตัง เมืองสังขะและเมืองขึ้นเงินหลวง 1 ตัง เมืองเซียงแตง เงินหลวง 2 ตัง เมืองอัตปือ เงินหลวง 3 ตัง รวมเป็นเงินหลวงปีละ 51 ตัง⁴ นับเป็นเงินผลประโยชน์ของแผ่นดินทางภาคอีสานประเภทใหม่ที่เกิดจากการทำการค้าของเอกชน เพิ่มขึ้นจากผลประโยชน์ที่มีมาแต่ก่อน

ข. การเก็บส่วยและบรรณาการ

1. การเก็บส่วย การเก็บส่วยตามท้องที่ต่างๆ เป็นหน้าที่ของข้าราชการทั้งสามที่เรียกว่า ตำแหน่งเบืองคุก เบืองฮาม และเมืองเบต โดยปราชบุตร เป็นผู้ควบคุมเก็บรักษายกประโยชน์ของ

¹ กรมการปกครอง จดหมายเหตุนครราชสีมา ค.ศ. หน้า 49

² ค. หน้า 51

³ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 หน้า 320-321

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/34 ปี 7 ที่ 16/1336 กรมหมื่นคำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 109-110 ลงวันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 111

เมือง เมื่อรวบรวมได้ตามจำนวนแล้ว ราชบุตรจะเป็นผู้นำส่งเจ้าพนักงานใหญ่ในเมืองเอกหรือเมืองหลวงตามกำหนดต่อไป

การเก็บส่วยแบ่งได้เป็นสองชนิด คือชนิดที่เป็นเงินตราและชนิดที่เป็นสิ่งของ ส่วนชนิดที่เป็นเงินนั้น พอยกตัวอย่างได้จาก ประวัติเมืองนครจำปาศักดิ์ตามที่ปรากฏหลักฐานในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานว่าภายหลังที่เจ้าพระยาราชสุภาวดี* ได้ปราบขบถเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ราบคาบเมื่อ พ.ศ. 2370¹ และได้จัดหัวเมืองตะวันออกฝ่ายเหนือทั้งปวงให้เรียบร้อย ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าสุย เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ให้เจ้านาค เป็นเจ้าอุปราชให้ทั้งเงินส่วยที่เมืองนครจำปาศักดิ์จะต้องส่งแก่กรุงเทพฯ เป็นเงินปีละ 100 ชั่ง ทั้งนี้โดยกำหนดให้เก็บจากชาวนครจำปาศักดิ์จะส่วยนาสิ่ง กนจราหรือฝักร เก็บกนละ สองบาทสี่อง ถ้าผู้ใดไม่ยอมให้ขายหมูนายหมวดิไซ ต้องเสียเงินให้แก่นายหมูนายหมวดิกลคนละส่วย รวมเป็นเงินแปดบาทสี่องต่อปี²

ส่วนส่วยอีกชนิดหนึ่งซึ่งได้แก่สิ่งของที่เจ้าเมืองหรือรัฐบาลต้องการใช้ในราชการนั้น ก็การขออนุญาตให้บุคคลบางพวก ส่งสิ่งของให้แก่ทางราชการโดยไม่ต้องเข้าประจำการ เป็นท้องที่ไป เช่น เมืองปักกิ่งไซย เมืองชัยภูมิ มีทองคำเบี้ยดีที่ทางราชการต้องการ ทางราชการก็จะเรียกเก็บเป็นส่วยทองคำจากราษฎรที่ทำกรรอนทองนั้น ผู้กรรอนทองได้ทองก้อนใหญ่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทางราชการส่งตัวลงมายังกรุงเทพฯ เพื่อรับพระราชทานเงินตราและเสื่อผ้าตามสัควร³ นอกจากนี้แล้วทางราชการจะกำหนดให้หัวเมืองลาวทางตะวันออกอื่นๆ ส่งสิ่งของตามที่ทางราชการต้องการ เช่น หมากเหม่ง (เรว) เกลือ พริก กระจวาน ครั่ง ป่าน ไหม เป็นต้น การเก็บส่วยเหล่านี้ เมืองเล็กจะนำไปส่งยังเมืองใหญ่ก่อน แล้วเมืองใหญ่รวบรวมส่งมายังกรมพระคลังที่กรุงเทพฯต่อไป⁴

* ต่อมาได้เลื่อนเป็น เจ้าพระยาบดินทรเดชา

¹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร ด.ค. หน้า 234

² ด. หน้า 237

³ กรมศิลปากร จดหมายเหตุนครราชสีมา หน้า 26

⁴ เตียบ วิภาควิพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 394

2. เครื่องบรรณาการ

หัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงใต้ไทยราบราบขอบเขตเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ราบกามแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้เมืองนครจำปาศักดิ์ส่งเครื่องราชบรรณาการ แก่กรุงเทพฯ ดังนี้คือ ต้นไม้ทองเหลืองต้น ทองหนัก 10 บาท ต้นไม้เงินหนึ่งต้น เงินหนัก 10 บาท งาช้างหนัก 2 หาบ นอระมาดหนัก 2 ชั่งจีน ผลเงาะหนัก 4 หาบ กำหนด 3 ปีครั้งเป็นธรรมเนียม ตั้งแต่นั้นมา¹ จนกระทั่งได้ยกเลิกไปให้ทางเมืองนครจำปาศักดิ์ส่งต้นไม้ทองต้นไม้เงิน เมื่อปี พ.ศ. 2438 (ร.ศ. 114)² ให้เก็บภาษีอากรเหมือนหัวเมืองทั่วไป ในที่สุดเมืองนครจำปาศักดิ์ และเมืองใกล้เคียงตกไปเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ตามสัญญาลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447

4. ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการปฏิรูป

สภาพการปกครองของภาคตะวันออกเฉียงเหนือดังกล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ราชการส่วนกลางไม่ได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการปกครองภายในหัวเมืองมากนัก ในการตั้งตำแหน่งข้าราชการหัวเมือง ก็คงอนุโลมให้ใช้ธรรมเนียมที่ขึ้นมาแต่ก่อน อันเป็นประเพณีที่นิยมกันในหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนเจ้าเมืองที่ปกครองเมืองต่างๆ นั้น มีอำนาจปกครองดูแลราษฎรในเมืองที่ตนปกครองอยู่อย่างเต็มที่

ในเวลาที่นานเมืองสงบเรียบร้อย เจ้าเมืองต่างๆ จะนำผลประโยชน์ที่เก็บจากราษฎรส่งมายังเมืองหลวงทุกปี ถ้าหัวเมืองใดไม่ส่งส่วยตามกำหนด ทางกรุงเทพฯ จะมีสาตราถึงเจ้าเมืองให้ส่ง เงินส่วยหรือสิ่งของตามที่ทางราชการกำหนด เช่น

".....สาตราเจ้าพระยาจักรี ถึง พระพรหมราชวงศ์ เมืองอุบล
เจ้านครจำปาศักดิ์
พระสุพรรณราชวงศ์ เมืองคำทองใหญ่

¹หม่อมอมรวงศ์วิจิตร ล.ค. หน้า 236

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/19 ที่ 73 19 มิถุนายน ร.ศ.114 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

พระเทพวงศา เมืองเขมรราช

พระศรีสุราช เมืองเชียงแตง

พระศรีมหาเทพ เมืองแสนปาง

พระอภัยราชวงศา เมืองศรีรัตน

...ได้ให้ทัพปราบ ทัพนักบง ข้างหลวงขึ้นบารังรัด ให้เจ้าเมืองท้าวเตี้ย ส่งเงินช่วย
ผลเร็วเกยที ซึ่งค้างส่ง...ให้เร่งส่งเงินช่วยไปให้ถึงกรุงเตา แต่ในเดือน 2 ข้างขึ้น
ปีมะโรง ส่วนผลเร็ว สิ่งของ ให้ส่งไว้กับพระพรหมราชวงศาเมืองอุบลให้ครบ....."¹

เมื่อเจ้าเมืองอุบลราชธานีรวบรวมสิ่งของได้ครบตามจำนวนแล้ว จึงส่งสิ่งของเหล่านั้นมายังกรุงเทพฯ
ต่อไป จะเห็นได้ว่าเรื่องเงินช่วยนี้เป็นเรื่องที่สำคัญมาก เจ้าเมืองทุกเมืองจะต้องเก็บรวบรวมส่ง
ตามกำหนดเวลาที่ทางกรุงเทพฯ ระบุไว้ ถ้าเมืองใดส่งล่าช้าทางกรุงเทพฯ จะส่งข้าหลวงออกไปเร่ง
ให้เจ้าเมืองรีบดำเนินการตามที่ทางราชการกำหนด ดังกล่าวแล้ว

ถ้าเมืองใดมีอายุการผูกขาดทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่จะต้อง
คอยควบคุมดูแลและคอยช่วยเหลือให้นายอากรได้รับความสะดวกในการผูกขาดทำการนั้นๆ
นายอากรจะเสียภาษีเป็นจำนวนเงินให้รัฐบาลเป็นรายปีไป ซึ่งเป็นค่าสิ่งจากเมืองหลวงระบุไว้ใน
ตราตั้ง ถ้าข้ามเจ้าเมืองกรมการไม่ให้ผู้ใดทำการอย่างเดียวกับที่นายอากรได้ผูกขาดไปแล้ว เจน
สาส์นตราถึงเจ้าเมืองนครราชสีมา เรืองนำตั้งอากรสุรา มีข้อความตอนหนึ่งว่า

".....ให้ผู้รักษามือง ให้กรมการ หมายห้ามขายแขวง นายบ้าน นายอำเภอ รามภ
ไทย จีน ลาว เขมร ขวน ฉวงฉราย และอาญาประหารามภให้ทั่ว อย่าให้คบเห
บิดกา นำน้ำตาลส้ม น้ำตาลกะเท น้ำตาลมะพร้าว น้ำขาวหมากดอง เป็นเหล้ากิน และ
หรือขายแก่กันแก่กันชาวที่เดียว....."²

¹ สมคิด ศรีสิงห์ การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 45 (อ้างอิง
จาก หนังสือถึงพระยาสุพรรณบุรี เรื่อง ให้ข้าหลวงมาตรวจภาษีขาว จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 40
จ.ป.1219)

² กรมศิลปากร จดหมายเหตุยุครัตนโกสินทร์ หน้า 50

ในเวลาที่บ้านเมืองไม่สงบเรียบร้อยหรืออยู่ในสภาพไม่มั่นคง เช่นภายหลังสมเด็จพระเจ้าตาก
เจียงจันทน์ หัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เสียดำรงลงไปมาก ทำให้มีสี่แควไพรไปบนถนน
จึงโปรดเกล้าฯให้ข้าหลวงออกไปตามเสียดำรงจกรรจ์(สักเลก)ในปี พ.ศ. 2379 ดังนี้

".....ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ออกไปทำมณฑลเขมรป่าดง เมืองสุรินทร์
เมืองสังขะ เมืองศรีสะเกษ เมืองเดชอุดม เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบล เมือง
สุวรรณภูมิ เมืองยโสธร เมืองศรีสะเกษ เมืองเขมรแดง เมืองบสนปาง เมืองอัตปือ
รวม 13 เมือง ให้พระบาทเทพ(ป้อม) ซึ่งเป็นพระยาบดินทรเดชาชำระหัวเมือง
เมืองนครพนม บ้านท่าบ่อ เมืองสกลนคร เมืองไชยบุรี เมืองกาฬสินธุ์ เมืองร้อยเอ็ด
เมืองมุกดาหาร เมืองเขมราฐ เมืองคงเจียม เมืองสระเม็ย เมืองสารวัน เมือง
คำทองใหญ่ รวม 12 เมือง ให้พระชินทรเทพ ชำระเลกเมืองหนองคาย เมือง
หนองหาร เมืองซอนแก่น เมืองชนบท เมืองภูเวียง เมืองปากเหือง รวม 6 เมือง...."

การสำรวจบัญชีชายฉกรรจ์ทางหัวเมืองฝ่ายตะวันออกได้ขึ้นอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2402 ทั้งนี้คงจะ
เป็นเพราะในระหว่าง พ.ศ. 2401-2402 เป็นเวลาที่ฝรั่งเศสกำลังรบกับญวน จึงจำเป็นต้องฝ่ายไทย
จะต้องตระเตรียมกำลังของตนไว้เพื่อป้องกันชายแดนทางด้านที่ติดต่อกับดินแดนญวน

ต่อมาในปี พ.ศ. 2425²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯให้ พระยาบดินทรเดชาธิบดี(หุ่ย ตรีเพ็ญ) สมุหนายกไทยฝ่ายเหนือไปขึ้นข้าหลวง
พร้อมด้วยข้าราชการหลายนายไปรักษาราชการหัวเมืองตะวันออกอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ และ
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้หลวงภักดีณรงค์(พัก ไกรฤกษ์) ปลัดบัญชีกระทรวงมหาดไทย ไปดำรง
ตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลราชธานี ในปีเดียวกันอีกเมืองหนึ่ง การที่รัฐบาลส่งข้าหลวง
ออกไปกำกับราชการครั้งนั้น จึงกล่าวได้ว่าเป็นการขยายอำนาจการปกครองของกรุงเทพฯไปยัง
หัวเมืองลาวภาคตะวันออกให้กระชับยิ่งขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

¹ หอสมุดแห่งชาติ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4 หน้า 169-170

* เมื่อ พ.ศ. 2402 ได้มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯให้พระยาแก้วมงคลราช(แก้ว) เจ้าเมือง
นครราชสีมาไปเป็นข้าหลวงปกครองสักเลกหัวเมืองฝ่ายตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งกองสัก
เลกอยู่ที่เมืองยโสธร (เก็บ วิกิกายพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสานเล่ม 1 หน้า 152-153)

² ราชกิจจานุเบกษา 9:17 7 สิงหาคม ร.ศ. 111

5. หัวเมืองอีสานในปี พ.ศ. 2433

การแต่งตั้งข้าหลวงไปประจำรักษาราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. 2425 นั้น ไม่สามารถแก้ไขปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นโดยรวดเร็วได้ ทั้งนี้เพราะมิได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารในหัวเมืองลาวภาคตะวันออกเฉียงใต้ แบบนครสมัยโจรผู้ร้ายชุกชุมในหัวเมืองอีสานเมื่อปี พ.ศ. 2433 ข้าหลวงใหญ่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ก็ไม่สามารถแก้ไขได้ เพราะไม่มีกำลังพอที่จะปราบปราม ทางกรุงเทพฯ จึงต้องส่งผู้บัญชาการทหารบก * พร้อมค่ายกองทหารจำนวนหนึ่งไปปราบปราม จึงสามารถแก้ไขได้

ดังนั้นใน ปีพ.ศ.2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชนิพนธ์ว่า การปกครองดินแดนหัวเมืองอีสานเท่าที่เป็นอยู่ยังห่างพระเนตรพระกรรณอยู่มาก ทั้งยังห่างไกลจากความเจริญ และการปกครอง สมัยนั้นดินแดนอินโดจีนกำลังถูกคุกคามจากมหาอำนาจซึ่งกำลังเมืองขึ้นอยู่โดยรอบ จึงต้องมีการจัดรูปการปกครองใหม่ คือ แบ่งหัวเมืองภาคอีสานออกเป็นกองๆแล้วรวมหัวเมืองเอก โท ศรี จัตวา เข้าด้วยกันแบ่งออกเป็น 4 กองใหญ่ มีข้าหลวงกำกับการปกครอง กองละ 1 คน โดยมีข้าหลวงใหญ่กำกับราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ 1 คน เพื่อดำเนินการดูแลหัวเมืองให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น หัวเมืองที่แบ่งเป็น 4 กองใหญ่ มีดังนี้

ก. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ พระพิศมัย (หลวง) เป็นข้าหลวงเรียกว่า ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งกองรักษาราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ หัวเมืองนี้ประกอบด้วยเมืองเอก 11 เมือง คือ นครจำปาศักดิ์ เชียงแตง แสบปาง สีทันดร อัดเกือ สารวัน กำทองใหญ่ สุรินทร์ สังขะ ชุขันธ์ และเกรอุดม หัวเมืองเอกทั้ง 11 เมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ส่วนหัวเมืองโท ศรี จัตวา 26 เมือง ขึ้นกับหัวเมืองเอก ดังนี้

กำทองน้อย เบลำเภา โพนทอง บัวมุกพรหม นครเพ็ง กุสุมาลย์ศิริ สุวรรณศิริ วาปีไพรบูรณ์ บุรสาณ อุทุมมวาราสูตนคร สะตังภูผา วารินชำราบ โคมประคิมบุรี และสุทวารี ขึ้นกับนครจำปาศักดิ์
มุลป่าโนนแก้ว ขึ้นกับสีทันดร
สะพาดขึ้นกับ ทองคำใหญ่

* พระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (ราชกิจจานุเบกษา 9:408 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109)

สุรินทนิคม และชุมพลบุรี ขึ้นกับสุรินทร์

พรหมขันท์ ภิรมย์ภูมิพิสัย และกันทรารมย์ขึ้นกับสังขะ

บโนไพร กับหลักบัก จุฬมพพิสัยและภูวดลสะอาง ขึ้นกับชูขันท์

ข. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีพระยาราชเสนา(ทัต ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวง เรียกว่า ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 12 เมือง คือ

อุบลราชธานี กาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ภูมิลำเนา กบลาไสย เขมราฐ สองคอนดอนกง บโสมร บอง และศรีสะเกษ หัวเมืองเอกทั้ง 12 เมืองนี้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และมีหัวเมือง โท ศรี จันทวา 36 เมืองขึ้นกับหัวเมืองเอกดังนี้

เวียงจันทน์ เชียงกาบ พานพร้าว รุกนกหนิงสถิตย์ กุบกวาปี และรัตนวาปี ขึ้นกับหนองคาย
แสน พาน จัน ชุย(สุย) และจิม ขึ้นกับเมืองเวียงขวาง
ประทุม ขึ้นกับบริรักษ์นิคม

วัง เรณูนคร รามราช ฉางสาบารต และอากาศอำนวย ขึ้นกับนครพนม

มหาชัย กองแก้ว จุมพร วังงน และทางขึ้นกับกำบวน

กุสุมาลย์บณฑล พรหมนิคม วาริตภูมิ สว่างแดนดิน วานรนิวาส โททิไทดาศและจำปาสกนบ
ขึ้นกับสกลนคร

พาลูกาการภูมิ หนองสูง ขึ้นกับบุคคาหาร

บางรอง ขึ้นกับบุรีรัมย์

พล ภูเวียง และบักจาฮีรี ขึ้นกับขอนแก่น

เลบ ขึ้นกับหล่มสัก

ง. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง มีพระพิเรนทรเทพ เป็นข้าหลวง เรียกว่า ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 3 เมือง ได้แก่เมืองนครราชสีมา หนอง และเมืองภูเขียว ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ส่วนหัวเมืองโท ศรี จันทวา 12 เมือง ขึ้นกับหัวเมืองเอกดังนี้

โฆมาย รัตนบุรี นครจันทิก ปักทองไชย พุทไธสง ตะลุง สูงเนินและกระโทก ขึ้นกับเมืองนครราชสีมา

ชัยภูมิ โนนลาว(สันเหี้ยะ)และจัตุรัสขึ้นกับเมืองขอนแก่น และเกษตรสมบูรณ์ขึ้นกับภูเขียว¹

¹ หบอมอมรวงแก้วจิตร ล.ก. หน้า 362-363 และ สมเด็จพระมหาธีรวงศ์(วิมพ์) ล.ก. 13-21

หัวเมืองทั้ง 4 กองนี้* ขึ้นตรงต่อพระยาพหลวามาศยาธิบดี(หฺร่น กรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่
ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ตามเดิม เมื่อเจ้าเมืองใดว่างลง กรมการเมืองนั้นจะต้องบอกไปยัง
พระยาพหลวามาศยาธิบดี ขอตั้งผู้ที่เหมาะสบกับเมืองนั้น ขึ้นเป็นเจ้าเมืองแล้วพระยาพหลวามาศยา
ธิบดีจะมีใบบอกมาขอพระราชทานให้ทรงโปรดเกล้าฯต่อไป นอกจากนั้นข้าหลวงใหญ่ยังมีอำนาจ
ว่ากล่าวหัวเมืองต่างๆไต่ถามสมการ เช่น แนะนำหัวเมืองใดบังคับให้ทำพิธีเจดีย์พระชนมพรรษา
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินี ตามกำหนด ซึ่งเป็นการนิยมปฏิบัติสืบมา
จนทุกวันนี้¹

นอกจากนี้ข้าหลวงที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ไปประจำอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์
เมืองอุบลราชธานี เมืองนครราชสีมา และเมืองหนองคาย ยังมีอำนาจว่ากล่าวบังคับบัญชาเจ้าเมือง
ไต่ถามสมการ มีอำนาจในการตัดสินความ และมีอำนาจในการเร่งรัดเงินส่วยตามหัวเมืองต่างๆ
ให้ส่งตามกำหนด การที่ข้าหลวงมีอำนาจกำกับเจ้าเมืองได้เช่นนี้ แสดงให้เห็นว่า การขยาย
อำนาจการปกครองจากส่วนกลางไปยังหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้มีมากขึ้นกว่าครั้งก่อนๆแล้ว
แต่ก็ยังไม่ใช่เพียงพอที่จะรับสถานการณ์กับชนที่ประเทศไทยจะต้องเผชิญอยู่ในยุคนั้น

* หัวเมืองต่างๆในหัวเมืองทั้ง 4 กองนี้ มีการเปลี่ยนแปลงชื่อบ่อยๆ โปรดดูในภาคผนวก ก.

¹ หมอบอบบ วงศ์วิจิตร (น.ร.ว.ปรม คเนจร) ค.ศ. หน้า 351

บทที่ 2

บ่อเกิดของการปฏิรูป

1. มูลเหตุของการปฏิรูป

มูลเหตุของการปฏิรูปปกครองหัวเมืองชั้นนอกในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดจากภัยคุกคามที่มาจากชาติมหาอำนาจตะวันตก ผลสะท้อนของการแสวงหาอาณานิคมของฝ่ายตะวันตกก็คือ ทำให้เกิดแรงผลักดันให้คนไทยต้องหาทางออกเพื่อความอยู่รอดของชาติ ดังจะเห็นได้จาก หนังสือที่เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูล เมื่อ พ.ศ. 2427 ตอนหนึ่งว่า

".....ภัยอันตรายที่จะมีมาถึงนั้น ต้องมาแต่ข้างนอกพระราชมหาเขต แด่จะมาจากประเทศที่มีอำนาจมากกว่ากรุงสยาม ...ในเวลาทุกวันนี้ฝรั่งเศษได้ไปใกล้กรุงสยามมาก แลจะกิดขึ้นมาเวลาใดก็อาจสามารถที่จะทำได้ในเวลานั้นเอง ...จนนี้หนังสือพิมพ์ออกความเห็นกะเวลาทำนายว่าไม่ช้าไป 5 ปี คงจะต้องเกิดเหตุการณ์....."¹

ในปี พ.ศ. 2428 จมื่นไวยวรนาถ(เจิม แสง-ชูโต) ได้ทูลเกล้าถวายความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน จ.ศ. 1247(พ.ศ. 2428)เกี่ยวกับอันตรายที่อาจเกิดจากมหาอำนาจชาติตะวันตก ข้อความว่า

".....กรุงสยามทุกวันนี้ภัยก็เข้ามาถึงแล้ว ในฝ่ายตะวันตกก็เ็นของอังกฤษ ส่วนตะวันออกเป็นของฝรั่งเศส เห็นควรเกล้าว่า...ต้องจัดการบ้านเมืองก่อนกว่าจัดการทหาร ...ครั้นจะจัดการทหารก่อนกว่าจัดการบ้านเมือง ฝรั่งเศสก็จะมีคำสั่งขึ้นจะเห็นไปว่า กอเวอนแมนสยามจะสร้างกำลังทหารไว้ต่อสู้ จึงได้ไปจัดการทหารที่ต่อเขตแดน...."²

¹กรมศิลปากร เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 หน้า 2-6

²ค. หน้า 47-52

แต่สภาพของเมืองไทยในสมัยนั้น ยังไม่พร้อมที่จะจัดการบ้านเมืองให้มั่นคงในระยะเวลาอันรวดเร็วได้ เพราะการปกครองของไทยจัดมาแต่ก่อนนั้นเป็นอุปสรรคที่สำคัญ ดังพระราชดำรัสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน พ.ศ. 2430 ไว้ตอนหนึ่งว่า

".....การปกครองบ้านเมืองของเราซึ่งได้จัดมาแต่ก่อนนั้น ได้แบ่งเสนาบดีเป็น 6 ตำแหน่ง ยกเป็นวัตรมหาเสนาบดี 2 คือสมุหนายก ได้บังคับกรมฝ่ายพลเรือนทั่วไป สมุหพระกลาโหม ได้บังคับกรมฝ่ายทหารทั่วไป ...ฉะนั้นราชการในกรมมหาดไทย กรมกลาโหมจึงต้องมีทั้งการทัณฑ์ ทั้งการที่จะรักษาบ้านเมือง และการเก็บส่วยเก็บบรรณาการ และการที่จะระงับคดีความต่างๆกันอยู่ภายในบ้านที่นั้น จึงเป็นภาระมากเหลือคณ ทำการไปไปก็ระมัดระวังทุกสิ่งทุกอย่างได้....."¹

จากพระราชดำรัสนี้จะเห็นได้ว่า สภาพการปกครองของไทยในขณะนั้นยังล้าหลัง หน่วยงานต่างๆสับสนกันไปหมด จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯแบ่งการปกครองออกเป็น 12 กรม(กระทรวง)* แล้วแยกงานที่ปะปนกันอยู่ให้เป็นสัดส่วนแน่นอน เช่น บรรดากรมทั้งปวงที่ได้บังคับบัญชาภายในอาณาจักรเป็นพนักงานคลังส่วนหนึ่งๆอยู่แต่ก่อนนั้น ต้องยกไปให้กรมพระคลังบังคับบัญชากรมเดียว บรรดากรมต่างๆซึ่งได้ปีศาจพิจารณาความ ต้องยกไปรวมในกรมยุติธรรมกรมเดียว² เป็นต้น และได้ทดลองปฏิบัติตั้งแต่ พ.ศ. 2431 เป็นต้นมา เมื่อได้ทรงจัดระเบียบการปกครองออกเป็นกรมหรือกระทรวงแล้ว จึงทรงจัดราชการหัวเมืองโดยการส่งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ให้ไปประจำอยู่ยังหัวเมืองชั้นนอกต่อไป

¹ กรมศึกษาธิการ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน หน้า 62-64

* ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี เมื่อ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 และเป็นการยกเลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีกับตำแหน่งเสนาบดีจตุสดนภโดยปริยาย

² ค. หน้า 104

ก. การแต่งตั้งข้าหลวงให้ไปปกครองหัวเมืองลาวกาว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาฯ ทราบสำเร็จในการปรับปรุงประเทศนั้นย่อมขึ้นอยู่กับการปกครองภายในประเทศให้มั่นคงขึ้นอันเดียวกัน จึงทรงพระราชมาราวว่า

".....กรุงสยามได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศมาช้านาน บ้านเมืองก็เจริญขึ้นสู่ความเจริญเป็นอันมาก และบัดนี้ฝรั่งเทศปราบปรามได้เมืองเขมรและญวนตั้งเกียอยู่ในอำนาจ ฝรั่งเทศได้จัดการทะนุบำรุงเขตแดนใกล้เคียงก็ติดต่อกับชายพระราชอาณาเขต ตั้งแต่ทิศใต้ไปทิศตะวันออกจรดไปถึงทิศเหนือ และฝ่ายอังกฤษก็ได้จัดการเขตแดนพม่าติดต่อกับเขมรทางฝ่ายทิศใต้ และทิศตะวันตกจรดไปถึง ย่างกุ้ง เจ็ญ เซิน เชียงตุง เขตแขวงทั้งสามพระนครนี้ ก็ยังไปได้ตัดสินแบ่งปันไว้เป็นที่ตกลงกัน ผู้คนเขมรชาวป่าดง ญวน ลาว เจ็ญ ซึ่งจะเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพมหานคร อันตั้งภูมิลานอยู่ตามปลายพระราชอาณาเขต ก็สับสนปนกันกับคนที่อยู่นอกพระราชอาณาเขต...ควรจะจัดข้าหลวงที่มีคุณวุฒิวิเศษสามารถออกไปประจำรักษาพระราชอาณาเขต ซึ่งติดต่อกับหัวเมืองต่างประเทศให้เป็นที่เรียบร้อย....."¹

ดังนั้นเมื่อวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2434 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนงยาเจก กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เป็นข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหาร ออกไปตั้งรักษาอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ โดยรวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันตกเฉียงเหนือเข้าด้วยกันเรียกว่า "หัวเมืองลาวกาว"²

¹ องค์การค้าของคุรุสภา ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3 หน้า 370

² ค. หน้า 371

และเก็บ สิ่งขัณฑ์ ตั้งชาวแม่น้ำโขง หน้า 541-542

* เมืองต่างๆในภาคอีสาน บทที่ 1 หน้า 21-22

ข. การเตรียมการก่อนเดินทางไปจัดการการหัวเมืองลาวกาว

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวแล้ว พระองค์ได้ทรงเตรียมการโดยรีบด่วน คือ

1) เสด็จไปทรงศึกษาและตรวจสอบหนังสือราชการ ใบบอก และท้องตราต่างๆตามศาลาเวรบนทาดไทยโดยทันที เพื่อทรงทราบข้อราชการต่างๆทางหัวเมืองลาวกาว¹

2) เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ ปีนัง และชวา เพื่อทอดพระเนตรวิธีการปกครองและทรงศึกษาสภาพการณต่างๆตลอดทั้งการที่จะทรงมีโอกาสพบกับข้าราชการที่สำคัญ ซึ่งอาจเกี่ยวข้องในเวลาต่อไป²

3) โปรดเกล้าฯ ให้คณะทูตไปราชการเมืองไช้กอง เพื่อศึกษาและดูความเคลื่อนไหวทางการเมืองในญวนและเขมร คณะทูตที่ไปครั้งนั้นมี ขุนเสษฐภา นายจีน และหมื่นธำนาญอักษรคณะทูตกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 13 กันยายน พ.ศ. 2434 ได้รายงานข้อราชการสรุปได้ว่า เจ้าเมืองไช้กองได้เรียกกองนโรคมไปเมืองไช้กอง เพื่อรักษาและจัดการการเมืองเขมรใหม่ และเจ้าเมืองไช้กองจะลงเรือตามลำแม่น้ำโขงขึ้นไปเมืองนครจำปาศักดิ์³

รายงานของคณะทูตครั้งนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงทราบความเคลื่อนไหวทางการเมือง เมืองทางเมืองญวนและเขมร ซึ่งมีดินแดนติดต่อกับหัวเมืองลาวกาวที่พระองค์จะเสด็จไปเป็นข้าหลวงใหญ่ จึงเป็นประโยชน์ในการคาดการณ์ล่วงหน้าเกี่ยวกับความเคลื่อนไหวของฝรั่งเศส ที่มุ่งขยายอิทธิพลเข้ามาในพระราชอาณาจักรไทยและจะได้เตรียมการป้องกันเหตุการณ์ทางหัวเมืองลาวกาวให้ฉ่อนหนักเป็นเบาได้ในเวลาต่อมา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 ม.62.1/32 เลขที่ 103/5367 กรมหลวงพิชิตปรีชากร ขออนุญาตไปตรวจใบบอกและท้องตราที่กรมมหาดไทย เมื่อ 11 กรกฎาคม ร.ศ. 110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 ม.62.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากรขออนุญาตไปดูการเมืองสิงคโปร์ ฯลฯ เมื่อ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 110 (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอนุญาตตามที่ทรงขอในข้อ 1 และข้อ 2 ตามประกาศที่ 266/110 ค.ป. 105 ท้ายหนังสือที่ 103/5367)

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 ม.62.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ 17 กันยายน ร.ศ. 110

4) ทรงทำนุบำรุงพระบารมีรายจ่าย เงินเดือน เบี้ยเลี้ยง และเครื่องใช้ต่างๆที่จำเป็นสำหรับหัวเมืองลาวท้าว จนประมาณนี้เก็บรายจ่ายประจำปี เบิกจ่ายครั้งเดียว¹ เพราะหัวเมืองที่จะเสด็จไปจัดการราชการอยู่ห่างไกล การคมนาคมไปมาไม่สะดวกและเสียเวลามาก*

จนประมาณรายจ่ายประจำปีที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรนำขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯให้จ่ายเงินล่วงหน้าเป็นเวลา 5 เดือน ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2434 ถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. 2435² เป็นเงิน 18,960 บาท (237 ร้อย) กับเงินใช้สอยเบิกจ่ายครั้งเดียวเป็นเงิน 10,541 บาท (131 ร้อย 61 บาท)²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 ข.62.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อ 6 กันยายน ร.ศ. 110

* ตัวอย่าง หนังสือราชการที่ไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองนครจำปาศักดิ์ เช่น

ก. หนังสือจากเมืองนครจำปาศักดิ์ ลงวันที่ 29 มิถุนายน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ถึงกรุงเทพฯ และนำขึ้นทูลเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อ 15 ตุลาคม ร.ศ. 109
กินเวลา 108 วัน

ข. หนังสือจากเมืองนครจำปาศักดิ์ ลงวันที่ 29 กรกฎาคม ร.ศ. 109 ถึงกรุงเทพฯ และนำขึ้นทูลเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อ 14 พฤศจิกายน ร.ศ. 109
กินเวลา 115 วัน ฯลฯ

๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 ข.62.1/27 ปีที่ 2 หนังสือมหาดไทยนอกเมืองนครจำปาศักดิ์ ระหว่าง 15 พฤษภาคม ร.ศ. 109 ถึง 12 กันยายน ร.ศ. 109

** ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังใช้วันที่ 1 เมษายนของทุกปีเป็นวันขึ้นปีใหม่

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 ข.61.1/32 พระองค์เจ้าโสมนัสพิทยเดช ถึงเจ้าพนักงานกลังมหาสมบัติ ไปว่า กฤ วัน เดือน ปี ในคำสั่ง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีชากร ทรงวัดกโนในเรื่องการ เดินทางไปประจำอยู่
หัวเมืองลาวการมาก แม้จะทรงได้รับขบรมมาตามที่น่าควางขึ้นกราบบังคมทูลท พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว ซึ่งที่พระองค์ทรงปริวิตก คือ “ชาวเขมรและฝรั่งเเสเป็นกนเจ้ายกศักดิ์”¹ จึงทรง
เกรงว่าจะวางพระองค์ไม่เหมาะสบบกะการเป็นใหญ่ถูก ทำให้เกิดเสือนเสียถึงพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวด้วย และทางที่จะเสด็จผ่านก็ทุรกันการบละอยู่หางไกล ผู้คนมีหลายาติหลายภาษา การ
ปกครองทางหัวเมืองก็หละหลวม ไปเป็นเสลักเนนอน พระองค์จึงทรงตั้งพระทัยว่า จะทรงกวก
ขันในคาการทหาร และการบแทนในระบบเสด็จให้สมพระเกียรติยศของเจ้านาย² และการ
ไปประจำราชการยังหัวเมืองครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่พระเจ้าอนงยาเอกของพระมหากษัตริย์เสด็จไป
ประจำหัวเมืองทางบกนี้ จึงทรงจัดทหารรักษาพระองค์และคุ้มกันในระหว่างการเดินทาง

5) ขาราชการจากกรุงเทพมหานครมาบังคมทูลลาไปรับราชการประจำอยู่ที่หัวเมืองลาวการ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีชากร พระมควยขาราชการฝ่ายพลเรือนและขาราชการฝ่าย
ทหารเข้าเฝ้าเพื่อกราบบังคมทูลลาไปรับราชการและประจำอยู่ ณ หัวเมืองลาวการ เมื่อวันที่ 17
พฤศจิกายน พ.ศ. 2434 ดังมีรายือต่อไปนี้

- (1) พระประจาศักดิ์กิจ (เรบ นุนนาก)
- (2) พระพิทักษ์ภูษาศตร แพทยประจำพระองค์
- (3) หลวงพิริตสุบทร (ทองอิน)
- (4) หลวงจางงยุทกิจ
- (5) หลวงมนสารสุทธารักษ์ (ทว้าง)
- (6) ขุนไผทไทยพิทักษ์ (เกลื่อน)
- (7) ขุนกันพุกภาจา ลาน
- (8) ขุนราชเทิดพิพิธภาร

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 น.62.1/32 กรมหลวงพิริตปรีชากร กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อ 6 กันยายน ร.ศ. 110

(9) นายร้อยตรีนายโสด

(10) นายร้อยโทขุนอินทร์ประสาธ

(11) นายฉาคมหาดเล็กเวรอุทรี 1

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จออกจากกรุงเทพมหานครเมื่อ วันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2434 พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารฝ่ายพลเรือนและข้าราชการบริวาร 200 คน² เสด็จโดยเสด็จฉนวนไปทางเป็ล่งปราจีนบุรี อรัญประเทศ ตรีโสภณ สุรินทร์และถึงเป็ล่งอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2434/2435³

การเสด็จไปครั้งนี้เป็นขบวนใหญ่และต้องนำอาวุธยุทโธปกรณ์ต่างๆตลอดจนเครื่องใช้ที่จำเป็นสำหรับหัวเมืองค่วย ในการนำอาวุธและเครื่องใช้ต่างๆ หัวเมืองตามรายทางที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จผ่านมีหน้าที่เกณฑ์คนและพาหนะรับส่งเป็นช่วงๆไป คือเจ้าเมืองปราจีนบุรี เกณฑ์คน พาหนะไปคตางบรรทุกอาวุธในกระสุนและเครื่องใช้ไปยังเมืองศรีโสภณ เจ้าเมืองศรีโสภณ เกณฑ์คนและพาหนะรับส่งจากเมืองศรีโสภณไปจนถึงเป็ล่งสุรินทร์ เจ้าเมืองสุรินทร์รับหน้าที่ส่งต่อถึงเมืองศรีสะเกษและเจ้าเมืองศรีสะเกษรับส่งจนถึงเป็ล่งอุบลราชธานี ตามลำดับ⁴ โดยเฉพาะที่เป็ล่งศรีโสภณ พระยาภักขารชวรนิพนธ์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) เจ้าเมืองศรีโสภณได้จัดถวายการต้อนรับและส่งคนมาขานตาม พาหนะเกวียนคั้งนี้ คือ จัดวางไค้ 15 เรือเกวียน 60 เล่ม ไค้คตาง 40 ตัว และจำนวนคนหาบหาบ 50 คน⁵

การเดินทางครั้งนี้กินเวลานาน 77 วัน จึงถึงเมืองอุบลราชธานี ทั้งๆที่ได้เลือกเวลาในฤดูหนาว อากาศก็ไม่ร้อนแะปราศจากฝนอีกค้วย แต่เนื่องจากการคมนาคมทุรกันดารมากและไม่มีขบวนที่รวดเร็วเหมือนปัจจุบันทำให้เป็ล่งอุปสรรคในการเดินทางอย่างยิ่ง

¹ ราชกิจจานุเบกษา 8:293 22 พฤศจิกายน ร.ศ. 110

² เต็ม สิงห์ขัตติ ยังขวาแม่น้ำโขง เล่ม 1 หน้า 541

³ ราชกิจจานุเบกษา 9:34 1 พฤษภาคม ร.ศ. 111 และโทรเลขกรมหลวงพิชิตปรีชากรจากเมืองศรีโสภณ ทูตกรมหลวงเทเวธวงศ์โรประการ ลงวันที่ 20 ธันวาคม ร.ศ. 110

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 ข.62.1/32 เจ้าพระยารัตนบดินทร์สนุหนายกถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองปราจีน ตรีโสภณ และสุรินทร์ เมื่อ 24 มีนาคม ร.ศ. 110

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ข.62.1/32 ที่ 110/1140 27 ธันวาคม ร.ศ. 110
พระยาภักขารชวรนิพนธ์กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าโสภณเสด็จ

2. หัวเมืองลาวกาวเปื้อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรแรกเสด็จไปถึง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรและคณะประทับอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีได้นานนัก ก็ทรงเริ่มรายงานสถานการณ์ต่างๆของหัวเมืองลาวกาวถึงกรุงเทพฯ

ในส่วนที่เกี่ยวกับการเก็บภาษีอากร ซึ่งเน้นรายได้ที่สำคัญที่สุดในการนำไปใช้จ่ายในการปกครองบ้านเมือง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงยกบัลลังก์ขึ้นมาพิจารณาปัญหาอื่น เพราะเป็นปัญหาที่พระองค์หนักพระทัยมาก ดังที่ทรงกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชาว่า

".....นึกเสียน้ำใจอยู่ว่า เว้นความจำเป็นจำต้องมา เมื่อก่อนนี้ จึงสืบหาตัวผู้จะรู้จะเล่าถึงสิ่งเหล่านี้เมื่อก่อนออกมาไม่ได้ ...การควบคุมและช่วยสาธการสาร์พัดอย่างก็ยังไม่เกินแก่ มีอยู่แต่เมืองอุบล แลยังเปนแบบเอนอย่างในทางราชการแลคียังมีบ้าง แต่คงไปข้างกลางๆแล้วเหลือทั้ง...รวบกวานไควว่า ขึ้นชื่อว่าคนที่ออกมารับราชการทางนี้แล้ว มาขายมาขยี้ราชการให้เปนเงินเอาไปบ้านอย่างเดียวกันเท่านั้น ที่ฉันทุกชั้นทุกวันนี้ แต่เพียงคนทำราชการจริงไม่มี พระออกเอนบ้านหลวงออกเอนเมือง ก็มีแต่อาศัยพวกเสียดินบน เคยแต่กินเนื้อหลวงคืบเล็ดคกบ ไร้อย่างอื่นทำอะไรไม่ได้....."¹

ในด้านสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในหัวเมืองลาวกาว ประชาชนเคยอยู่มาอย่างไร สภาพความเป็นอยู่ก็ยังงเดิมคือ ราษฎรมีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆตามสภาพของท้องถิ่น เครื่องนุ่งห่มและอาหารที่รับประทานไม่อุดมสมบูรณ์ สภาพเหล่านี้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา ทอนเนื่องว่า

".....ความเปนไปของชนชาวประเทนี้ ตั้งแต่สาสมบลความปกครองลงไปจนประเทประเพณี จะนับว่ากอนใดซึบสรเสรีว่าเป็นการดีถายังดีไม่มีแล้ว ที่สุดแต่เครื่องนุ่งห่มแลอาหารก็หยาบกาย แลสอแสดงถึงความก้นดาร์ของผู้นับวิโรค คุณาสังเวทียังนัก สาร์พัด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา เมื่อ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110

ความกดขี่ฉ้อโกงแทบทุกอย่างที่คนจะพึงทำแก่คนใดก็ดู เหมือนจะได้มีในที่นี้ตลอดแล้ว
แทบทุกอย่าง....."¹

เกี่ยวกับเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์ที่มีอยู่ในหัวเมืองลาวกาว ส่วนใหญ่เป็นอาวุธที่เก่าแทบ
จะไร้การไม่ได้และส่วนใหญ่เก็บไว้เป็นเวลานาน จึงทรุดโทรม ดังที่ทรงกราบบังคมทูลพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า

".....อนึ่งได้รับพระราชทานตรวจเครื่องศาสตราวุธสำหรับเมืองต่างๆทางหัวเมือง
เหล่านี้เป็นแต่ชำรุดใช้ไม่ได้เสียทั้งนั้น แม้แต่ปืนสนับเดือสำหรับทหารก็ไม่มี รัตนจะไ
ยัตถ์เก่าเสียๆมาก ยิ่งไม่ออกมากกว่าที่ได้ไ้บอก ถ้ามีราชการร่อนแรงมา ท่าที่จะ
เสียราชการเป็นแน่ ไม่เป็นที่ไว้วางใจอันใดเลย ปืนเรดัยก็กลัดสำรวจตุในร้อยคน
ไม่นับไปถึงบอกหนึ่ง แลปืนที่มีอยู่เห็นจะไร้ได้ไม่เกินถึง กวดยาของเก่าแลปืนของคน
ต่างประเทศเสียมาก....."²

สำหรับเหตุการณ์ทางชายแดนที่ติดต่อกับหัวเมืองลาวกาวนั้น ทางชายแดนหัวเมืองลาว
ฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงได้รับรายงานจาก
พระภักดีณรงค์ ข้าหลวงที่ 2 ประจำอยู่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก แลพระองค์ทรงรายงาน
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีใจความตอนหนึ่งว่า

".....ญวนมีหนังสือยังกับมาถึงเมืองตะโปนว่า ฝรั่งเศสสั่งให้เกณฑ์ไพร่ทำทางใหญ่
กว้าง 6 วา ไปให้ถึงแม่น้ำโขงทางหนึ่ง ไปเมืองสรวันทางหนึ่ง ไปเมืองวังคำ
ทางหนึ่ง รวม 4 ทาง...ข้อความในหนังสือญวนนั้น เป็นคำขู่แฉอดอย่างการม
ฉวนเคยมาแต่ก่อนๆ แต่เห็นจะมีความจริงอยู่ก็อย่างที่ว่า ฝรั่งเศสสั่งให้ทำทาง
เข้ามาตามนาค่านนั้น...แลราชการนาค่านทางแถบนี้ ทุกวันนี้พวกญวนก็ว่ากล่าวเอิบ
เอือนมอวดอ้างว่าไปเขตแดนญวน เหลือเกินฝ่ายหัวเมืองกรุงเทพฯอยู่หลายตำบล
บางทีการเล่าๆครั้งก็จะเปะปนมเหตุแห่งการใหญ่ได้อยู่....."³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/32 ค.ค. หน้า 250

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากรบบังคมทูล ร.5 27ก.พ.110

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากรบบังคมทูล ร.5 19 ม.ค.110

และรายงานอีกฉบับหนึ่งทำให้ทราบถึงท่าทีของฝรั่งเศสที่มีต่อไทย ดังนี้

"...เมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2434 มงสิเออร์ดาวิร ชาวฝรั่งเศส ผู้ว่าการ เมืองกวางตรี เบื่องงชูป กับมงสิเออร์ชานแซง ชาวฝรั่งเศส ดุคเตอแนตองก์ บางที่ 2 องค์ เจ้าเมืองลาคาลโด กับพวกทหารไพร่ประมาณ 55 คน ได้นำที่ บ้านห้วยสาร คานเมืองตะโปน จะมาตรวจราชการเบื่องตะโปน เมืองผาบ้ง เมือง วังคำ ตลอดจนไปถึงฝั่งแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสอ้างว่า เมืองเหล่านี้เป็นเมืองขึ้นของ ญวน แต่หลวงเทพนรินทร์ ข้าหลวงเบื่องตะโปนได้ห้ามไม่ให้พวกญวนและฝรั่งเศส เข้ามาในพระราชอาณาเขต พวกฝรั่งเศสจึงกลับไป....."¹

การอ้างสิทธิของฝรั่งเศสเหนือดินแดนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือได้เริ่มแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2434 สมกับมูลเหตุในการปรับปรุงการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่อ้างมาแล้ว

ส่วนราชการรายแดนทางหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ พระพิศนุเทพ ข้าหลวงผู้รักษาราชการ หัวเมืองลาวฝ่ายใต้ จึงประจำที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ได้รายงานว่า

".....เมื่อวันที่ 13 ธันวาคม ร.ศ. 110 มงสิเออร์กิดเซ ชาวฝรั่งเศส กับเขมรประมาณ 30-40 คน ขึ้นมาลอบระเบิดหินและตัดร่องทำทางที่แก่งสี่คี่ตั้งแต่ เกาะพะเพ่งถึงเกาะแก่งกะเจเวียร์ และระเบิดหินที่แก่งตาคม่วง ร่องสล่า นายค่านที่แก่งสี่คี่ได้ห้ามปรามพวกฝรั่งเศส แต่ฝรั่งเศสไม่เชื่อฟัง เมื่อฝรั่งเศสกลับไปแล้ว ได้ทิ้งเรือไว้ 1 ลำ เพราะเรือติดอยู่กับแก่งหินไม่สามารถนำกลับไปได้....."²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/32 ใบบอกที่ 6 พระประจักษ์กิจ ข้าหลวง หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ถึงพระพิศนุเทพ ข้าหลวงผู้รักษาราชการหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ เมื่อ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 หน้า 256-260

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/32 ที่ร.5/10 ค.ค. หน้า 202

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงปรารภว่า เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองสำคัญทางใต้ เพราะเป็นที่รวมของการค้าขาย และการเก็บภาษีซึ่งติดต่อกับชาวญวนและเขมรเป็นประจำ การจะได้จัดการป้องกันรักษาค่าน้ำให้แข็งแรงและมั่นคงเป็นประจำ¹ ดังนั้น ณ แก่งคี้ผี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร จึงทรงกำชับให้ทำในประการนี้ นำไปปักไว้ที่ร่องแก่งคี้ผีทุกดวง มีใจความว่า

"แก่งกรี่ผีนี้เป็นทำเลสำคัญกับน้ำแม่โขงให้ยังอยู่ รามกรได้อาไธยนำทำไร่นา .
เป็นประโยชน์แก่คนเป็นอันมากห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดบวระเบียดเบียนกีดกันในตำบลแก่งนี้
ให้หน้าตกต่ำไปกว่าธรรมดา ซึ่งเงินเหตุนี้ขาดเสียประโยชน์ไร่นาของรามกร เปน
หลายสิบแสนนั้นเป็นอันขาด ถ้าผู้ใดบังอาจมาตัดต่อขระเบียดเบียนในแก่ง ซึ่งได้ห้าม
แล้วนี้ จะจับตัวทำโทษตามกฎหมาย....."²

และได้ให้ขุนมหาวีโรย ข้าหลวงเมืองศรีสัตนาคนหุตไพรและทหารร้อยคนเฝ้า ไปตั้งประจำรักษาค่าน้ำที่แก่งกรี่ผี³ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงสิทธิของไทยที่มีต่อดินแดนแถบนี้ว่าได้นั้นมาแต่ดั้งเดิมแล้ว

ส่วนที่ค่าน้ำเมืองเชียงใหม่ พระพิรุณเทพได้กำชับไปยังหลวงบุรินทรามาศย์ ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ ถึงข้อความว่า

".....ให้จัดทหารรักษาค่าน้ำตามลำแม่น้ำโขงโดยกวดขัน ถ้ามีเรือชาว เขมรขึ้นตามลำแม่น้ำโขง ให้ไปตรวจดู ถ้าพบคนระเบียดกันนั้น และเกรงอวุก ให้สืบจนอย่าให้เข้ามากในพระอาราธนาเขต ถ้าห้ามไม่ฟังให้จับกุมเอาตัวเข้าจับกุมเอาตัวของคนของคองห้ามไว้ให้จงได้ ถ้ามามากให้เร่งเกณฑ์กำลังออกกวาดสกัด ห้ามปรามจับกุม

¹ ด. หน้า 204

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.62.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 หน้า 233

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.62.1/32 พระประกาศกิจกรรบทูลกรมหลวงพิชิต เมื่อ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 หน้า 256-260

ให้ทั้ทางที่....."1

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงเห็นว่า ฝรั่งเศสมุ่งคุกคามหัวเมืองทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงและหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ โดยให้กำลังขบชู่ไทยบดขยี้ขึ้น² ทางที่ทรงได้รับรายงานจากข้าหลวงประจำหัวเมืองทางฝ่ายตะวันตกติดกับญวน จึงทรงเตรียมการป้องกันโดยจัดข้าหลวงไปรักษากันและรับซื้อข้าวตามเมืองต่างๆ ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2435 (ร.ศ. 110) ดังนี้

- 1) ให้หลวงเทพเพนทร์ ไปจัดตั้งโคมค่ายและเป็นผู้จัดการค่าน้ำในที่ตั้งเสีย
- 2) ให้ท้าวเพี้ยเมืองศรีจันทร์ ไปไปอุ้มขี้ผึ้งและปลูกพลับพลาที่เมืองศรีจันทร์
- 3) ให้หลวงสนสารสุทธารักษ์(หวาง) ไปจัดซื้อข้าวขึ้นฉางที่เมืองสุรินทร์
- 4) ให้ขุนไทรไทยพิทักษ์(เกลื่อน) ไปจัดซื้อข้าวและระงับโจรผู้ร้ายเมืองศรีสะเกษ
- 5) ให้นายสุดจินดา ไปจัดซื้อข้าวและประจำราชการ เมืองกาฬสินธุ์ และให้แต่งกรมการไปจัดซื้อข้าว ตามแขวงเมืองทางเหนือมาขึ้นฉางไว้ที่เมืองกาฬสินธุ์เพื่อบริโภคในราชการ

6) ให้พระศรีพิทักษ์ ข้าหลวงเมืองสุรินทร์ ไปต่อสายโทรเลขและตรวจราชการค่าน้ำทางเมืองเสียมราฐ และให้กรมการ เมืองสุรินทร์ตัดทางเพื่อต่อสายโทรศัพท์ ตั้งแต่เมืองสุรินทร์จนถึงเมืองอุบลราชธานี³

เนื่องด้วยหัวเมืองลาวฝ่ายใต้อยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ ทำให้เจ้าเมืองมีภาระมาก ฝรั่งเศสจึงพยายามเข้ามามีอิทธิพลในหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ประทับที่เมืองอุบลราชธานีได้เพียง 28 วัน ก็เสด็จไปหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ เพื่อตรวจราชการและหาทางจัดการสภากาที่ป็นอยู่ให้ดีขึ้น และเพื่อเป็นการแสดงให้เห็นถึงสิทธิเหนือดินแดนทางแถบนี้ด้วย การเสด็จประพาสหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ครั้งนั้นจึงเป็นขบวนใหญ่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ น.62.1/32 สำเนาที่ 26 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 กรมหลวงพิชิตปรีชากรถึงพระบิดมณฑล ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ น.62.1/32 ใบบอกที่ 6 พระประกาศกิจกรรามหลวง กรมหลวงพิชิตปรีชากร เมื่อ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 หน้า 256

³ ค. หน้า 259

มีพระภิกษุสงฆ์ (สิบ ไกรฤกษ์) ข้างหลวงเมืองอุบลราชธานีเป็นผู้นำเสด็จ โดยพาหนะข้างม้า โกลทาง และถนนห้ามพรอญด้วยขาราวบริพัตรตามเสด็จ คือ

- 1) พระระชาภักดีกิจ
- 2) พระทิพยจักขุนทาสถรรพ์สารัง
- 3) พระภริณีพิทักษ์
- 4) หลวงเทพเนทรเทพ
- 5) หลวงภนสารสุทธารักษ์
- 6) นายร้อยเอกหลวงพิทักษ์นรินทร์ (ช้าง) ผู้บังคับการทหารหัวเมืองลาวกาว
- 7) จมื่นกักคิยริบาจ
- 8) ขุนราชพัทธพิณการ
- 9) จมื่นวิชัยยุทธเคษาคฤ (อ้อม)
- 10) ท้าวโศภิตสาร (เชื้อ ณ อุบล) ต่อมามีเป็น พระอุบลเคษประหารักษ์
- 11) พระประทุมมานี (เหลืบบ)
- 12) เมืองขวา (อุบล) กรมการเมืองอุบลราชธานี
- 13) เมืองซ้าย กรมการเมืองอุบลราชธานี
- 14) รารวงก์ (ซ้าย) ภาคา¹

รายทางที่เสด็จผ่าน คือ เมืองเขมราฐ ข้ามไปบ้านท่าประทุม เมืองนครเท็ง เปื่องคำทองใหญ่ เมืองวาปีไพรบูลย์ เปื่องสะพาด เปื่องสะเบียง ผ่านคงสิกลงไปทางเมืองสารวัน

ทางคาบเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ได้จัดให้เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ (บุญ) นำพาหนะข้างม้า โกลทาง ไปคอยรับเสด็จสมทบที่เมืองสารวันแล้วนำเสด็จไปยังเมือง นครจำปาศักดิ์ เจ้ายุติธรรมธรพร้อมด้วยข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์และเจ้าเมืองขึ้นใกล้เคียง พร้อมด้วยราษฎรได้เข้าเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ณ พลับพลาที่เสด็จ นับเป็นเจ้านายไทย พระองค์แรกที่เสด็จไปถึงเมืองนครจำปาศักดิ์และทรงออกตรวจราชการทางดินแดนแถบนี้ ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงทักเสกข้าหลวง

¹ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ ประวัติดิศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 433-434

เจ้าเมืองที่มารับเสด็จว่า

".....ให้เจ้านครจำปาศักดิ์และข้าหลวงทุกเมือง เจ้าเมือง เอาใจใส่เรื่อง
รายคนพระราชอาชญาเขต เพราะปรากฏว่ามีอาชญาชน คุมด้วยฝรั่งเศษเข้ามา
ในพระราชอาชญาเขตอยู่เสมอ...ให้บีเวรดูแลโดยกวดขันที่แก่งสี่ฝั่ อย่าให้เข้า
มาระเบิดหินได้อีก...เพื่อมิให้เหตุร้ายเกิดขึ้นให้รับรายงานไปตามลำดับชั้น ...
ให้เอาใจใส่ดูแลความสงบสุขของราษฏร....."¹

และโปรดให้ยกเลิกธรรมเนียมเนียบเกณฑ์เลี้ยงข้าหลวง * และเกณฑ์ไพร่ให้ข้าหลวงใส่สอยเสีย
ซึ่งเป็นธรรมเนียมมาตั้งแต่ครั้งพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ)² ข้าหลวงเมือง
นครจำปาศักดิ์ (บ.ถ. 2425-2434)

ต่อมาในเดือน เมษายน พ.ศ. 2435 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ได้เสด็จตรวจราชการ เมืองศรีจันทร์ แล้วทรงรายงานสภาพของหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ ถึง
กรุงเทพฯ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

1) กำลังและอำนาจของกรุงเทพฯตั้งแต่เมืองนครจำปาศักดิ์ลงไปทางใต้มี
อิทธิพลน้อยมาก เพราะเว้นระยะทางไกลจากกรุงเทพฯมาก จึงขาดการดูแลเอาใจใส่และ
ที่สำคัญที่สุดคือ ราษฎรไม่รู้จักกรุงเทพฯเลย

2) ความเป็นอยู่ของราษฎรมิได้เป็นไปโดยอาศัยอำนาจพระราชอาชญา แต่
ต้องถูก "ซุกรีด" จากผู้มีอำนาจในเมือง คือเจ้าเมืองซึ่งอยู่ได้ด้วยการซุกรีดผู้อื่นและบอก
หัวเมืองทางออกไป ราษฎรถูกคุกคามจากโจรผู้ร้ายอยู่เนืองนิจ

3) ราวต่างประเทศมีหลายชาติ คือบาดหลวงฝรั่งเศษ ตองกูและอื่นๆต่าง
ก็แสวงหากำลังข่าวไพร่ในท้องถิ่น มีคนเข้าเป็นสมักรพรรคพวกเป็นร้อยหรือเป็นพันๆคน

¹ เต็ม วิชาญ พจนกิจ ก.ค. หน้า 435-440

* โปรดดูในหน้าถัดไป

² กองการการของครุสภา "พงษาวดารหัวเมืองภาคอีสาน" ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4

เพื่อคุ้มครองตนเองให้ปลอดภัยจากศัตรู ชาวต่างชาติที่แวกตัวมากก็คือ ฝรั่งเศส เพราะมีการเคลื่อนไหวทางทหารตามชายแดนอยู่เสมอ

4) พวกข้าหลวงที่ส่งไปจากกรุงเทพฯ เป็นคนเป็นราษฎรในแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองขึ้นใกล้เคียง ราษฎรต้องผลักดันสิ่งสิ่งของสด แล้วยังหลวงเป็นบ้านๆ เคื่อนหนึ่งราษฎรคนหนึ่งต้องเสียเงินประมาณ 2 บาท ถึง 6 บาท ถ้าใครไม่มีหรือหาไม่ทัน เจ้านครจำปาศักดิ์ก็ให้เงินกู้ไปก่อน หลายๆ ครั้งเข้าราษฎรไม่มีเงินนี้หนี้ก็ต้องนำ โกล กระบือ มาวาง หรือหนักๆ เขาก็ถึงบุตรภรรยาและตัวเอง ต้องตกเป็นทาสของเจ้านครจำปาศักดิ์ไปในที่สุด พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรจึงโปรดฯ ให้ยกเลิกธรรมเนียมเสีย¹

นอกจากนั้น จากหนังสือที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพอีกว่า "...การเขตแขวงหนาค่านั้นถดถอยในทางหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ ไม่มีเขตเมืองใดแน่นอน ถ้ามีใครจัดแบ่งเขตแขวงเมืองเหล่านี้ให้เรียบร้อย ก็จะลำบากในการปกครองดูแลอย่างมาก...."²

ในด้านการควบคุมผู้คนในแผ่นดินนั้น แบ่งได้เป็น 2 อย่าง คือ ไพร่ลาว มีอำเภอกำนัน ควบคุมตามหมู่บ้านต่างๆ และอีกอย่างหนึ่งคือ เลกคนฉกรรจ์ มีท้าวเพี้ยควบคุมตัวเลขขึ้นกับเจ้าเมือง กรบการต่างๆ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงพบความจริงในครั้งนั้นว่า

".....เจ้าเมือง กรบการไปคล้ายนี้ตัว เท่าที่บ่อยู่ก็ไม่ว่างบ่กำลังและทำราชการไม่เก็บ เพราะมักเป็นคนที่เสียเงินค่าตำแหน่งมาตั้งกับเมือง เก็บส่วยหลวงและชาวนาเสียทั้งนั้น ถ้ามีราชการมาน้อยๆ ก็ขยับขยายจ้างวานผ่อนผันไป ถ้าหากและหนักก็เพี้ยาได้เอาตามอำเภอ กำนันมาไว้พอรับรางวัล...."³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/35 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อ 6 เมษายน ร.ศ. 111

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/35 ที่ 1/111 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อ 25 เมษายน ร.ศ. 111

³ ค.

รายงานที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เกี่ยวกับสภาพการณ์ต่างๆของหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ถึงกล่าวแล้ว แสดงให้เห็นถึงความไม่เอาใจใส่ในการปกครองบ้านเมืองของเจ้าเมืองกรมการ เพราะเจ้าเมืองกรมการส่วนใหญ่ทำราชการไปเป็นไปได้เข้ามาเป็นเจ้าเมืองแบบโตเต่าขึ้นมาจากกรมการ เบื้องขึ้นผู้อยู่ก่อน จึงไปเอาใจในหลักฐานการ แต่กลับไ้เงินและอิทธิพลไว้เท่านั้น เพื่อหวังผลประโยชน์จากการเก็บส่วยสาอากรในเมืองนั้นเป็นสำคัญ สภาพของหัวเมืองลาวฝ่ายใต้จึงเป็นสิ่งที่น่าวิตกมากอีกทั้งเหตุการณ์ทางการเมืองจากภายนอกก็บีบคั้นเข้ามา กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้กราบทูลเน้นถึงอำนาจขององคชาหลวงใหญ่ไว้ว่า

".....อำนาจและความรับผิดชอบของฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวราชอาณา
เขตซึ่งไต่ถามว่ากล่าว การสิ่งใดจะควรหรือจะต้องคิดแก้ไขจัดการ ต้องถือเป็น
หน้าที่โดยเฉพะ เหมือนกับที่เสนาบดีตำแหน่งในกรุงเทพฯพระมหากษัตริย์ ต้องคิดอ่าน
จัดการ...เพราะอยู่ห่างไกลกัน....."¹

ดังนั้นปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นทางหัวเมืองลาวกาวจึงตกอยู่กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรที่จะทรงแก้ไขให้ดีขึ้น แต่ถาเป็นปัญหาให้องคชาหลวงไท่เก้ทรงขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราธิวิจฉัย เ็น เรื่องฝรั่งเิดสรุคว่าเข้ามาในพระราธานาเขตไทย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราธิศดเคหาถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ตอนหนึ่งว่า

".....เรื่องฝรั่งเศสเกณฑ์ไพร่ทำทางนั้น เอาจริงการไปเป็นการถูกต้องสมควร
แล้ว แต่สิ่งฝรั่งเศสจะทำการรุกรานจนถึงต้องเปเป็นการต่อสู้เรี่ยวแรงไปนั้น ไม่คิดเห็น
ว่าจะเปเน เพราะทางที่จะพูดโดยยาวจามีอยู่...ควรจะจัดคนในประเทนั้นเปทหาร
ประจำการขึ้น....."2

¹ กองกฎหมายเหตุแห่งชาติ บ.62.1/35 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบทูลกรมหลวงพิชิตฯ
ไม่ปรากฏ วัน เดือน ปี

2 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ น.62.1/32 ลำเนาที่ 61/111 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ถึงกรมหลวงพิริตปรีชากร เปื่อ 25 เมษายน ร.ศ. 111

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนการตัดสินพระทัยของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรในการปฏิรูปราชการในหัวเมืองลาวกาวตั้งแต่แรกเริ่มเป็นต้นมา แต่สิ่งที่พระองค์ทรงคาดการณ์นั้นก็เกินไปก็คือ ทรงหวังว่าจะแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยวิธีการเจรจา และจะสามารถตกลงกันได้โดยไม่ต้องใช้สงคราม

ในปี พ.ศ. 2434 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้ทรงศึกษาการปกครองในหัวเมืองลาวกาวและเสด็จตรวจราชการในหัวเมืองต่างๆด้วยพระองค์เอง และทรงพบข้อเท็จจริงต่างๆที่กวนข้องสับสนแล้ว ดังนั้นในปีต่อมา พระองค์จึงทรงปฏิรูปหัวเมืองลาวกาวโดยหลักการดังต่อไปนี้

3. การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวกาวในปี พ.ศ. 2435

ก. การปกครอง

การปกครองบังคับบัญชาในหัวเมืองลาวกาวตามแบบที่ปฏิบัติกันมานั้น มีการจัดเป็นหมวดเป็นกองตามตัวนายบังคับบัญชาแยกเขตแขวงกัน ไม่มีการร่ำระยะรัศมีจำนวนเลข จึงทำให้จำนวนคนแต่ละเมืองไม่แน่นอน เช่น เมืองนครจำปาศักดิ์ เดิมเกณฑ์สกลเดิมมีจำนวน 4000 คน ในปี พ.ศ. 2435 มีเลขอยู่ในบัญชีเพียง พันเศษ เมืองสุรินทร์ในบัญชีมีอยู่มีจำนวน 6,000 เศษ เมื่อให้ตรวจสอบดู ตามอำเภอ กำนัน ได้จำนวนถึง 15,000 คน¹ เป็นต้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร จึงทรงจัดใหม่ คือ ให้เลขไพร่ขึ้นสังกัดอยู่ตามแขวงของตน เลขที่ตั้งอยู่ในแขวงเมืองใดก็ต้องเป็นเลขของเมืองนั้น ถ้าเลขคนใดย้ายไปอยู่เมืองอื่น ก็ให้จำหน่ายตามความเป็นจริง² และทรงเห็นว่าเมืองต่างๆในหัวเมืองลาวกาวยังหละหลวมในการปฏิรูปราชการ พระองค์จึงส่งข้าราชการไปเป็นข้าหลวงประจำอยู่ตามเมืองต่างๆเพื่อกำกับราชการในเมืองนั้นๆให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น ไม่ให้เจ้าเมืองกรมการใดอำนาจได้ตามอำเภอใจ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/34 ปีก 7 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 111

และมีอำนาจในการปราบปรามโจรผู้ร้ายต่างๆให้สงบเรียบร้อย เพื่อประชาชนจะได้ทำมาหากิน
เป็นปกติ ข้าหลวงที่ทรงแต่งตั้งมีดังนี้

- 1) ให้พระประจักษ์กิจ(เข็น มุนนาค) ไปรักษาราชการ เมืองเสียมเตงและเมือง
ฉะบวรีวัตร
- 2) ให้พระพิศุราร ไปรักษาราชการ เมืองอัตปือ
- 3) ให้นายพันตรีหลวงพิทักษ์รินทร์(ตั้ง) ไปจัดการการเมืองกำทองใหญ่ และ
เมืองสารวัน
- 4) ให้หลวงเทพนทรเทพ ไปปราบโจรผู้ร้ายที่จับคนขาย* และจับคนขึ้นในที่
เมืองศรีนคร และเมืองสบปางบนขุนมหาวิไชยซึ่งรับราชการอยู่แต่ก่อน
- 5) ให้พระศรีพิทักษ์ เป็นข้าหลวงใหญ่ ว่ากล่าวหัวเมืองลาวสวยแยกออกไปอีก
เขตหนึ่ง เพราะราษฎรผูกอาชวและภาษาเขมร ในเขตเมืองสุรินทร์ เมืองชุมพวง เมือง
ศรีสะเกษ และเมืองสังขะ ในหัวเมืองเหล่านี้ ทรงแต่งตั้งข้าหลวงผู้ช่วยให้ดูแลกำกับราชการ
อีกด้วย
- 6) ให้ขุนไผ่ไทยพิทักษ์ เป็นข้าหลวงผู้ช่วยประจำเมืองศรีสะเกษ
- 7) ให้หลวงธนสารสุทธารักษ์ กับขุนกัมพูรภาจา อยู่ประจำรักษาราชการ เมือง
สุรินทร์ เพื่อปราบปรามผู้ร้ายและจัดการภายในเมืองสุรินทร์ให้เรียบร้อย
- 8) เมืองอุบลราชธานี พระยาราชเสนา พระภักดีณรงค์ และหลวงโยคีบริหาร
ได้จัดระเบียบการปกครองไว้ดีแล้ว ทรงโปรดให้รักษาราชการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีตามเดิม
- 9) ให้จันทรสถิตบริบาล ไปจัดการการเมืองสุวรรณภูมิ
- 10) ให้หลวงเทพรินทร์(วัน ไกรฤกษ์) ไปตั้งรักษาคำด่านที่เมืองตะโปน
- 11) ให้นายสุจินดา ไปจัดการการเมืองกาฬสินธุ์ และเมืองภูพาน
- 12) ให้นายรองจิต ไปจัดการการเมืองร้อยเอ็ด¹

* เรื่องจับคนขายได้มีตราโปรดเกล้าฯห้ามมิให้จับคนขายตั้งแต่ปี พ.ศ. 2428 แล้ว
แต่ยังมีการลักลอบซื้อขายกันอยู่ทางหัวเมืองลาวฝ่ายใต้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/34 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ 1 สิงหาคม ร.ศ. 111 (ตามใบบอกของ
กรมหลวงจิตรปรีชากร ลงวันที่ 15 พฤษภาคม ร.ศ. 111)

ข. การเก็บเงินส่วยสาอากร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีชากร ได้ทรงแยกการเก็บเงินส่วยออกเป็นสองประเภท คือ เงินส่วยที่ทางมาตก่อนได้โปรดให้ชำระใหม่ได้แก่เลขที่แน่นอน พวกนายหมู่บ้านเก็บเงินส่วยแล้วก็นำไปไว้ที่ทรงกำกับให้นายหมู่บ้านนั้นนำเงินมาใส่ในภายหลัง ส่วนเงินที่ทางอยู่กับไพร่ ก็ให้เร่งเก็บจากไพร่ต่อไป เงินอีกประเภทหนึ่งได้แก่ เงินที่จะเก็บได้ในปี พ.ศ. 2435 แต่จะเก็บก็ต่อเมื่อมีการควบคุมและจัดราชการเป็นเขตแขวงแน่นอนแล้ว เนื่องจากเกะกะมาขึ้นที่จำนวนเงินไม่แน่นอน เมื่อข้าหลวงเรียกเก็บเงินส่วยครั้งใด เจ้าพนักงานจัดเก็บก็แย่งกันเก็บ แต่ไม่ได้ส่งหลวงทั้งหมด ทำให้การเงินรั่วไหลมาก ข้าหลวงได้เกณฑ์ให้เรือยบมา จึงทำให้เงินค้างอยู่แทบทุกเมือง ดังนั้นในปี พ.ศ. 2435 ยังอยู่ในระหว่างการเสาะหาบัญชีเก่า ตกลงใช้เวลานานกว่าจะแล้วเสร็จ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีชากรได้ทรงออกประกาศห้ามไม่ให้เก็บเงินส่วยจากรามฎานในปี พ.ศ. 2434-2435 ดังข้อความในประกาศข้างตอนต่อไป

“.....พระเจ้าอนงยาเมอ กรมหลวงพิริตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวกาว มีรับสั่งโปรดเกล้าฯว่า การเก็บเงินแทนส่วยในหัวเมืองต่างๆทุกวันนี้ สารบัญชีขึ้นเพือน แลเงินหลวงต้องค้างหมยพวนนาเมืองละหลายาจำนวน เพราะเจ้าหมู่บ้านได้เงินเอาไปใช้จ่ายบ้าง ไพร่ โจทหมู่บ้าน ทนทนแย่งแย่งกันบ้าง กรันชำระเร่งเงินเก่าเขาครั้งใด เจ้าหมู่บ้านก็ไปเก็บเอาเงินจำนวนใหม่แก่ไพร่มาส่งจำนวนเก่า ทำให้สารบัญชียิ่งยุ่งยากหมยพวนหนักเขา ยากจะพิจารณาหาความจริงได้ แลเหตุใหญ่ที่สำคัญกว่าเหตุอื่นนั้น คอยเจ้าหมู่บ้านเก็บมิได้ให้ใบเสร็จแก่ไพร่นั้น กรันเก็บเงินไปใช้จ่ายเองแล้ว กลับตั้งค้างเอาแก่ไพร่ว่าจนกันมากนี้ ไพร่ที่ฉลาดหลบหลีกหนีแล้วกลับมาให้การสู้ว่า ได้ให้ไปแล้ว ครั้นพิจารณาหาความจริงก็หาสิ่งจะเป็นหลักฐานมิได้ ...จึงโปรดเกล้าฯให้มีหมายประกาศบังคับบายัง ผู้รักษาเมือง กรมการ เจ้าหมู่บ้านหมยพวน ผู้ควบคุมตัวเล็ก ไพร่ หมู่ต่างๆ ทั่วหมู่บ้านทุกกอง ไม่ว่ากองนอกกองในเมืองใด ผู้ใด ทุกแห่งทุกคน บันดาอยู่ในอำนาจข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว ทั้งฝ่ายตะวันออกแลฝ่ายใต้ให้ทราบ แลกระทำตามจงทั่วหน้ากัน ตั้งแต่ปี ร.ศ. 110 ฤๅปีเถาะ ตรีศก

จ.ศ. 1253 นี้ต่อไป ห้ามแผ่นดินชาดบิให้เจ้าหมื่นนายกอง ผู้ใดเก็บเงินช่วย เงินค่า
ราชการ ถ้าหากอันใดสิ่งใด แก่ตัวไพร่ทั้งแคว้นทั้งขึ้นไป ไม่ว่าจะเป็นเงินก้างเกาๆ
ใหม่ๆจำนวนหนึ่งจำนวนใด เป็นค่าสิ่งไร อย่างไร แผ่นดินเค็ดชาดที่เกี่ยว....."¹

เมื่อได้ออกประกาศห้ามการ เก็บเงินช่วยแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิต
ปรีชากรทรงให้ข้าหลวงชำระบัญชีผู้ช่วยราชการทุกๆปีอง ให้เสร็จก่อนวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ.
2435 แล้วจึงประกาศให้เป็นการเก็บเงินช่วยอีกครั้งหนึ่ง²

ก. การเกณฑ์กรรม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงเห็นว่า หัวเมืองลาวกาวประสบ
อุทกภัยและทุกข์ภัยมาติดต่อกันหลายปี ราษฎรอดอยากและขัดสนข้าวปลาอาหาร จึงทรงออก
ประกาศห้ามขายข้าวและเคลื่อนย้ายข้าวออกนอกเขตหัวเมืองลาวกาว ดังข้อความในประกาศ
บางตอนต่อไปนี้

".....ในหัวเมืองลาวกาวเมื่อ 2-3 ปีมานี้ ฝนแล้งราษฎรทำนาหาผลมิได้ พวกกัน
ได้ควาขจัดจนอดอยาก ครั้นปีที่ล่วงมานี้(ร.ศ. 109) ฝนตกมากเกินไป ราษฎรทำนา
ก็เสีย ผู้ที่ทำนาคอได้บ้างเสียบ้างเป็นบางแห่ง เกรงว่าเข้าในย่านในเมือง
จะหาพอเลี้ยงกันตลอดปีไม่ เพราะราษฎรผู้ทำได้ก็จะขายเข้าเอาประโยชน์แก่ตัวใน
ปัจจุบัน ไม่ทันคิดถึงการขาดแคลนอันจะมีมาภายหลัง...จึงโปรดเกล้าฯให้ประกาศ
ห้ามแผ่นดินชาด บิให้ท้าวเตี้ย ตาบสง กำนัน ราษฎรในแขวงหัวเมืองลาวกาวทุกแขวง
ทุกตำบล ขายเข้าแลมันทุกเข้าไปทางแขวงต่างเมืองแผ่นดินชาด ถ้าผู้ใดมีพึงขึ้นขาย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/34 กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงประกาศห้ามไม่
ให้เก็บเงินภาษีอากรแก่ราษฎร เมื่อ 1 เมษายน ร.ศ. 111

² ค.

เขาอาชน เขาออกจากแขวงจากเมือง สิบบุรุษจับโคถวายประการใดๆ จะให้รับเอาเข้า
เป็นของหลวงเสียจงสิ้น แลคงโทษแก่ผู้นั้น เขา ผู้ขายเขาออกจากเมือง โดยโทษา
บุญโทษหนัก....."¹

การประกาศไม่ให้ราษฎรขายข้าวและเกลือขายข้าวออกนอกเขตหัวเมืองลาวกาวนั้น
ได้กระทำในเดือนเดียวกันกับที่ทรงส่งข้าหลวงไปรับซื้อข้าวขึ้นยุ้งฉางไว้ตามเมืองต่างๆ เพื่อ
ป้องกันมิให้เกิดความอดอยากและเป็นที่น่าสังเกตว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริต
ปรีชากรทรงคาดการณ์ว่าจะต้องเกิดกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสเป็นแน่ จึงทรงเตรียมเสบียงอาหาร
ไว้ตามเมืองสำคัญในหัวเมืองลาวกาวและกำรับอย่างเกะกะตามประกาศดังกล่าวแล้ว

ง. การทหาร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีชากรทรงเห็นว่า ทหารในหัวเมืองลาวกาว
ที่ฝึกหัดไว้เมื่อ ปี พ.ศ. 2431 ประจำอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ จำนวน 600 คนนั้น เป็นกอง
ทหารที่ไม่ได้ฝึกประจำการหรือผลิตเปลี่ยนไปออกมาหาภินเลย ทำให้ทหารเกิดความ
เบื่อหน่ายท้อแท้ในราชการและอยากจะกลับบ้านของตน จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการเกณฑ์ทหาร
และมีกองทัพนโยบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีพระราชดำริ
ให้จัดคนในหัวเมืองเป็นทหารประจำการ ซึ่งในขณะนั้นทางหัวเมืองอื่นๆ ในพระราชอาณาจักร
ยังไม่มีเกณฑ์ทหาร แม้แต่ในกรุงเทพฯ ก็ยังไม่มีพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารแต่อย่างใด*
แต่ในหัวเมืองลาวกาวได้เกิดเหตุการณ์ที่ไม่น่าไว้วางใจทางชายแดนหัวเมืองที่ติดกับดินแดน
ญวน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีชากรจึงทรงออกประกาศให้มีการเกณฑ์ทหาร
ในหัวเมืองลาวกาว โดยทรงกำหนดกลุ่มสมบัติต่างๆ ให้ตามแสง อำเภอกำนัน นายบ้าน
ในเขตแขวงต่างๆ ตรวจนับจำนวนลูกบ้านของคนที่อยู่ในวัยฉกรรจ์ อายุระหว่าง 25 ปี ถึง 35 ปี
รูปร่างสูงโปร่งกว่า 3 ศอก 8 นิ้ว (170 ซม.) วัตรอบอกได้ไม่น้อยกว่า 1 ศอก 1 ถึง 6 นิ้ว
(90 ซม.) และต้องเป็นคนที่มีครอบครัวแล้ว ชายฉกรรจ์ที่คัดเลือกได้ จะได้รับการฝึกหัด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/34 กรมหลวงพิริตปรีชากรทรงประกาศห้ามขายข้าว
พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารประกาศใช้เมื่อ วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2451

ให้เป็นทหารหลวง มีเงินเดือน เบี้ยเลี้ยงและเสียส่วยรับราชการคนละ 3 ปี เพื่อกำหนด
แล้ว จะได้รับหนังสือสำคัญเป็นหลักฐานและจะมีสิทธิพิเศษ ดังนี้

- 1) ไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการใดๆอีก
- 2) ได้รับยกเว้นใบทองเสียส่วย
- 3) ไม่ต้องมีขุนนาย นอกจากนายทหารและกรมยุทธนาธิการ
- 4) เมื่อต้องคดีใดๆ นายทหารจะเป็นผู้ให้ความช่วยเหลือเหมือนเมื่อตอนรับ

ราชการ

5) บุคคลที่รับราชการมีความชอบและขยันขันแข็ง หรือมีฝีมือในการยิงปืนแม่นยำ
จะได้เลื่อนยศศักดิ์ขึ้นไปเรื่อยๆจนถึงนายทัพและที่ท้าวพระยาตามความสามารถ

ส่วนบุคคลที่ได้รับยกเว้นการเกณฑ์เข้ารับราชการทหาร คือ

- (1) ชาวต่างประเทศ ซึ่งนับว่าเป็นพลเมืองไทย
- (2) กษัตริย์และสาแหรกที่อายุไม่เกิน 21 ปี ถ้าสามเษตรูปใดอายุเกิน 21 ปี
ยังไม่ได้อุปสมบทให้นับเป็นชายฉกรรจ์

(3) พระภิกษุที่อุปสมบทในพระพุทธศาสนา¹

ตามประกาศซึ่งเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นใหม่ในหัวเมืองลาวกาว การกำหนดการคัดเลือก
ชายฉกรรจ์ที่บุคคลสมมติกรบถวน ซึ่งกะไว้ว่าจะทำก่อนวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2435 และที่ว่า
เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นใหม่นั้น ก็เพราะทหารที่เข้าฝึกดัดรับราชการนี้ มีเงินเดือน มีเบี้ยเลี้ยงประจำ
แตกต่างกับทหารที่พระยามหาอำมาตยาธิบดี(หุ่ญ ศรีเพ็ญ) ได้ฝึกไว้เมื่อ ปีพ.ศ. 2431
ซึ่งเป็นไพร่ และทาส ที่คนทั่วไปในขณะนั้นมักจะดูถูกเหยียดหยามว่าเป็นคนไม่มีถิ่นฐาน ไม่มี
ความกล้า และเป็นคนจู้จี้²

ในด้านการเลี้ยงทหารนั้น แต่ก่อนที่เมืองนครราชสีมาจ่ายเลี้ยงวันละ 1 อัฐ ต่อ
ทหาร 1 คน ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ได้เงินมาจากการเฉลี่ยเงินจากราษฎรมาเลี้ยงทหาร
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีธการได้โปรดไต่ถามเด็กเสีย แล้วให้เบี้ยเงินหลวงจ่าย
เลี้ยงทหารวันละ 4 อัฐ หรือเดือนละ 2 บาท ต่อทหาร 1 คน เน้นกันทุกเมือง³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/34 สำเนาประกาศคัดเลือกชายฉกรรจ์ในหัวเมือง
ลาวกาว เมื่อ 1 พฤษภาคม ร.ศ. 111 หน้า 181-194

² ค.

³ ค.

การเงินที่ใช้ในการเลี้ยงทหารได้นำเงินส่วนตัวเข้ามาแต่ก่อน จึงไม่ต้องใช้เงินงบประมาณของทางราชการเลย

ส่วนโครงการฝึกทหารนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรจะทรงจัดการฝึกทหารจำนวน 800 คน โดยจะจำหน่ายทหารเก่าไป 330 คน แล้วเรียกเข้ามาฝึกหักใหม่ 470 คน พากทหารที่ถูกปลดจะกลายเป็นทหารกองหนุน แล้วจะเรียกทหารใหม่มาฝึกได้ครบ 800 คนอยู่แล้ว ในปี พ.ศ. 2435 ปีนี้ในสมัยเดอ 100 กระบอก จำนวนทหารที่ไปมีปืนดังกล่าวให้ไพร่ในค่ายฝึกหักไปก่อน ในปี พ.ศ. 2436 จะขอปืนประจำตัว 600 กระบอก เพื่อให้ครบกับจำนวนทหารประจำการ ส่วนนายทหารที่จะให้ฝึกทหาร ได้ทรงขอจากกรุงเทพฯ ดังนี้

นายร้อยเอก 1 นาย

นายร้อยโท 1 นาย

นายร้อยตรี 1 นาย

และนายสิบที่ชำนาญในราชการทหาร จำนวน 12 นาย เพื่อเป็นครูฝึกหัดทหารใหม่¹

วิธีการฝึกทหารของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้รับความเห็นใจและเห็นชอบจากที่ประชุมเสนาบดีที่กรุงเทพฯ (เมื่อ 10 กันยายน พ.ศ. 2435) เป็นอย่างดี โดยที่ประชุมเห็นว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้เสด็จไปจัดราชการต่างพระเนตรพระกรรณในที่ห่างไกล จึงสมควรให้การสนับสนุนตามที่พระองค์ทรงดำริไว้²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยในวิธีการจัดระเบียบการต่างๆของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรมาก โดยเฉพาะการประกาศห้ามไม่ให้เจ้านาย ท้าวพระยา และเจ้าเมือง กรมการ เกณฑ์เสบียงอาหารจากราษฎรเพื่อเลี้ยงข้าหลวง และเกณฑ์ไพร่ให้ข้าหลวงใช้สอย พระองค์รับสั่งกับกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า ".....กรมหลวงพิชิตปรีชากร...ทำดีนักควรสรรเสริญ....." ³

¹ ด.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/34 จดหมายเหตุราชการเขตลาวลาว
ประชุมเสนาบดี ณ พระที่นั่งวิมานรัฐยา เมื่อ 10 กันยายน ร.ศ. 111

³ ด. หน้า 198-199

และทรงแสดงควาปัว้วางพระทัยในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิธิติปรีชากรมาก ดังค้ายพระหัตถ์ทรงมีถึงตอนหนึ่งว่า ".....การสิ่งใดที่เธอเห็นว่าสมควร จะต้องจัดแก้ไขบำรุงขึ้นใหม่ทั้งประการใด เธออย่าถือได้เห็นการตลอด ใ้ทำไปเต็มแรงเต็มที่เห็นดีจึงทุกระการเกิด....."¹

ฉายพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิธิติปรีชากรนี้ แสดงให้เห็นถึงอำนาจขององค์ข้าหลวงใหญ่ในการจัดการต่างๆ ใ้ได้อย่างเต็มที่ เพื่อความสงบเรียบร้อยของหัวเมืองลาวกาวซึ่งจะเห็นได้จากการคงโทษพวกผู้ร้ายหรือผู้ผิดมรรวมกิดกับผู้ร้าย ดังจะได้กล่าวต่อไป

จ. การปราบปรามโจรผู้ร้าย

ในหัวเมืองลาวกาวมีโจรผู้ร้ายชุมมาก เมืองที่มีโจรผู้ร้ายปล้นสะดมละฆ่าเจ้าทรัพย์ตายมากที่สุด คือเมืองศรีจันทร์ เมืองมโนไพร เมืองเชียงตุง เมืองอัตปือ และเมืองแสนปาง² ซึ่งเป็นเมืองที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิธิติปรีชากรทรงรายงานถึงกรุงเทพฯว่าสภาพต่างๆยุ่งยากซับซ้อนมาก เจ้าเมือง กรมการต่างๆประพฤติดนเข้มเห่งรามกรและไร้อำนาจต่างๆ เพื่อผลประโยชน์ของตน แต่ไม่ใส่ใจการปราบปรามโจรผู้ร้ายที่ปล้นสะดมรุมกร ทำให้โจรผู้ร้ายกำเริบรวมสมัครพรรคพวกเข้าควบคุมพื้นที่ต่างๆสร้างอิทธิพลของตนขึ้น กลุ่มโจรที่มีกำลังมาก และประพฤติดนเป็นเองโจรเที่ยวจับฆ่า ลาว และผู้ของโจรทุกอย่าง เป็นคนว่าคนช้าง ม้า วัว ควาย ฯลฯ กลุ่มโจรดังกล่าวนี้นี้หัวหนารือ "อ้ายถังกะโบ" เป็นเงี้ยวตั้งเมืองโจรอยู่ที่บ่อทองคำ ตำบลภูโงก ลำน้ำเวียง แขวงเมืองแสนปาง ปีสมัครพรรคพวกจำนวนน้อยยกแกล³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/34 ร.ที่ 566/111 ม.ท. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงพิธิติปรีชากร เมื่อ 5 ตุลาคม ร.ศ. 111 หน้า 201-217

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/35 ที่ 1/111 กรมหลวงพิธิติปรีชากรกราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อ 25 เมษายน ร.ศ. 111 หน้า 227-246

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/10 ที่ 10/56 พระประกาศกิจกรบาทหลวงกรมหลวงพิธิติ เมื่อ 3 กรกฎาคม ร.ศ. 111, 19 หน้า

อ้ายตั้งแกโงได้กระทำอย่างเปิดเผย โดยอ้างตนว่าที่ตนเข้าควบคุมบ่อทองคำนั้น ได้ถืออำนาจของเจ้านครจำปาศักดิ์¹ ที่บ่อทองคำเมืองแสนปาง ก็มีราษฎรไปร่อนทองกันมาก แต่เมื่ออ้ายตั้งแกโงเข้าควบคุมบ่อทองคำแล้ว ได้จับราษฎรที่ไปร่อนทองชายในพอกทางชายแดนลาวและเขมรบ่อย ๆ ในที่สุดจึงเหลือแต่พรรคพวกของอ้ายตั้งแกโง และเมื่อทางราชการมีเรวออกไปเก็บเงินส่วย อ้ายตั้งแกโงได้กระทำการอย่างอุกอาจจับทหารและกรมการเมืองที่ออกไปรักษากำแพงน้ำสระไทย และไม่ยอมเสียเงินส่วยทองคำ แล้วยังส่งพรรคพวกเข้าไปจับข้าและบ่าวเมืองแสนปางไปขายเสมอ โดยไม่มีใครกล้าขัดขวางและต่อสู้²

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีชากร จึงได้รับสั่งให้ พระประจักษ์กิจข้าหลวงผู้จัดการทั่วเมืองลาวฝ่ายใต้ จัดกำลังไปจับกุมอ้ายตั้งแกโง แล้วให้ราษฎรไพร่โจรทุกคน ๆ ต่อกับด้วย พระประจักษ์กิจพร้อมด้วยหลวงอุทัยสุนทรจิตต์ ร้อยโทกรำนายนรยศรีตยา ได้นำทหารจำนวน 38 คน ในหัวเมือง 113 คน ในหัวเมืองเวียงจันทน์ 156 คน ออกไปเมืองแสนปางเมื่อวันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2435 และยกไปถึงบ้านอ้ายตั้งแกโง เมื่อวันที่ 20 มิถุนายน ในปีเดียวกัน³ พระประจักษ์กิจ ได้เข้าไปพูดจาสมเเย่ออ้ายตั้งแกโงที่มีอำนาจอยู่แถบบ่อทองคำ และพูดถึงการที่จะพาตัวอ้ายตั้งแกโงไปรับตราตั้งเป็นเจ้าเมืองบ่อทองคำที่พระประจักษ์กิจกำลังพูดอยู่กับอ้ายตั้งแกโงอยู่นั้น ร้อยตรีตมยาได้เข้าจับกุมตัวอ้ายตั้งแกโง พรรคพวกของอ้ายตั้งแกโงประมาณ 70-80 คน ซึ่งหลบซ่อนอยู่ได้รักดาบวิ่งเข้าไปจะทำร้ายทหารและพระประจักษ์กิจ แต่ถูกทหารป้องกันไว้ได้ พรรคพวกของอ้ายตั้งแกโงถูกยิงตาย 1 คน ถูกจับ 20 คน ทหารยึดปืนคาบศิลาได้ 14 กระบอก ปืนชนวนทองแดง 2 กระบอก ดาบ 9 เล่ม มีดขลุ่ย 8 เล่ม หอก 1 คัน ขวาน 3 เล่ม บิดเหล็ก 10 เล่ม รางพลาย 2 เล่ม แล้วจุดไฟเผาบ้านของอ้ายตั้งแกโงประมาณ 20 หลังเสีย อ้ายตั้งแกโงและพรรคพวกถูกนำตัวมายังเมืองอุบลราชธานี เพื่อพิจารณาโทษ⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ล.ค. หน้า 242

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ น.62.1/34 ไปรเวตแทกรรมหลวงพิริตปรีชากรกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ หน้า 127-153 พิมพ์ 15 พฤษภาคม ร.ศ. 111

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ น.57/10 3 กรกฎาคม ร.ศ. 111 ล.ค.

⁴ ค.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีชากร ทรงพิจารณาโทษอ้ายตั้งแกลบและพรรคพวก 20 คน แล้วได้ความจริงว่าประพฤติดนเป็นชั่วโจร จึงโปรดเกล้าฯ ให้ประหารชีวิตอ้ายตั้งแกลบและพรรคพวก 20 คนเสีย เพื่อไม่ให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่คนทั่วไป การพิจารณาโทษครั้งนั้นแสดงให้เห็นถึงอำนาจขององค์ข้าหลวงใหญ่ที่ทรงตัดสินลงโทษประหารชีวิตผู้กระทำความผิดได้แล้วจึงบอกกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบภายหลัง

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2435 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีชากร ได้ทรงพิจารณาโทษ ท้าวอินทิสาร อุปฮาดเมืองแสนปาง ที่วิวาทกับเพี้ยนาโกและฆ่าเพี้ยนาโกโดยการรัศค่อ การสอบสวนได้ความจริงว่า ท้าวอินทิสาร เป็นผู้ผิดจริงและต้องสมยอมเพี้ยพลแสนคนในเขตเมืองแสนปาง จึงทรงพิจารณาโทษให้ประหารชีวิตท้าวอินทิสารเสีย¹ และในเดือนเดียวกัน ทางราชการได้จับ อ้ายคำพา ผู้ร้ายที่จับได้ในเขตเมืองแสนปางไปขายเมื่อทรงพิจารณาโทษได้ความจริงแล้วจึงโปรดฯ ให้ลงโทษประหารชีวิตเช่นเดียวกัน²

การประหารชีวิตบุคคลที่ประพฤติดนเป็นโจร ได้กระทำหลายครั้ง ดังกล่าวแล้ว ทำให้บุคคลที่เป็นโจรเกรงกลัวอำนาจของข้าหลวงใหญ่บ้าง ผู้ร้ายในเขตหัวเมืองลาวกาวฝ่ายใต้จึงลดน้อยลง ราษฎรมีชีวิตและตั้งหน้าประกอบอาชีพของตนได้ตามปกติ และข้าราชการในหัวเมืองลาวกาวก็มีความซื่อสัตย์สุจริตในการทำงานที่ตนได้รับหน้าที่นั้นมากขึ้นพอสมควร³

4. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสเข้ามามีหัวเมืองลาวกาว

ฝรั่งเศสได้ส่งกำลังเข้ายึดเมืองเวียงจันทน์และนครโกนไชนาได้เมื่อ พ.ศ. 2406 และยึดดินแดนตั้งเกี่ยวข้องกับญวนกลาง เมื่อ พ.ศ. 2428 ภายใต้ข้อบังคับในสนธิสัญญาลงวันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ. 2428 ประเทศญวนทั้งหมดก็ตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/33 สำเนาที่ 19472 กรมหลวงพิริตปรีชากร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เมื่อ 11 พฤศจิกายน ร.ศ.111 หน้า 175-182

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/33 ที่ 19569 กรมหลวงพิริตปรีชากร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เรื่องพิจารณาโทษอ้ายคำพา เมื่อ 21 พ.ย. 111

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/10 กรมหลวงพิริตปรีชากร กราบบังคมทูลฯ 5 22 พ.ย. 111

⁴ ชจร สุขพานิช การค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยบางตอน ตอน 2 หน้า 134

ดินแดนทางหัวเมืองทางตะวันออกของไทยจึงมีเขตแดนจกกับเมืองขึ้นของฝรั่งเศส คือญวนและ
เขมร* ทำให้เกิดปัญหาพิพาทเรื่องพรมแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและเป็นปัญหาที่หนักใจ
สำหรับรัฐบาลไทย เพราะฝรั่งเศสได้ดำเนินการขยายอิทธิพลเข้ามายังชายแดนไทยทางหัวเมือง
ตะวันออกเป็นชั้นๆ เริ่มด้วยการส่งบาทหลวงเจ้าบาสอนศาสนาในหัวเมืองลาวกาว คือในปี
พ.ศ. 2428 บาทหลวงชาวฝรั่งเศสชื่อ อาเลกซานดร์โปรมกับคณะอีก 5 รูป ได้เที่ยวสั่งสอน
ศาสนาคริสต์ในแขวงเมืองอุบลราชธานี ที่เมืองอำนาจเจริญ เมืองสกลนคร และ
เมืองนครพนม รัฐบาลไทยถือว่าเป็นการเกลี้ยกล่อมราษฎรให้เอาใจออกห่างไปด้วย¹

ในขณะที่เดียวกันชาวฝรั่งเศสก็ได้เดินทางเข้ามาในรูปของพ่อค้าและนักสำรวจ
เมื่อ พ.ศ. 2433 กองเรือของฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ได้ขออนุญาตให้ฌอนแบสซี บองสิเออร์
คูมิยอง บองสิเออร์ลูกองและมองสิเออร์เลอกลุยง เป็นเจ้าพนักงานเดินเรือในลำน้ำโขง
ฝ่ายไทยได้อนุญาตให้ฝรั่งเศสเดินเรือได้** พร้อมทั้งให้ความสะดวกแก่พ่อค้าชาวฝรั่งเศส
โดยจัดที่พักอาศัยให้พ่อค้าชาวฝรั่งเศสที่เมือง พระตะบอง เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองท่าอุเทน
เมืองเชียงแตง และเมืองหลวงพระบาง โดยมีมติจะรักษาสันติไมตรีกับฝรั่งเศสไว้²
แต่พอถึงเดือนกันยายน พ.ศ. 2434 มองสิเออร์กิดเว ชาวฝรั่งเศสกับชาวเขมรได้เข้ามา
ระเบิดหินที่แก่งคั้น แขวงเมืองศรีจันทร์ นายด่านของไทยได้ห้ามปรามชาวฝรั่งเศสและเขมร
ไม่ให้เข้ามาระเบิดหินในเขตแดนไทย แต่ฝรั่งเศสไม่เจ้อฟังและได้เข้าบาระเบิดหินอีกหลาย
ครั้ง³

* ฝรั่งเศสได้เขมร เมื่อ พ.ศ. 2410 ในสมัยรัชกาลที่ 4

¹ เกิม สึงหับจิต ถึงขบวนแม่น้ำโขง เล่ม 1 หน้า 559

** เมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2410 รัฐบาลสยามได้ทำสัญญากับฝรั่งเศสทำให้เขมร
ตกไปเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส และในสัญญา ข้อ 6 กล่าวว่า "เรือฝรั่งเศสจะขึ้นลงตาม
ลำแม่น้ำของแลในทะเลสาบเขตแดนไทยได้โดยสะดวก กอเวอนไทย ไทยจะทำเบีกร่องสำหรับ
ตัวผู้ซึ่งจะไป สุดแต่เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะกำหนดก็ณนั้น ให้ไว้กับเจ้าพนักงานฝรั่งเศสเมือง
ไฉงอน ลงชื่อประทับตราฝรั่งเศสให้แกผู้ซึ่งจะเข้าไปในแผ่นดินของไทย...."

กองจดหมายเหตุแห่งราชติ ม.62.1/32 15 เมษายน ร.ศ.111 พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงพิริตปรีชากร

² กองจดหมายเหตุแห่งราชติ ม.62.1/32 พระยาตรีสิงห์เทพถึงข้าหลวงเมืองประเทศราช
เจ้าเมือง เมื่อ 11 พฤศจิกายน ร.ศ.109

³ กองจดหมายเหตุแห่งราชติ ม.62.1/32 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ.110 กรมหลวงพิริตกร
บังคมทูล .5

ในปี พ.ศ. 2434 การไปกองกักรักนาคันของไทยทางหัวเมืองลาวกาวหละหลวม บางแห่งไม่มีนายค่าน บางแห่งมีนายค่านจะทหาร เพียงหนึ่งหมาด จึงไม่สามารถบังคับให้ ฝรั่งเศสเก็บออกไปได้ ดังนั้นฝรั่งเศสจึงมีโอกาสแสดงอิทธิพลในหัวเมืองลาวกาวได้อย่างไม่เกรงกลัวฝ่ายไทย เพราะข้าหลวง เจ้าเมือง กรบการไม่ได้เอาใจใส่ในหน้าที่มาเป็นเวลานาน เพื่อฝรั่งเศสเข้ามาตัดไม้และระบิดินที่แก่งคี้ผี จึงเข้ามาได้โดยสะดวก *

ส่วนการสำรวจดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสเริ่มสำรวจตั้งแต่ พ.ศ. 2403 เรื่อยมา และในปี พ.ศ. 2429 บ.ปาวี ได้เป็นผู้ช่วยกงสุลฝรั่งเศสที่หลวงพระบางและได้เป็นหัวหน้าคณะสำรวจทำแผนที่ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง การสำรวจเสร็จเรียบร้อย เมื่อปี พ.ศ. 2435¹ บ.ปาวีจึงวางภูมิประเทศในบริเวณดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นอย่างดี การเข้ามาสืบสวนดินแดนและทำแผนที่นี้แสดงให้เห็นว่า ฝรั่งเศสมีแผนการที่จะเข้าครอบครองดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของไทยมาตั้งแต่ได้ญวนเป็นเมืองขึ้นแล้ว

นอกจากนั้นฝรั่งเศสได้กล่าวหาไทยโดยอ้างว่า บุรุษจากเขตไทยเข้าปล้นเมืองในเขตอารักขาของฝรั่งเศส ยกตัวอย่างเช่นว่า เมื่อมองสิเออร์ฮาร์ดูวีน ผู้ดำรงตำแหน่งกงสุลทั่วไป(Consul-general) ในเขมร ได้มีหนังสือกราบทูลกรมหลวงเทเวศร์ทวารวโรประการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ว่า

".....เมื่อวันที่ 4 ตุลาคม ร.ศ.108 มีพากญรายที่ถืออาวุธเข้าไปในเขตแดนเมืองเขมร ปล้นขานหลายคำขานในแขวงเมืองกระตังสวาย มีหัวหน้า 2 คน ** ถึงแก่ก่อน เป็นข้าราชการในแผ่นดินเขมร ได้หนีออกมาอาไศรยอยู่ในเขตแดนสยาม...ขอให้สอบสวนจงโทษ...ชี้แจงให้ฝรั่งเศสทราบ....."²

* เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาวแล้ว พระองค์ทรงแต่งตั้งข้าหลวงไปประจำรักษาค่านพร้อมกับกองทหารหนึ่งกองร้อย

¹ เท็ม สิงห์วิจิตร ล.ค. หน้า 565

** หมายถึงพระสยามสีมาเจ้าเมืองราชกับพระภักดีสยามรัฐ เจ้าเมืองคน สองเมืองนี้ขึ้นเมืองสังขะ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.62.1/31 สำเนาที่ 20138 ม.ฮาร์ดูวีนกงสุลเยเนราลฝรั่งเศสถวายหนังสือกรมหลวงเทเวศร์ทวารวโรประการ เมื่อ 12 ตุลาคม ร.ศ. 108

ฝ่ายไทยได้ตอบก็แจ้งให้ฝรั่งเศสทราบว่า ไม่มีเจ้าเมืองใดเข้าไปปล้นสะดมในเขตแดนเขมร¹ แต่ บ. ฮาร์ควินไม่เชื่อในคำรับรองของรัฐบาลไทย จึงได้เสนอให้ไปตรวจสอบความที่เมือง เชียงแตง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้ พระพิณเทพ ข้าหลวง ที่ 2 ประจำเมืองนครจำปาศักดิ์ พร้อมกับจำเลยที่ถูกฝรั่งเศสกล่าวหา คือ พระสยาสีมากับ พระภักดีสยามรัฐเดินทางไปที่เมืองเชียงแตง ฝ่ายฝรั่งเศสได้ส่ง พระยาเดโช ผู้ว่าการ เมืองกระพงสวายไปที่เมืองเชียงแตง การพิจารณาคดีได้กระทำกันเมื่อ วันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2435 ณ พระอุโบสถวัดใต้ ในเมืองเชียงแตง ข้าหลวงและเจ้าเมืองกรมการที่เป็น คณะตุลาการได้ยกฟ้องโดยอ้างว่า จำเลยในนี้บริสุทธิ์และกระทำผิดตามที่ถูกกล่าวหา² ฝรั่งเศส ไม่สามารถพิสูจน์หลักฐานตามที่กล่าวหาไทยได้ เพราะไทยพยายามระมัดระวังและอ้างหลักฐาน โต้ตอบฝรั่งเศสอย่างรอบคอบและแสดงความเป็นมิตรที่ดีต่อฝรั่งเศสเสมอมา

อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสก็ไม่นิ่งนัก เพราะรายเด่นพระราชนิพนธ์ของสยามกับญวนไม่มีเขตแดนที่แน่นอน และบรรดาเมืองชายแดนระหว่างไทยกับญวนก็เป็น เมืองขึ้นทั้งไทยและญวนนานศกอบ เช่น เมืองพิน เมืองตะโปน เมืองนอง เมืองวังคำ เมืองวัง เมืองผาง และเมืองสม เป็นต้น ฝรั่งเศสจึงอ้างได้ว่า เมืองเหล่านี้เป็นเมืองขึ้นของญวน ฝรั่งเศสมีสิทธิเข้าครอบครองดินแดนเหล่านี้ได้³ และในสมัยนั้นยังมีข้อพิพาทจำแนกอยู่ ที่ ฝรั่งเศสเล่นหนึ่ง เขียนโดยนักการเมืองชื่อ ลานเนสกัน (Lanesan) ได้กล่าวถึงดินแดนทาง ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงไว้ค่อนข้างว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.62.1/31 สำเนาที่ 20143 ที่ 63 พระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น) ถึงบ. ฮาร์ควิน ปีที่ 12 มีนาคม ร.ศ. 108

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.62.1/31 การพิจารณาคดีที่เมืองเชียงแตง เมื่อ 16 พฤษภาคม ร.ศ. 111

* พงษ์าวดารญวน ฉบับนายหยอง (แปล) เมื่อ 1 เมษายน ร.ศ. 118 หน้า 760 กล่าวว่า ในแผ่นดินพระเจ้ามินหมางว้างเต (2364-2382) ได้ส่งข้าหลวงมาปกครองเมืองพนมเปญ เขมร และจามข่า ลาวกาวทั้งปวง ส่วนไทยได้ปกครองดินแดนฝั่งซ้ายในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ดังนั้น ถ้าพิจารณาตามหลักฐานนี้แล้ว ดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงก็ต้องเป็นของไทยมาก่อน

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.62.1/31 พระยาราชเสนา ถึงหลวงพิทักษ์มนตรี ข้าหลวงรักษาราชการเมือง พิน เมืองทอง เมื่อ 5 1 5 กันยายน จ.ศ. 1151

".....ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองเลากาย เส้นกั้นพรมแดนระหว่างประเทศจีน พม่า และ ไทย ยังสับสนเกือบกุมไปหมด และก็เป็นประโยชน์แก่เราที่จะ...ฉวยโอกาสขยายพรมแดนของเราให้กว้างขวางจนจดฝั่งโขง....."¹

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตติรราชวรทรงทราบว่า ฝรั่งเศสมีความรู้สึกในไรต่อคันแดนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง เพราะหลักฐานที่ฝ่ายไทยจับได้ เป็นจดหมายส่วนตัว* ที่เขียนจากกรุงปารีส เนื้อความตอนหนึ่งว่า ".....ให้ปรัสเซียคิดเอาเมืองคำเกิด เมืองคำบวน** ให้จงได้ ว่าเมืองคำเกิด เมืองคำบวน เป็นดินแดนของเขตรบชวงตลอดมาถึงท่าแก่งเจ็กแม่น้ำหินปูน ถ้าไม่ยอมให้โดยง่าย จะเอาโดยแรง....."²

ด้วยเหตุนี้ฝ่ายไทยจึงได้เร่งส่งข้าหลวงไปประจำยังเมืองตามรายแดนพระราชอาณาจักรลาวาเขต แต่ถึงแม้ว่าฝ่ายไทยจะพยายามเจรจากับฝ่ายฝรั่งเศสอยู่เสมอ แต่ก็ตกลงกันไม่ได้ จนกระทั่งเกิดการรบพุ่งขึ้น เมื่อวันที่ 26 พฤษภาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งเหตุการณ์นั้นเริ่มขึ้นแต่เมื่อพระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงรักษาราชการเมืองคำเกิด เมืองคำบวน ได้เจรจากับฝรั่งเศสแต่ตกลงกันไม่ได้ ฝรั่งเศสได้จับหลวงอนุรักษ์ ข้าหลวงผู้ช่วย เมืองคำเกิด เมืองคำบวนไป เพื่อเป็นตัวประกันไม่ให้ฝ่ายไทยทำอันตรายฝ่ายฝรั่งเศสที่เข้ายึดครองเมืองคำบวนไว้³

เมื่อการรบพุ่งเริ่มขึ้นแล้ว ทางหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ ฝรั่งเศสได้ให้เรลิดังค์ ปัสตา เกื่อนกำลังทหารจากดินแดนเขมรขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขง แล้วเข้ายึดด่านเสียมโบก เมื่อวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2436 และเข้ายึดเมืองเชียงแตง เมื่อวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2436⁴

¹ ขจร สุขพานิช อ.ค. หน้า 134

* เป็นจดหมายที่ฝ่ายไทยจับได้ ไม่ระบุว่าเป็นจดหมายของเสนาบดีว่าการต่างประเทศ หรือเสนาบดีว่าการอาณานิคมของฝรั่งเศส

** เมืองทั้งสองอยู่ในเขตหัวเมืองลาวพวน

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/31 หลวงพระโกโยมา ข้าหลวงเมืองภูวคอดสะอาง เมืองวังคำ ถึงหลวงภักดีณรงค์ หลวงพิทักษ์นรินทร์ ข้าหลวงเมืองตะโปน เมืองพน เมืองบอง เป็ด 6 12 5 กำ ปิณธุสัมฤทธิ์ ก.ก. 1250 (พ.ศ. 2431)

³ เทิม สิงห์บริต ยิงขวาแม่น้ำโขง เล่ม 1 หน้า 606-614

พระประภาศกิจ ข้าหลวงผู้รักษาราชการหัวเมืองลาวฝ่ายใต้ ได้ล่องไปหาบาทหลวงฝรั่งเศส แต่ฝ่าย
ฝรั่งเศสตอบว่า ราชทูตไทยที่กรุงปารีสกับรัฐบาลไทย ได้ยอมยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่
ฝรั่งเศสแล้ว พระประภาศกิจไม่ยอมจึงเกิดการยิงกันขึ้นอีกด้านหนึ่ง แต่กองทัพไทยได้ถอยร่น
ลงมาเพื่อรักษาสันติไว้¹ จนกระทั่งถึงวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ม. ราวี่ ราชทูต
ฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ได้ยื่นคำขาดต่อรัฐบาลไทยให้ตอบภายใน 48 ชั่วโมง แต่การเจรจา
ได้กินเวลานาน จนฝรั่งเศสนำเรือรบปิดล้อมอ่าวไทย ฝ่ายไทยจึงได้ยอมรับคำขาดของฝรั่งเศส
เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ยอมสละสิทธิทั้งหมดในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและบรรดา
เกาะทั้งหลาย ในลำน้ำนั้นด้วย²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/10 โทรเลขกรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เมื่อ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 112

* สัญญาสงบศึกระหว่างรัฐบาลสยามกับรัฐบาลฝรั่งเศส เมื่อ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

ข้อ 1. รัฐบาลสยามยอมสละสิ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดนบนฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขง และบรรดาเกาะทั้งหลายในลำแม่น้ำนั้นด้วย

ข้อ 2. รัฐบาลสยามจะปล่อยให้เรือและยานพาหนะที่มีอาวุธใหญ่น้อยเดินไปมาใน
ทะเลสาบเขมรหรือในลำแม่น้ำโขง หรือในลำน้ำที่แยกจากแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ภายในเขตที่กำหนดไว้
ในข้อต่อไปนี้

ข้อ 3. รัฐบาลสยามจะปล่อยให้สร้างค่ายมั่นหรือที่อยู่ของทหารในท้องที่เมืองพระตะบองและ
เสียมราฐ และบนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ภายในเขตรัศมี 25 กิโลเมตร

ข้อ 4. ภายในเขตที่ระบุไว้ในข้อ 3. นั้น กำลังตำรวจจะมีไว้ตามธรรมเนียม โดยไม่
พนักงานในจังหวัดนั้น และจะมีได้เพียงจำนวนเท่าที่จำเป็นแท้ๆ จะไม่บำรุงพลติดอาวุธอย่าง
ประจำที่ หรือไปประจำที่ไว้ ณ ที่นั้นด้วย ฯลฯ

ได้ทำที่ราชวังหลวงกรุงเทพฯ ณ วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 1893 (รัตนโกสินทร์ศก 112)

(พระนาม) เทววงศ์วโรปการ

(นาม) เลอปีร์ เดอวีเคิร์ส

² เติม สิ่งพิมพ์ ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 หน้า 11-48

หลังจากเหตุการณ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสได้สงบลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านรสิงหนาท กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จกลับกรุงเทพฯ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ พร้อมด้วยผู้พิพากษารองอีก 5 ท่าน เพื่อพิจารณาคำฟ้องเรื่องพระยาดอนเมืองขวาง รวบรวมฝ่ายฝรั่งเศส และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านรสิงหนาท กรมหมื่นสุทธนารีนาถ (พระองค์เจ้าชายกรมพลสมโภช) ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกลาง ซึ่งเป็นองค์ที่เหมาะสมที่สุด ณ ขณะนั้น ให้ทรงรับตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกลางสืบแทนต่อไป

ที่กล่าวมาทั้งหมดในบทนี้ สรุปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งข้าหลวงใหญ่ที่เห็นเชื่อพระวงศ์ขึ้นผู้ใหม่ไปกำกับราชการหัวเมืองฝ่ายพระราอาณาจักร เพื่อจัดการปกครองหัวเมืองแถบนั้นให้เป็นระเบียบแบบแผนที่ดี แต่องค์ข้าหลวงใหญ่ยังไปทันทีที่จะจัดการให้สำเร็จตามพระราชประสงค์ ก็เกิดกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสเสียก่อน ทั้งนี้ก็เพราะฝรั่งเศสได้คิดฉ้อฉลผลประโยชน์เข้ามาในเขตหัวเมืองลาวกลางและลาวพวนมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2423 แล้ว¹ และในที่สุดในปี พ.ศ. 2436 ไทยก็จำต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศส ซึ่งมีเนื้อที่ทั้งหมด 143,000 ตารางกิโลเมตร

* พระเจ้านรสิงหนาท กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จออกจากเมืองอุดรราชธานีเมื่อวันที่ 11 ธันวาคม พ.ศ. 2436

** พระยาดอนเมืองขวางถูกฝรั่งเศสกล่าวหาว่าเป็นกบฏ ทำร้าย ม.โกรสขุยแรง เจ้าหน้าตฝรั่งเศสถึงแก่ความตาย เมื่อ วันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2436 ขณะเกิดรบกันที่แก่งเจ๊กแขวงเมืองกำมวน

¹Steinberg, David J. In Search of Southeast Asia p.177.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงปฏิรูปการปกครอง
มณฑลลาวท้าวระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2443

1. นโยบายทางการเมืองการปกครอง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ทางพระองค์ *** ดำเนินราชการมณฑลลาวท้าวสืบแทนพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรเมื่อวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2436¹ แล้ว พระองค์ทรงดำเนินนโยบายทางการเมืองการปกครองมณฑลลาวท้าว โดยเริ่มตั้งแต่การเลือกตัวบุคคลตามเสด็จไปรับราชการ พระองค์ทรงเลือกบุคคลที่เห็นว่าเหมาะสมจะเป็นคณะในการไปจัดการราชการหัวเมืองลาวท้าว คือ

- 1) หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม กเนจร)
- 2) พระยาประเสริฐสุคันธ์ (นิม) นายแพทย์ประจำพระองค์
- 3) พระอนุรักษโยธา (นุช)

* ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯเลื่อนเป็น "กรมหลวง" เมื่อ พ.ศ. 2443

** ก่อน พ.ศ. 2436 กิจทางราชการเรียกว่า "หัวเมือง"

*** คือตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ในตัวเอง เมื่อทางมณฑลอื่นเปลี่ยนเป็นตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลแล้ว แต่หนังสือราชการยังคงเรียก "ตำแหน่งข้าหลวงทางพระองค์สำเร็จราชการมณฑล" ตลอดมาจนเสด็จกลับกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2453

¹ เติม วิชาภัยพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 476

- 4) หลวงจตุรงค์โยธา
- 5) หลวงพิชัยรำนาว
- 6) นายพันตรีหลวงสรีกิจพิศาล
- 7) หลวงศานานบริรักษ์ (เมื่อครั้งเป็นนายมณฑลเพ็ชร) นายตำรวจวัง
- 8) หลวงจักรภานุภินินว (ใหญ่)
- 9) ขุนภิรมย์บริรักษ์ (เพิ่ม)
- 10) ขุนประเสริฐสุภกิจ กองแผนที่
- 11) นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์ ราย นายทหารนอกประจำการทำหน้าที่พลเรือน
- 12) นายร้อยโทสอน นายทหารนอกประจำการ ทำหน้าที่พลเมือง
- 13) นายร้อยโทพลัด
- 14) นายเลื่อนมหาดเล็ก และพร้อมด้วยนายสิบพลทหารประมาณ 200 คน เป็นกองเกียรติยศตามเสด็จ¹

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้เสด็จพร้อมด้วยข้าราชการและข้าราชการบริพารถึงเมืองอุบลราชธานีเมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2436 โดยใช้เวลาเดินทางประมาณหนึ่งเดือนซึ่งเป็นการเดินทางที่รวดเร็วกว่าสมัยกรมหลวงพิชิตปรีชากรมาก เพราะการเสด็จครั้งนี้ไม่ต้องนำอาวุธและเครื่องใช้ต่าง ๆ เหมือนเมื่อครั้งที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จไปเมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2434 เพราะอาวุธและเครื่องใช้ต่าง ๆ ยังคงใช้ประโยชน์ได้ดี

กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ถวายตราพระราชสีห์มอบราชการให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2436² พร้อมด้วยข้าราชการกองถวายเรื่องราชการ

¹ เติม วิกิตำนา พจนานุกรม อ.ก. หน้า 478

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/26 โทรเลขกรมมหาดไทยถึงกรมมหาดไทย
คำกราบทูล ลงวันที่ 12 ธันวาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436)

ในมณฑลลาวลาว 2 ท่าน คือ พระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) กับ พระยาประชาภิจักรจักร (แถม มุนนาก) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ประทับอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีไม่นานนักก็ทรงหาวิธีผูกสัมพันธ์กับกรมการเมืองอุบลราชธานี โดยที่ทรงเห็นว่าเมืองอุบลราชธานีเป็นเมืองใหญ่และมีความสำคัญมากต่อการปกครองในเวลาต่อมา จึงทรงขอ นางเจียงคำ ธิดาท้าวสุรินทรนนท์ (หมั่น)* มาเป็นชายา ฝ่ายกรมการเมืองอุบลฯ มีพระอุบลศักดิ์ประชาบาด (กุคำ สุวรรณภู) และพระอุบลการประธานีศย์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) พยาตีผู้ใหญ่ของนางเจียงคำมีความยินดีถวายหลานสาวตามพระประสงค์เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. 2436¹

ในเวลานั้นทางราชการเมืองอุบลราชธานียังไม่มีที่ดินปลูกสร้างสถานที่ราชการ ต่อมาที่ดินของท้าวสุรินทรนนท์ (หมั่น) เป็นการชั่วคราว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงต้องการที่ดินปลูกสร้างสถานที่ราชการให้เป็นการถาวร จึงรับสั่งต่อหม่อมเจียงคำ พระอุบลการประธานีศย์ พระจงกลนิชานสุพันธ์ (สุคำศักดิ์ สุวรรณภู) และพระอุบลศักดิ์ประชาบาดว่า

"ที่ดินทั้งหลายซึ่งทางราชการได้อาศัยอยู่เดี๋ยวนี้ จับไล่สอบถาม พระยาภักดีณรงค์ (ศักดิ์ ไกรฤกษ์) และพระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ขาดวงเมืองอุบลฯ แล้วว่า เป็นที่ดินของพวกเจ้า ทั้งสิ้นตลอดนาทุ่งกรีเบ็ด! โดยขาดวงเขาขออาศัยเป็นส่วนักของทางราชการมานานแล้วเจ้าจะว่าอย่างไร เพราะที่แห่งอื่นนี้ไม่เหมาะสม เห็นแต่ที่ของราษฎร (สุ่ย) ปุ่ยาตายายของพวกเจ้า สืบมา แทะหยังไคลิดชดไช้อย่างไคให้ไป เพื่อพวกเจ้าต้องการสิ่งใดเป็นค่าตอบแทนก็ให้บอกมา"²

* ท้าวสุรินทรนนท์ (หมั่น) เป็นบุตรราษฎร (สุ่ย) ถึงแก่กรรมแล้วในขณะนั้น

¹ เติม วิกิพจนานุกรม อ.ค. หน้า 478

² ค. หน้า 479 - 480

ที่ดิน 6 แปลงนี้ หม่อมเจียงกำไ่ปรึกษากับญาติผู้ใหญ่ ในที่สุดจึงพร้อมใจกันถวายให้เป็น ที่สาธารณประโยชน์ของแผ่นดิน ให้ทางราชการได้ใช้เป็นสถานที่ปลูกสร้างอาคารทาง ราชการมาจนทุกวันนี้ นับว่านโยบายผูกสัมพันธ์ขององค์ราชวงศ์ใหญ่โดยการเสกสมรสกับ หลานสาวกรมการ เมืองอุบลฯ อำนวยความสะดวกแก่พระองค์และเป็นประโยชน์ทางการ ปกครองในเวลาต่อมาเป็นอย่างมาก

ในขณะเดียวกัน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงใช้ วิธีการชักชวนให้ราษฎรจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในมณฑลลาวท้าว เพราะ นับตั้งแต่ดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงได้ตกไปอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศสแล้ว ได้มีราษฎร ที่ไม่พอใจอยู่ต่อการปกครองของฝรั่งเศสอพยพข้ามแม่น้ำโขงมาอาศัยอยู่ทางฝั่งตะวันตก ในเขตของมณฑลลาวและมณฑลลาวพวน พระองค์ได้ทรงแนะนำให้ราษฎรที่อพยพเข้ามา ตั้งหลักฐานอยู่ห่างจากชายแดนแม่น้ำโขงลึกเข้าไปทางภาคตะวันตก 200 เส้น โดยยกเว้น เงินการราชการ ให้ 1 ปี¹ และทรงให้กำลังใจโดยการแจกเงินและเสื้อผ้าแก่คนครัวที่ อพยพเหล่านั้น² ตามนโยบายนี้ได้มีราษฎรจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก จำนวนคนเหล่านี้จะเป็นกำลังสำคัญในทางเศรษฐกิจและกำลังของกองทัพต่อไป อนึ่งที่ดิน ในมณฑลลาวท้าวที่ยังว่างเปล่าอยู่ทั่วไปจึงไม่เกิดปัญหาในการตั้งหลักแหล่งของราษฎรใน ขณะนั้น แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมาคือ บรรดาราษฎรอพยพเหล่านั้นไม่ยอมเสียเงิน ช่วยให้แก่ทางราชการโดยอ้างว่าไม่ใช่คนไทย ปัญหานี้เป็นเรื่องสำคัญที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงออกกระเบียบควบคุมและให้ราษฎรยอมเสียเงินส่วยตลอดจน ค่าเช่าที่ทำมาหากิน จึงจะไถ่ถอนในต่อไป

* ในเวลานั้นชายและหญิงอายุระหว่าง 20 - 60 ปี ต้องเสียเงินส่วยคนละ 3 บาท ต่อปี

¹ เติม วิกิภัยพจนกิจ ค.ศ. หน้า 519

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/12 ที่ 358-27/396 25 พฤษภาคม ร.ป.113

ในด้านนโยบายการปกครองมณฑลลาวลาว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
สรรพสิทธิประสงค์ทรงรับนโยบายจากกระทรวงมหาดไทยโดยตรง เพราะนับตั้งแต่ได้อิ
ราชการพลเรือนตามหัวเมือง* มารวอยู่ในหน่วยงานของกระทรวงมหาดไทย และรวม
หัวเมืองเป็นมณฑลเทศาภิบาล ในปี พ.ศ.2437** แล้ว เสนวราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ
ได้ขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทยซึ่งเป็นหน่วยราชการสูงสุดอยู่ที่กรุงเทพฯ ถึงแม้ว่ามณฑล
ลาวลาวยังไม่ได้จัดเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล แต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ
ประสงค์ก็ทรงพยายามดำเนินการตามนโยบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ทรงพระ
ราชดำริกับกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ว่า "...ไมกัรวจะรอกการ
ทำนุบำรุงหัวเมืองไว้...จึงดำรัสสั่งว่า การทำนุบำรุงอย่างใดจึงจะจัดตามหัวเมืองได้
ให้กระทรวงมหาดไทยวางป้ากการตามนั้นไปเสีย..."¹

2. วิธีการปฏิรูปการปกครองมณฑลลาวลาว

ก. การปรับปรุงการปกครองในชั้นแรก

มณฑลลาวลาวเป็นมณฑลหนึ่ง ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มีพระบรมราช
โองการโปรดเกล้าฯ ให้รวมกลุ่มจังหวัดขึ้นนอกเข้าเป็นมณฑลตั้งแต่ พ.ศ.2437 ก่อนหน้านั้น

* เดิมราชการพลเรือนตามหัวเมืองแยกขึ้นกับมหาดไทย กลาโหมและกรมท้าว

** หัวเมืองที่จัดเป็นแบบเทศาภิบาลในปีแรกนี้ คือ มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีน
มณฑลราชบุรี และมณฑลนครราชสีมา

¹ สมเด็จพระบรมราชาดำรัสราชานุภาพ "เรื่องอนามัย" นิทานโบราณคดี หน้า 215

*** หัวเมืองชั้นนอกที่รวมเป็นมณฑลในปี พ.ศ.2437 คือ มณฑลลาวลาว มณฑลลาวเฉียง
มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกลาง มณฑลเขมร และมณฑลญักเก็ต

วิธีการจัดการปกครองดินแดนชายพระราชอาณาเขตเป็นแต่เพียงการรวมเขตเมืองต่าง ๆ เข้าเป็นหน่วยเดียวกันเรียกว่า "หัวเมือง" โดยมีข้าหลวงใหญ่ไปประจำบัญชาการอยู่ ณ ที่ว่าการหัวเมือง ยังไม่ได้ดำเนินการเป็นลักษณะเทศาภิบาล¹ ทั้งนี้เพราะเป็นการจัดตั้งขึ้นอย่างรีบด่วนเพื่อที่จะแก้ปัญหาต่าง ๆ เป็นการเฉพาะหน้า เพราะในขณะนั้นมหาอำนาจตะวันตกได้แก้อังกฤษและฝรั่งเศส กำลังขยายอิทธิพลเข้ามารอบเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงมอบหน้าที่ให้ข้าหลวงใหญ่มหาอำนาจได้ศึกษาในการบังคับบัญชา เช่น มีอำนาจตั้งศาลพิพากษาความผิดและออกคำสั่งประหารชีวิตบุคคลผู้กระทำความผิดแล้วกราบบังคมทูลให้ทรงทราบภายหลังได้ โดยนี้วัตถุประสงค์ที่จะรักษาความสงบภายในมณฑลและมุ่งจัดระเบียบต่าง ๆ ให้รัดกุมยิ่งขึ้น

ต่อมาในสมัยพระเจ้ายมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ พระองค์ทรงพยายามที่จะแก้ไขการปกครองมณฑลลาวท้าว เพื่อให้แบบแผนการปกครองเข้ากับลักษณะของภาคกลางบ้าง ยกตัวอย่างเป็นต้นว่า ในปี พ.ศ. 2437 ได้ทรงเปลี่ยนนาม "เสน่" ที่เรียกมาแต่เดิมเป็น "แขวง" เปลี่ยนนาม ผู้ปกครองแขวงว่า นายแขวง รองนายแขวง และเสมียนแขวง² ตามลำดับ ส่วนผู้ปกครองท้องถิ่น เช่น ตาแสง จำบ้าน สารวัตรบ้าน ยังคงโปรดให้เรียกไปตามเดิมก่อน

พระเจ้ายมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงมีพระประสงค์ที่จะปราบปรามพวกนักการพนันและโจรผู้ร้ายให้หมดไป โดยทรงยึดหลักเกณฑ์ในการปกครองของไทยสมัยก่อนที่ว่า "เพื่อให้ราษฎรอยู่ร่มเย็นเป็นสุขปราศจากโจรผู้ร้าย" จึงทรงเพิ่มตำแหน่งตาแสงสำหรับตรวจจับผู้ร้ายขึ้นหมู่บ้านละ 3 คน แต่ยังไม่เป็นการเพียงพอ จึงได้ทรงเพิ่มกองปราบในส่วนภูมิภาคขึ้นอีกให้มีหน้าที่ตรวจจับและปราบปรามทั่วไปในมณฑลลาวท้าว จึงเป็น

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชานุภาพ เทศาภิบาล หน้า 133

² เดิม วิชาคย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 516

แบบอย่างของการปราบปรามของกองกำลังการตำรวจสันติบาลในปัจจุบัน นับว่าองค์ข้าหลวงใหญ่ได้ทรงนำวิธีการปราบปรามแบบใหม่ไปควบคุมกำกับหลักเกณฑ์การปกครองของไทยสมัยก่อน ซึ่งยอมจะทำให้การปราบปรามได้ผลดียิ่งขึ้น

กองปราบปรามที่ตั้งขึ้นใหม่ (พ.ศ.2437) นั้นมีนายร้อยเอกสาย ชรรมานนท์ เป็นแม่กองใหญ่ ประกอบด้วยนายสิบและพลทหารจำนวนหนึ่ง เจ้าหน้าที่ปราบปรามจะแต่งกาย "แบบพลเรือน" เป็นกองสมทบกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองท้องถิ่น¹ เพื่อช่วยให้การปราบปรามโจรผู้ร้ายได้ผลดี และส่งเสริมให้ประชาชนเป็นพลเมืองดีของชาติ จึงทรงมีหลักเกณฑ์การให้รางวัล ดังนี้

"1. ถ้าจับกุมผู้ลักเลอบการพนันใด ๆ ได้ใดส่วนมีมูลความจริงและถูกต้องหานี้ มีรูปร่างลักษณะเป็นทหารได้ มีอายุ 20 ปีบริบูรณ์ขึ้นไป ก็ให้เจ้าหน้าที่ใดส่วนมอบตามความสมัครใจว่าจะสมัครเป็นทหารหรือไม่ ถ้ายินยอมก็ส่งคนนั้นเข้ารับราชการทหาร ถ้าไม่ยอมเป็นทหารก็ให้รับเป็นเงินพดด้วงและค่ารางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าเป็นเจ้ามือให้รับ 160 บาท ผู้เงินตั้งแต่ 60 - 100 บาท จ่ายให้ค่ารางวัลแก่ผู้แจ้งจับเป็สราย วัคนละ 30 บาท เหลือนั้นส่งเป็นพดด้วง ถ้าไม่มีเงินเสียได้โทษ เจ้ามือให้จำคุก 6 เดือน ผู้เงิน 3 เดือน รางวัลหลวงออกให้ตั้งแต่นั้นมา

2. ถ้าเป็นผู้รายอุกฉกรรจ์ เมื่อผู้ใดทำการโจรกรรมแล้วรู้สึกผิดชอบต่อที่หลังไม่ต้องการการรับโทษทัณฑ์ตามกฎหมาย ก็ให้มากราบทูลเกล้าขอพระองค์ท่านด้วยตนเอง อย่าหันให้เจ้าหน้าที่จับกุมตัวใดก่อน ก็จะได้ทรงโปรดฯ ผ่อนหนักเป็นเบาแล้วแต่กรณี หรือจะให้ทรงภาคทัณฑ์ปล่อยตัวไปให้พ้นโทษนั้นโดยทันที ในเมื่อสัญญาจะกลับตัวเป็นพลเมืองดีต่อไป หากปรากฏเป็นครั้งที่สอง จันใดจะเพิ่มโทษเป็นทวีคูณ

* ต่อมาได้เลื่อนยศเป็น พลโท พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ

¹ เต็ม วิชาภัยพจนกิจ ล.ค.

3. ถ้าราษฎรผู้ใดทำร้าย หรือยิงโจรผู้ร้ายที่เข้าฉกปล้นสิ่งของในเรือกสวนไร่นา หรือบนบานเรือนเคหะสถาน สอบสวนไต่ความจริง ทรงประทานรางวัลมือแมน 4 บาท ถ้าเป็นผู้ร้ายฐานตีชิงวิ่งราวปล้นสะดมหรือจุดเผาบ้านเรือน ทรงประทานรางวัลมือแมน แต่ 20-100 บาท¹

^{ลวิโทษและการ}
หลักเกณฑ์การให้รางวัลนี้จะเห็นได้ว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงวางโทษปรับอย่างรุนแรง โดยเฉพาะพวกนักเลงการพนันและนักเสพของมีนเมา (ข้อ 1) เพราะทรงเห็นว่าถึงเหล่านี้เป็นหนทางนำไปสู่ความหายนะ ถ้าละการพนันและเสพของมีนเมาได้แล้ว การโจรกรรมต่าง ๆ ก็ย่อมลดน้อยลง ถ้าเป็นพวกนักเลงการพนันที่ถูกจับขณะที่อยู่ในวัยฉกรรจ์ เจ้าหน้าที่จะเกลี้ยกล่อมให้สมัครเข้ารับราชการทหาร และจะไต่รับยกเว้นไม่ต้องเสียค่าปรับแต่อย่างใด เพราะทางราชการต้องการคนในวัยฉกรรจ์เพื่อฝึกหัดเป็นทหารประจำการในมณฑลจำนวนมาก ดังนั้นราษฎรที่ถูกจับได้ส่วนใหญ่ได้สมัครเข้ารับราชการทหาร เพราะไม่มีเงินเสียค่าปรับนั่นเอง ส่วนหลักเกณฑ์ในข้อ 2 จะเห็นว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงใช้วิธีการพิเศษตามแบบที่ อชุนราม กำแหงมหาราชทรงใช้ปกครองสมัยสุโขทัย คือ ใช้วิธีแบบพอปกครองลูกเขาแก้วปัญหา แม้ว่าจะเป็นผู้ร้ายในคดีฉกฉกรรจ์ ถ้าผู้ร้ายเหล่านั้นรู้สึกตัวผิด ก็ทรงให้โอกาสกราบทูลทูลหาหาหลวงตามพระองค์ด้วยตนเอง ผู้นั้นก็จะได้รับอภัยโทษผ่อนหนักเป็นเบา จึงเป็นวิธีการหนึ่งที่พระองค์ทรงนำมาใช้ในการปกครอง และในหลักเกณฑ์ข้อ 3 ทรงตั้งรางวัลไว้อย่างสูงสำหรับราษฎรที่เป็นพลเมืองดีที่ช่วยเหลือแก่ทางราชการปราบปรามโจรผู้ร้าย เพราะในสมัยนั้นปัญหาสำคัญที่เป็นอุปสรรคในการปกครองคือไม่มีเจ้าหน้าที่เพียงพอในการปราบปรามประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งไม่มีเงินฝีกอบรมเจ้าหน้าที่ใดในเวลานั้น จึงต้องอาศัยพลเมืองดีช่วยอีกทางหนึ่งด้วย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงนำเอาพระราชประเพณีอีกอย่างหนึ่งมาเป็นหลักในการปกครอง คือพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งจะกล่าวโดยสังเขป

¹ เก็บ วิภาคย์พจนกิจ ด.ค. หน้า 516 - 517

การได้นำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นราชประเพณีติดกันมาแต่โบราณ เมื่อครั้งพระเจ้าอู่ทอง
ปฐมกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา พระราชพิธีนี้มีความสำคัญต่อการปกครองมาก
เพราะมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เจ้านาย ท้าวพระยา ผู้รักษาเมือง และกรมการต่าง ๆ มีความ
จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และทำราชการสนองพระเดชพระคุณโดยสุจริต ผู้ใดไม่ไป
ถวายบังคมและรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตามกำหนด จะมีโทษสถานหนักตามที่พระราชกำหนดเก่า
พ.ศ.2264 (จ.ศ.1082)¹ ระบุไว้ว่า มีโทษ "ฐานขบถต่อแผ่นดิน" และตามพระราช
กำหนดใหม่ พ.ศ.2328 (จ.ศ.1147)² ระบุไว้ "ตามโทษานุโทษ"

พระราชพิธีได้นำพระพิพัฒน์สัตยาในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงกำหนดปีละ 2 ครั้ง คือ
วันตรุษ ตรงกับวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 5 และวันสารท ตรงกับวันแรมสิบสามค่ำเดือนสิบ เมื่อถึง
วันพระราชพิธี พระบรมวงศานุวงศ์เสด็จพร้อมกัน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เพื่อถวาย
สัตย์สาบาน ส่วนข้าราชการนั้นไปกระทำพิธีที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วจึงมาถวาย
บังคมเพื่อถวายสัตย์สาบาน พระเจ้าแผ่นดินในท้องพระโรง เหมือนอย่างธรรมเนียมเดิม
ที่เคยปฏิบัติมาในรัชกาลก่อน³

ส่วนการได้นำในหัวเมือง และเมืองประเทศราช เมื่อถึงกำหนดวันพระราชพิธี
ได้นำ ก็ให้เจ้าแก้วไควค์หนึ่งในเมืองซึ่งเห็นว่าเป็นวัดสำคัญในเมืองนั้น พิธีนี้พระบาทสม
เด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

"เมื่อถึงกำหนดการได้นำก็นิมนต์พระมาประชุมในวัดไควค์หนึ่งซึ่งเป็นวัดสำคัญ
ในเมืองนั้น สวดมนต์เจียงพระคังน้า แล้วเอากระบี่ซึ่งพระราชนิพนธ์ชุบน้ำ

¹ องค์การกาของคุรุสภา กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 181

² ค. หน้า 357

³ โปรดดู คำถวายคำสาบาน จากพระราชกรณียาญสร พระราชนิพนธ์ในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชกรณียาญสร หน้า 198-205

ผู้รักษาเมือง กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยกองนางสาวหมขาว ไปทำสัตย์สาบาน ถือน้ำ
พระพิพัฒน์สัตยาทุกเมือง.....¹

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จประทับที่เมืองอุบลราชธานี
ไม่นานนัก ก็ถึงวันพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา คือวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2437²
พระองค์ทรงนำข้าราชการฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือน กรมการเมืองอุบลราชธานีและเมืองที่
ขึ้นกับเมืองอุบลฯ ไปพร้อมกัน ณ วัดศรีสุวรรณาาราม (ในเมืองอุบลฯ) แล้วทรงกระทำ
พิธีตามพระราชพิธีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ
ทุกประการ นอกจากนี้มีการกระทำพิธีของกองทหารมณฑลลาวกาวก็ได้เข้ารับพระราชทาน
น้ำพระพิพัฒน์สัตยาทั้ง 2 กอง จำนวน 1143 คน ซึ่งเป็นการกระทำหลังจากพิธีใหญ่แล้ว
เพราะทหารและผู้ถืออาวุธทั้งปวงจะต้องถือน้ำทุก ๆ เดือน เรียกว่า "การถือน้ำเดือน"³
สำหรับเมืองอื่น ๆ ในมณฑลลาวกาว เช่น เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองกาฬสินธุ์
เมืองสุวรรณภูมิ เมืองสกลนคร และเมืองเขมราฐ ได้โปรดฯ ให้ข้าหลวงประจำเมืองนั้น ๆ เป็น
ประธานในการกระทำพิธีเหมือนกันที่เกยทำมาในปีก่อน ๆ⁴ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์

¹ค.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/3 เรื่องประชุมข้าราชการในมณฑลลาวกาว
ถือน้ำ เมื่อ 8 เมษายน ร.ศ. 113

* กองทหารประจำมณฑลลาวกาวจำนวน 895 คน และกองทหารพิเศษที่ 1 จำนวน
248 คน ต่อมากองทหารประจำมณฑลลดลงเหลือประมาณ 500 คนเศษ

: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/3 สำเนาที่ 635/716-⁵¹ 12 กรกฎาคม
ร.ศ. 113 กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น.ค.

⁴กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/3 สำเนาที่ 635/716-⁵⁰ 12 กรกฎาคม
ร.ศ. 113 กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

สัตยาไศยปฏิบัติเป็นพระราชประเพณีเป็นประจำทุก ๆ ปี โดยเฉพาะหลังปราบชบถผู้มึนญ
พ.ศ. 2445 แล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้โปรดให้ราษฎรใน
เขตที่พวกชบถก่อการกำพืดถอนน้ำควย เพื่อให้ราษฎรได้วางความสัติยว่าจะไม่ตรงต่อพระ
มหากษัตริย์และแผ่นดินไทย

ข. การปรับปรุงการปกครองในขั้นที่สอง

1) การแก้ไขลักษณะการปกครอง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มีพระบรมราชโองการจัดตั้งมณฑลเทศา
ภิบาลขึ้นในปี พ.ศ. 2437 นั้น ยังไม่มีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ จนถึงปี พ.ศ.
2440 (ร.ศ. 116) จึงทรงมีพระบรมราชโองการประกาศว่า

.....ลักษณะปกครองท้องที่ คือแบบแผนการที่จะจัด อำเภอกำนัน รักษาการตามท้อง
ที่ทั้งปวงนั้น เป็นกำลังสำคัญอย่างหนึ่งในการปกครองบ้านเมือง เพราะเป็นต้นเค้า
ของการที่จะรักษาความปรกติเรียบร้อยในพื้นที่บ้านพื้นเมือง ตลอดจนการที่จะตรวจ
ตรากิจสุจริตของอาณาประชาราษฎร และที่จะรักษาอำนาจพระราชกำหนดกฎ
หมาย อนึ่งลักษณะปกครองท้องที่นี้ ก็ได้มีแบบแผนในพระราชกำหนดกฎหมายและ
เป็นประเพณีสืบมาแต่โบราณ แต่อาไศรย์เหตุที่ราชการบ้านเมืองทุกวันนี้ได้เปลี่ยน
แปลงมาในทางเจริญโดยลำดับ จำต้องแก้ไขลักษณะปกครองท้องที่ให้ทันกับความ
เจริญของบ้านเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราไว้เป็นพระราชบัญญัติ .
เรียกว่าพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่รัตนโกสินทร์ศก 116....."¹

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงจัดลักษณะการปกครองให้เป็น
ไปตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ดังจะเห็นได้จากการตั้งทำเนียบ
ข้าราชการในมณฑลลาวท้าวใหม่ เพื่อให้เหมือนกับทำเนียบข้าราชการมณฑลอื่นในอื่น ๆ

¹ ราชกิจจานุเบกษา 14(9) : 105 - 106 30 พฤษภาคม ร.ศ. 116

คือโปรดให้ยกเลิกตำแหน่ง เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร และให้เรียกตำแหน่งใหม่นี้ เจ้าเมือง เรียกว่า ผู้ว่าราชการเมือง อุปฮาด เรียกว่า ปลัดเมือง ราชวงศ์ เรียกว่า ยกกระบัตรเมือง และราชบุตร เรียกว่า ผู้ช่วยราชการเมือง¹ การปรับปรุงตำแหน่งข้าราชการเมืองในมณฑลลาวกาวครั้งนั้นมีทั้งหมด 17 เมือง และทรงดำริตั้งนามข้าราชการให้เกี่ยวข้องกับนามของเมืองนั้น ๆ แล้วจึงนำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ทรงตั้งสัญญาบัตรให้ต่อไป

ต่อมาในปี พ.ศ.2442 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริแก้ไขลักษณะการปกครองซึ่งจัดไว้เมื่อ พ.ศ.2434 นั้น ยังบกพร่องอยู่ เพราะ

“.....ลักษณะการปกครองแบบเกิมนิยมให้เป็นอย่างประเทศราชอิระ (Empire) อันมีเมืองคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้นอยู่ในพระราชอาณาเขต จึงถือว่าเมืองชายพระราชอาณาเขต 3 มณฑล^{***} นั้น เป็นเมืองลาว และเรียกชาวเมืองซึ่งอันที่จริงเป็นชนชาติไทย ว่าลาว แต่ลักษณะการปกครองอย่างนั้นพ้นเวลาอันสมควรแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้ไทยกลับเมือง จึงทรงพระราชดำริได้แก้ไขลักษณะการปกครอง เปลี่ยนเป็นอย่างพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศไทยรวบกัน.....”²

จึงมีพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ รับสั่งว่า “หัวเมืองชั้นในที่ไคร้รวมเมืองเข้าเป็นมณฑลจัดการเทศาภิบาลนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกชื่อมณฑลตามพื้นที่อันสมควรแล้ว แต่มณฑลชั้นนอกนั้น ยังมีไคร้เรียกชื่อมณฑลตามพื้นที่ให้เป็นระเบียบเดียวกัน”

¹ เติม สิงห์รัฐติ ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 หน้า 104

^{*} โปรดดูภาคผนวก ก

^{**} กอมนทลาวเฉียง มณฑลลาวพวน และมณฑลลาวกาว

² สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ “เรื่องด้านข้าง” นิทานโบราณคดี หน้า 304-306

จนถึง วันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ.2442 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกาศให้
 "..... เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานี เมืองศรีสะเกษ แลหัวเมืองอื่น ๆ ซึ่ง
 รวมเรียกว่า มณฑลลาวกาวนั้น...ให้เรียกว่า มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ....."¹

ต่อมาในวันที่ 14 กรกฎาคม ได้มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ทราบ
 ทั่วกันว่า ตำแหน่งเจ้านาย พระยาท้าวแสน เมืองประเทศราช แต่ก่อนยังไม่มีกำหนด
 ศักดินาเหมือนกับพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง จึงทรงพระราชทานศักดินาแบบ
 เกี่ยวกันกับข้าราชการไทย และเป็นการให้เกียรติแก่ข้าราชการเมืองประเทศราชมีศักดิ์
 และสิทธิเทียบเท่ากับข้าราชการไทยทั่วไป และเพื่อให้ข้าราชการเหล่านั้นมีความรู้สึกว่า
 ตนเป็นข้าราชการไทยเช่นเดียวกับข้าราชการที่กรุงเทพฯ จึงมีพระบรมราชโองการให้ตรา
 เป็นพระราชบัญญัติ เรียกว่า "พระราชบัญญัติศักดินา เจ้านาย พระยา ท้าวแสน เมืองประ
 เทศราช"² ซึ่งเทียบได้กับตำแหน่งศักดินาพลเรือนในกรุงเทพฯ ดังนี้

1. เจ้าประเทศราช ศักดินา 15,000 ไร่ เทียบเท่าพระองค์เจ้าต่างกรม
2. เจ้าประเทศราช ศักดินา 10,000 ไร่ เทียบเท่า "เจ้าพระยา" และเจ้าเมืองเอก*
3. พระยาประเทศราช ศักดินา 8,000 ไร่ ไม่มีตำแหน่งศักดินาพลเรือน
4. เจ้าอุปราช ศักดินา 5,000 ไร่ เทียบเท่าจางวางกรมล้อมวังและพระสุรัสวดีกลาง
5. เจาราชวงศ์ พระยาอุปราช ศักดินา 3,000 ไร่ เทียบเท่า "พระวรวงศ์เธอ"
6. เจาบุรุษรัตน เจาราชบุตร พระยาราชวงศ์ ศักดินา 2,400 ไร่ เทียบเท่า หอวง
 ตำแหน่งสรรพากรนอก และตำแหน่งสรรพากรใน

¹ราชกิจจานุเบกษา 16 : 140 วันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ.118

²ราชกิจจานุเบกษา 16 : 197 วันที่ 16 กรกฎาคม ร.ศ.118

*ในกฎหมายศักดินาทหารหัวเมืองที่จัดใหม่ เจ้าเมืองโทถือศักดินา 1,000 ไร่
 ดู "กฎหมาย เอน 1" ทรงรวบรวมโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

6. เจ้าสุริยวงศ์ เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ เจ้าราชภาคนัย เจ้าราชภาติวงศ์ พระยา
บุรีรัตน พระยาราชบุตร และเจ้าเมืองขึ้น ศักดินา 2000 ไร่ เทียบเท่า
พระวงศ์เชอ" และเจ้ากรมมาฆวราย
7. อุปราชเมืองขึ้น ศักดินา 1200 ไร่ เทียบเท่าจางวางซ้าย, จางวางขวา
8. ราชบุตร ราชวงศ์เมืองขึ้น ศักดินา 800 ไร่ เทียบเท่า "เจ้ากรม" ที่เจ้า ไททรง
แต่งตั้ง
9. พ่อเมือง ศักดินา 600 ไร่ เทียบเท่า "เจ้ากรม" ที่พระองค์เจ้าต่างกรมแต่งตั้ง
10. ท้าว, นายแสน ฯลฯ ศักดินา 400 ไร่ เทียบเท่า "ปลัดกรม" ที่พระองค์เจ้าต่าง
กรมทรงแต่งตั้ง
11. แกบ่าน ศักดินา 300 ไร่ เทียบเท่า "สมุหนายก"
12. แสน ศักดินา 200 ไร่ เทียบเท่า หมื่นราชหรือตบหนส่าเกา¹

ตำแหน่งศักดินาหัวเมืองประเทศราชเมื่อนำมาเทียบกับศักดินาเจ้านายและข้าราชการ
ในกรุงเทพฯ จะเห็นได้ว่าศักดินาในหัวเมืองประเทศราชมีศักดิ์เทียบได้กับศักดินาเจ้านาย
และข้าราชการที่ตำแหน่งต่งมาถนัดแล้ว จึงแสดงให้เห็นถึงพระบรมราโชบายที่เห็นการณ์ไกล
ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในอันที่จะให้หัวเมืองที่เคยเป็นเมืองขึ้นของไทยมารวมอยู่
ในราชอาณาจักรไทย และมีสิทธิต่าง ๆ เหมือนกับหัวเมืองชั้นในอื่น ๆ

¹ราชกิจจานุเบกษา 16 : 197 ล.ค. และ

: ราชบัณฑิตย์สภา เฉลิมพระยศเจ้านาย หน้า 135 - 289

: พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กฎหมาย เฒ่า 1 หน้า 165-218

2) การแก้ปัญหาบุคคลอพยพ

นโยบายชักชวนราษฎรจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้อพยพเข้ามาอยู่ในเขตมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ (ลาวท้าว) ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ตั้งที่กล่าวไว้แล้ว คือ พระองค์ทรงใช้วิธีแจกเงินแจกเสื้อผ้า และยกเว้นเงินค่าราชการให้เป็นเวลา 1 ปีแรกที่เขามาอาศัยอยู่ ทำให้ราษฎรอพยพเข้ามาเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ จนทำให้เกิดปัญหาในเวลาต่อมา คือ เมื่ออำเภอกำนัน ในท้องที่ไปเก็บเงินค่าราชการ (เงินส่วย) หรือกะเกณฑ์ให้ราชการบางอย่างก็อ้างว่าคนเป็นภคินีในบังคับต่างประเทศ¹ ตามสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ข้อ 7 มีข้อความว่า "บุคคลชาติฝรั่งเศสก็ดี บุคคลในบังคับหรือสังกัดชาติฝรั่งเศสก็ดี จะไปมาทำการค้าขายโคะสวกในเขตที่ได้ระบุไว้ในข้อ 3... ส่วนราษฎรที่มีภูมิลำเนาในเขตที่กล่าวไว้นี้จะได้รับสิทธิเช่นเดียวกันด้วยเหมือนกัน"²

ตามสัญญานี้ฝ่ายไทยจึงเสียเปรียบฝรั่งเศส ทำให้พวกอพยพใช้เป็นข้ออ้างได้

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงพยายามแก้ไขโดยโปรดให้มีสารตราสั่งเป็นทางการโดยทั่วไปว่า ".....แก่นี้สืบไปให้เจ้าหน้าที่แต่ละแสนทุกหัวเมืองใหญ่ในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อจะมีการสำรวจสำมะโนครัว^{**} หรือหากมีราษฎรมาติดต่อที่จะต้องไปแบบพิมพ์ทางราชการให้ปฏิบัติใหม่ โดยกรอกในของสัญชาตินั้นว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/13 ที่ 105/1815 21 มิถุนายน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) พระยาภิรมย์ภักดี เทพ กราบอุทธรณ์หมิ่นสมมติกรมพันธ์ (อ้างถึงหนังสือ กรมหมื่นสรรพสิทธิฯ ที่ 73/45 28 ตุลาคม พ.ศ. 2441)

* คุมที่ 2 เรื่องการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสเข้ามาในหัวเมืองลาวท้าว

² เติม สิงห์จิต ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 หน้า 39

^{**} กอบหน้านี้ไม่มีหลักฐานว่ามีการสำรวจสำมะโนครัวในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ คงจะมีการสำรวจภายหลัง เพราะในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน บอกว่า "มณฑลอีสานมีพลเมืองรวมทั้งสิ้นในปี พ.ศ. 2446 ประมาณ 924,000 คน

ชาติไทยบังคับสยาม ทั้งจีน ห้ามบีโหลงหรือเขียนในธงสัญญาชาติว่า ชาติลาว ชาติเขมร
 ส่วย ผู้ไทย ฯลฯ ดังที่เกยปฏิบัติมาแต่ก่อนเป็นอันขาด...."¹ และมีการจดทะเบียนไว้
 เป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อเป็นพยานหลักฐานว่าเป็นชาติไทยบังคับสยาม ทำให้ประชาชนมี
 ความรู้สึกว่าเป็นคนไทยเช่นเดียวกับประชาชนในมณฑลอื่นใน

ปัญหาคนในบังคับต่างประเทศในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น เป็นคนในบังคับของ
 ฝรั่งเศส ซึ่งได้แก่ ชาวเขมร ยวน และลาว เมื่อบุคคลเหล่านี้กระทำความผิดในดินแดน
 อารักขาฝรั่งเศสที่เข้ามาพึ่งไทย และอ้างตนเป็นคนไทย จึงเกิดปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส
 ขึ้น ฝรั่งเศสได้เจรจากับไทยที่กรุงเทพฯ แต่ยังคงตกลงกันไม่ได้ว่าคนประเภทใดเป็นคนที่อยู่
 ในบังคับของฝรั่งเศส² ฝ่ายไทยจึงได้กำหนดว่า คนที่อพยพเข้ามา ถวายอมอยู่ทำประโยชน์
 และยอมประพฤติตามกฎหมายไทย จึงจะอาศัยอยู่ในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือได้ พระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จึงทรงประกาศเป็นข้อบังคับแก่บุคคลที่อพยพเข้ามา
 อยู่ในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อ พ.ศ. 2442 ดังนี้

"1. บรรดาคนทั้งหลายอันคนมิได้เกิดในเขตแขวงมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ
 จะไปมาอาไถรยทำมาหาเลี้ยงชีพอยู่ในเขตแขวงมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ผู้นั้นต้องเข้า
 ใจว่า ตนเต็มใจยินยอมอาไถรยอยู่ทำประโยชน์เลี้ยงชีพโดยสุจริต แลยอมประพฤติตาม
 พระราชกำหนดกฎหมาย ึ่งบังคับบัญชาผู้รั้งกรมการอันเป็นเจาหน้าที่นายตำบล

2. ส่วนที่ดินที่ตนไถ้อาไถรยทำประโยชน์อยู่นั้น ต้องเสียค่าเช่าที่ดินอีกส่วนหนึ่งตาม
 สสมควรแก่เนื้อที่อันตนไถ้อาไถรยทำกินอยู่นั้น แต่จะถือว่าที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ของตนจะเอาไป
 ซื้อขายแลกเปลี่ยนแก่กันไม่ได้ เว้นแต่ได้รับอนุญาตจากผู้สำเร็จราชการมณฑลแล้ว จึงจะซื้อขาย
 แลกกันได้

¹ เติม สิ่งมีชีวิต ล.ค. หน้า 120

² กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ม.57/5 ที่ 6/1133 14 ธันวาคม ร.ศ.115
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์

3. ถ้าผู้ใดยินยอมปฏิบัติตามที่ว่ามานี้แล้ว ผู้รับทราบการอื่นเป็นเจ้าหน้าที่นายตำบล
จึงจะยอมให้อยู่ภายใต้รักษาประโยชน์หาเลี้ยงชีพตามใจสมัคร และช่วยทำนุบำรุงให้ผู้นั้นได้รับ
ผลแห่งความสุขทั่วนาเสมอกันตามความชอบธรรม ถ้าผู้ใดไม่ยินยอมปฏิบัติตามที่ว่ามานี้แล้ว
จะยอมให้ผู้นั้นอยู่ทำกินไม่ได้เลย"¹

นอกจากนี้ยังมีแบบสัญญาที่ครอบครัวผู้อพยพต้องทำไว้กับนายตำบลอีกฉบับหนึ่ง ครอบครัว
หนึ่งจะเช่าที่ดินทำกินได้ไม่เกิน 30 ไร่ และต้องเสียค่าเช่าปีละ 3 บาท ถ้าครอบครัว
ใดไม่ปฏิบัติตามข้อบังคับ นายตำบลมีสิทธิบังคับให้ออกไปนอกเขตแขวงนั้นได้ ส่วนทรัพย์สิน
ต่าง ๆ เช่น ที่ดิน สิ่งปลูกสร้างในที่ดินนั้นต้องตกเป็นของทางราชการทันที² เพื่อให้ประกาศ
ข้อบังคับนี้ออกไปแล้ว ทำให้ราษฎรอพยพยอมอยู่ใต้กฎหมายไทยทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้เมื่อ
มองสิเออร์ กุลยอง ชาวฝรั่งเศส ขอเข้าไปตรวจคนในจังหวัดฝรั่งเศสที่เมืองอุบลราชธานี
ปรากฏว่า มีคนจีน 3 - 4 คนเท่านั้น ที่ไปพบมองสิเออร์ กุลยอง³ แต่ฝรั่งเศสก็ไต่พยายาม
ขอตังกงสุลขึ้น ในปี พ.ศ. 2442 นั้นเอง ฝรั่งเศสได้ขอตังกงสุลขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี (ใกล้
วัดสุปฏิหาราม) โดยมีมองสิเออร์ ทายาท มาเป็นกงสุลคนแรก⁴ ฝ่ายไทยต้องยอมให้ฝรั่งเศส
ตั้งกงสุลได้ เพราะสัญญาที่กระทำไว้ พ.ศ. 2436 มีผลอำนาจประโยชน์ให้แก่ฝรั่งเศส

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/13 ร.ศ. 118 จ.ค.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/13 สำเนาใบสำหรับขออนุญาตความจดลงในระบบ

ก ³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/5 ที่ 1/28 26 มิถุนายน ร.ศ. 117
กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

⁴ เท็ม สิงห์จิต ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 หน้า 121 - 122

* ข้อ 8 รัฐบาลฝรั่งเศสจะสงวนไว้ซึ่งสิทธิที่ขอตังกงสุลไว้ ณ ที่ใด ๆ ซึ่งจะเกิดขึ้น
ว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของตน ผู้อยู่ในความป้องกันของชาวฝรั่งเศส ฯลฯ

มาก การที่ฝรั่งเศสตั้งกองสูงสุดขึ้นที่อุบลฯ ย่อม — ส่อให้เห็นถึงความต้องการของฝรั่งเศสในอันที่จะเข้ามาแสดงบทบาททางการเมืองในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือและในมณฑลอื่นทางภาคนี้ด้วย ถึงแม้จะเห็นได้จากการตั้งกองสูงสุดขึ้นอีกแห่งหนึ่งที่จังหวัดนครราชสีมา "แม้คนในบังคับฝรั่งเศสไม่มีสักคนเดียว ทั้งสินค้าของฝรั่งเศสก็ไม่มีอะไรเช่นกัน ถึงกระนั้นฝรั่งเศสก็ยังได้จัดสร้างสถานกองสูงสุดขึ้นอย่างงดงามเด่นที่สุดเป็นราคาถึง 30,000 บาท¹"

3) การประกาศตกเตือน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงต้องการทราบความเป็นอยู่ของราษฎรและการปกครองตามหัวเมืองต่าง ๆ ในมณฑลลาวท้าว เพื่อจะได้นำมาแก้ไขสภาพการต่าง ๆ ให้ดีขึ้น ในปี พ.ศ.2442 พระองค์จึงเสด็จตรวจราชการหัวเมืองต่าง ๆ คือ เมืองศรีสะเกษ เมืองราษีไศล เมืองพนมไพร เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองวาปีปทุม เมืองมหาสารคาม เมืองยโสธร เมืองอำนาจเจริญ เมืองพนานิคม และเมืองตระการพิชัย² เมื่อเสด็จกลับเมืองอุบลราชธานีแล้ว จึงทรงออกประกาศตกเตือนคนที่อยู่ในมณฑลลาวท้าวให้ทุกคนถือปฏิบัติตามประกาศตกเตือนนั้น วัตถุประสงค์ของประกาศพอสรุปได้สองประการ คือ

ประการแรก ทรงมุ่งให้ประชาชนทุกคนมีความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ในฐานะองค์พระประมุขของชาติ โดยทรงเน้นให้เห็นถึงการปกครองระบบกษัตริย์ไว้ก่อนหนึ่งว่า "พระเจ้าอยู่หัวทรงทศพิธราชธรรมหัตถคุณเป็นเครื่องก้ำกั้นสรรพภัยพิบัติให้ทำกินเป็นกุศลผลประโยชน์ความสุขสืบมา เพราะฉะนั้นควรเป็นประเพณีบุคคลจะพึงมีความกตัญญูกตเวทีต่อไต่ฟาละของขลุ้พระบาทฯแผ่นดินด้วย....."³

¹ เติม สิงห์สุท น.ค.

² ทรงใช้เวลาระหว่างเดือนมกราคม - กุมภาพันธ์ พ.ศ.2442

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/9 ร.8/451 1กรกฎาคม ร.ศ.119
กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/9 ประกาศตกเตือน ลงวันที่ 1 เมษายน ร.ศ.118

ประการที่ 2 ทรงมุ่งให้ประชาชนและข้าราชการทุกคนปฏิบัติตามประกาศกักเคื้อน โดยเคร่งครัด และถือเป็นกฎหมายในการดำเนินชีวิตในฐานะพลเมืองดี และจะก่อให้เกิด ผลดีทางการปกครองด้วย ขอความที่ทรงประกาศกักเคื้อนราชฐานนั้นพอสรุปได้ดังนี้

ก) การเสียเงินส่วย ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องเสียเงินส่วยให้แก่ทางราชการเป็นเงิน ปีละ 3.50 บาท โดยจะเสียที่แขวงใด เมืองใด หรือมณฑลใดก็ได้ ผู้ที่เสียเงินส่วยแล้ว ทางราชการจะออกใบเสร็จ (ปี้) ให้ เพื่อแสดงแก่เจ้าหน้าที่เวลาเจ้าหน้าที่ออกไปเก็บ เงินส่วย ทำให้รู้จำนวนคนที่ยังไม่เสีย เป็นการสะดวกแก่เจ้าหน้าที่ด้วย ส่วนผู้ที่มาจาก มณฑลอื่น ถ้าใบเสร็จเสียเงินส่วยต่ำกว่ากำหนดของมณฑลศกาว จะต้องเสียเงินเพิ่มให้ ครบตามจำนวนการเสียเงินส่วยของมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ¹

ส่วนบุคคลที่ไม่ต้องเสียเงินส่วยนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงประกาศประเภทบุคคลที่ไ้รับยกเว้นไม่ต้องเสียเงินส่วย ดังนี้

(1) คนมีใบยกยก ได้แก่ บุตรหลานของผู้มีสัญญาบัตร บุตรกรมการผู้ใหญ่ นักคนตรี ครูอาจารย์ และพวกช่างต่าง ๆ เป็นต้น

(2) ชุณนางชั้นสัญญาบัตร

(3) คนที่ถูกเกณฑ์ใช้ในราชการ

(4) ชาวต่างประเทศที่อยู่ในกำหนดระหว่างเดินทาง

(5) ผู้มีอายุต่ำกว่า 18 ปี และสูงกว่า 60 ปี

(6) คนพิการ

(7) นักพรต

(8) บุคคลที่ร่ำรวยหรือพวกเศรษฐี

(9) กรมการผู้ใหญ่ในตำแหน่ง

(10) นายอำเภอ นายเสน นายแขวง ท้าวฝ่าย ตาแสง กำนัน เสาบียน และเจ้าที่ประจำการหรือทำราชการอยู่

(11) ผู้ที่เป็นนายตำบลบ้าน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/9 จ.ค.

(12) ลูกและหลานของผู้ได้รับสัญชาติ

(13) บุตรกรรมกรผู้ใหญ่ที่ยังอยู่ในตำแหน่งราชการ¹

จะเห็นได้ว่าบุคคลที่ไ้รับยกเว้นไม่ต้องเสียเงินส่วยมีเป็นจำนวนมาก สำหรับผู้ที่
เป็นข้าราชการหรือทำงานในราชการ จะได้รับยกเว้นให้ในฐานะได้ช่วยเหลือราชการบา
ค่วยดี แต่มีบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่ต้องชำระหลวงใหญ่ทรงยกเว้นให้ คือ พวกช่างต่าง ๆ และ
พวกไร่รายหรือเศรษฐี เพื่อให้ทนพยายามทำบาทากินซึ่งเป็นการสนับสนุนเศรษฐกิจได้ทาง
หนึ่ง บุคคลประเภทพระขุนในประกาศนี้ คือ

๐ ".....พวกเศรษฐี มีช่าง 1 ช่างจะได้รับยกเว้นไม่ต้องเสียส่วย 2 คน และ
จะได้รับยกเว้นมากขึ้นตามจำนวนช่าง พวกเศรษฐีมีแม่มาตั้งแต่ 5 ตัวขึ้นไป
หรือมีแม่กระบือตั้งแต่ 15 ตัวขึ้นไป หรือมีแม่โคตั้งแต่ 30 ตัวขึ้นไป...ถ้า
เศรษฐีคนใดมีสัตว์นาหนะมากกว่าจำนวนดังกล่าวอีกเท่าตัว ก็สามารถจะยก
ให้แก่บุตรหลานของตนได้ 1 คน ถ้ามีมากขึ้นเป็นสองเท่า หรือสามเท่าก็สามารถ
ยกเว้นเงินส่วยได้สองหรือสามคนตามลำดับ....."²

ข) การศาล

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเห็นความจำเป็นในการ
ตัดสินคดีความของราษฎร เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ประชาชน จึงทรงกำหนดให้ศาล
หลายระดับ คือ ศาลหมู่บ้าน ศาลอำเภอ ศาลเมือง และศาลข้าหลวง และกำหนด
กาธรรมเนียมในการขึ้นศาลไว้อย่างละเอียด ถ้าโจทก์จำเลยไม่พอใจก็มีสิทธิอุทธรณ์ฎีกาได้
ดังข้อความว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/9 ค.ก.

² ก.

".....ถ้าใครมีคดีความกัน ก็ให้นำขึ้น'อง'รองต่อตาแสง กำนัน ซึ่งจำเลย
 สังกัดอยู่ ให้เปรียบเทียบปรับให้ผู้แพทลงเสียค่าปรับให้ตาแสงกำนันเป็นเงิน
 50 สตางค์ ถ้าตาแสงกำนันปรับให้เลย ไม่เป็นที่พอใจ ให้รองต่อนายเสน
 นายแขวง ผู้แพทลงเสียค่าธรรมเนียมให้นายเสน นายแขวง เป็นเงินหนึ่งบาท
 ถ้าให้ศาลอำเภอดัดสินก็ต้องเสียค่าธรรมเนียมหนึ่งบาทเช่นเดียวกับ ถ้าจำเลย
 ไม่พอใจการตัดสินของนายเสน นายแขวง หรือศาลอำเภอ ก็ให้ไป'อง'ยังศาล
 เมืองได้ ถ้าศาลเมืองตัดสินให้แล้วเป็นที่พอใจ ผู้แพทลงเสียค่าเปรียบเทียบ
 3 บาท ถ้าฟ้องแล้วไม่พอใจ ต้องเสียค่า'อง'สองบาท ค่าหมายเรียกหนึ่ง
 บาท ค่าหมายบังคับหนึ่งบาท ค่าตัดสินหกบาท ถ้าศาลเมืองตัดสินแล้วยังไม่
 พอใจ ก็ให้'อง'ไปยังศาลข้าหลวง และต้องเสียเงินในชั้นศาล 8 บาท....."¹

ในด้านการกักขังนักโทษจะต้องทำงานตามผู้คุมกำหนดจึงไม่ต้องเสียเงินเป็นค่าอาหาร
 แตะตาเกิน 2 เดือน ผู้คุมจะเรียกเก็บจากนักโทษคนละ 2 บาท และนักโทษจะต้องเสียค่า
 ธรรมเนียมค่าจำ ดังนั้น ถ้า "จำถวน" มีชานกยางควย ต้องเรียกควางแหวนวงละสี่จึ่งเพื่อง
 ถ้า "จำลด" คือใบนี้ชานกยาง ควางแหวนวงละสี่จึ่ง ค่าถอดคือควางละสี่จึ่ง วิธีนี้ได้ปฏิบัติ
 มาจนถึง พ.ศ.2451 อันเป็นปีที่มีการจัดตั้งศาลยุติธรรมในมณฑลนี้

ก) การเสาะหะกิจของประชาชน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงต้องการให้ราษฎรมีสัตว์
 พาหนะไว้ในครอบครอง ใ้ให้ปลอดภัยและสบายอย่างที่เคยเป็นมา จึงต้องมีใบรูปพรรณและ
 มีเจ้าของเป็นหลักฐาน และยังสะดวกในการซื้อขายอีกด้วย เงื่อนไขไม่ให้ผิดภาคในการ
 ซื้อขายสัตว์ ผู้ซื้อและผู้ขายจะต้องไปตกลงกันที่อำเภอหรือกับนายเสน นายแขวง หรือ
 ณ ศาลาเมือง จึงจะถือว่าผู้ซื้อเป็นเจ้าของสัตว์นั้นโดยสมบูรณ์ เมื่อตกลงซื้อขายแล้ว

¹ค.

ต้องให้เจ้าหน้าที่ทำพิมพ์รูปพรรณสัตว์ให้ควย การทำพิมพ์รูปพรรณสัตว์นี้จะช่วยให้รู้ว่าสัตว์
ตัวใดพลัดไปหรือถูกขโมยลักพาไป เมื่อจับได้อีกหาหลวงใหญ่ทรงประกาศให้รางวัลแก่ผู้
จับได้ แต่ต้องรองจนกว่าเจ้าของสัตว์จะมารับไป ถึงแม้ประกาศทรงระบุไว้อย่างละเอียดก็

".....ถ้าผู้ใดจับสัตว์พาหนะที่ขโมยไปขายมิได้ใส่หางเทียมเกวียน จึงไม่มีพิมพ์
รูปพรรณนั้นก็ อาจอ้างว่าไล่จับผู้ร้าย จับมาได้แต่สัตว์ก็ดี จะไ้รางวัลเป็นกา
จับตัวละ 2 บาท ตัวละ 1 บาทตามควร ถ้าเป็นสัตว์จับพลัดได้ รางวัลถ้าจับ
มา ตัวละ 1 บาท โคกระบือ ตัวละ 2 สลึง...สัตว์ที่มีผู้จับส่งมายังศาลนั้น
ต้องให้โฆษณาหาเจ้าของ ถ้าพ้นกำหนด 15 วันไปแล้ว ไม่มีเจ้าของมาติดตาม
ให้เอาขายทอดตลาด...สัตว์ที่ขายทอดตลาดไปนั้น ถ้าผู้ใดรับซื้อไปให้จดทำหนิ
รูปพรรณ ชื่อตัว ชื่อภรรยา บิดามารดา แลตำบลที่เกิด ที่อยู่ ของผู้รับ
ซื้อ...ไว้ให้มั่นคง....."¹

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเห็นว่าสิ่งที่เป็นอุปสรรคของ
ประชาชนอีกอย่างหนึ่งคือ การสูบบุหรี่ เพราะฉนั้นเป็นยาเสพติดที่มันทอนสุขภาพร่างกายและ
ความคิดที่จะประกอบอาชีพ พระองค์จึงทรงประกาศห้าม ดังข้อความตอนหนึ่งว่า

".....อนึ่งให้คนทั้งปวงช่วยแนะนำสั่งสอนตักเตือนซึ่งกันและกัน อย่าให้ผู้ใด
สูบบุหรี่กินฝิ่น เมื่อผู้ใดที่เป็นคนใดสูบบุหรี่แล้วแตกอน ถ้าควรจะอดเลิกให้สู้สา
พยายามอดเสียให้ได้ ควบคุมบรรดาคนซึ่งสูบบุหรี่กินฝิ่นนั้น ถึงแม้ว่าจะเป็นนักปราชญ์
รู้ในวิชาหนังสือดี เลขดี ยิ่งควรจะได้รับโทษขยก ถิ่นเป็นไม่ได้รับโทษขยก
คนกินฝิ่นสูบบุหรี่ยอมเป็นโง่เขลาอยู่ฉนั้น ทั้งเป็นโรคประจำตัว เพราะฉนั้นหลาย
ประการ....."²

¹ค.

²ค.

ถ้าปรากฏว่าบุคคลที่สืบพันธุ์ประพศิตกันเป็นชโยน เมื่อจับได้จะไม่มีการดโทยให้เลย ความประสงคสำคัญที่ทรงประกาศหามนี้ก็เพื่อจะให้ผู้ที่คิดเป็นเลิกลุบผิดเสีย แล้วหันมาสร้างฐานะของตนเองให้มั่นคงเป็นพลเมืองดีของชาติและช่วยเพิ่มผลผลิตให้แก่ประเทศชาติส่วนรวมต่อไป

ง) การชักชวนประชาชนให้เลิกเชื่อในทางที่ผิด

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงมุ่งเปลี่ยนแปลงความเชื่อของประชาชนที่มีความเชื่อในสิ่งมงายตาง ๆ ในสมัยนั้นประชาชนในมณฑลลาวกาวนิยมสักตามร่างกาย ตามแขน ตามขา ด้วยสีคำ สีแดง ฯลฯ จึงทรงประกาศ ดังข้อความบางตอน คือ

".....การสักนี้เห็นว่าไม่เขารมีคุณประโยชน์แต่อย่างใดเลย สำหรับแต่จะทำให้ตนได้รับความเจ็บปวดเมื่อเวลาสัก แลทำให้ร่างกายเปื้อนดำติดตัวไปจนตายเท่านั้น เพราะฉนั้นควรที่ประชาชนผู้มีความคิดอันดีทั้งหลาย จะชักชวนวากลวาส์สอนบุตรหลานพี่น้องเพื่อนฝูงของตน อย่าให้พากันนิยมในการสักขาหรือสักตามร่างกาย อันเป็นเครื่องหาประโยชน์มิได้นั้นเลย....."¹

การประกาศให้ประชาชนเลิกเชื่อในสิ่งเหล่านี้ทำได้ยาก เพราะประชาชนมีความเชื่อมากเหลือเกิน จึงเป็นลักษณะสังคมของท้องถิ่นแบบนี้

¹ ด.

จ) การคัดค้านราษฎรให้ใช้ไปมือตะเภาสารแทนการเขียนชื่อลงท้ายเอกสารต่าง ๆ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเห็นว่าราษฎรส่วนใหญ่ไม่รู้หนังสือ เขียนชื่อตัวเองไม่ได้ เวลาลงชื่อท้ายเอกสารสำคัญมักจะเขียนเป็นรูปตีนกาบ้าง กากะบาดบ้าง ทำให้สับสนไม่รู้ว่าเป็นลายมือของใคร จึงทรงประกาศเตือนว่า

".....ถ้าแลผู้ใดไม่รู้หนังสือ เขียนหนังสือไม่เป็น จะเขียนชื่อตนมิได้แล้ว ก็ให้เอาไปมือขวาตะเภาหรือตะขบขึ้น ดินหม้อ หมึกดำ พริกแดง อย่างใดก็ได้ สุดแต่พอให้เป็นสีและลงกับกระดาษ แลเห็นได้ชัดเจนแล้วเป็นใช้ได้ทั้งสิ้น... แล้ววานใหญ่ที่เขียนหนังสือได้ เขียนชื่อของผู้ที่ตะเภาไปลงไว้ที่ปลายไปว่า เป็นไปมือของคนนั้นเท่านั้น ดังนี้จึงจะถือว่าสำคัญ แทนชื่อของผู้ลงไปนั้น ถ้าจะมีข้าหลวงหรือตุลาการ หรือคนใดจะบังคับให้ผู้นั้นลงมือเป็นอย่างชัดแจ้งใด ตีนกา วงกลมแล้ว ก็อย่าให้ผู้นั้นทำตามบังคับเป็นอันขาด ให้ลงลายไปมือขวาดังนี้แจ้งมาแล้วตามสัญญาของมณฑลลาวท้าว....."¹

ประกาศที่ทรงออกในปี พ.ศ.2442 นี้ มุ่งให้ประชาชนปฏิบัติตามเพื่อยกระดับของสังคมในมณฑลให้สูงขึ้น แต่ในเบื้องด้วยความเกียจคร้านของประชาชนที่ปฏิบัติตามประเพณีที่เชื่อกันมาแต่เดิม ในระยะแรก ๆ นี้ประชาชนจึงยังมองไม่เห็นถึงประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นแก่ตนเองและประเทศชาติ เพราะยังขาดสิ่งหนึ่งที่จะทำให้ประชาชนเปลี่ยนความคิดได้ด้วยเหตุผล นั่นคือการให้การศึกษาแก่ประชาชนอย่างทั่วถึง ซึ่งรัฐบาลขณะนั้นยังไม่สามารถทำได้

¹ ก.

4) การจ้การการ เมืองนครจำปาศักดิ์

เมืองนครจำปาศักดิ์เป็น เมืองประเทศราชของไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีเป็นต้นมา เจ้านครจำปาศักดิ์มีความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระราชอาณาจักรสยาม มั่นคงเสมอมา โดยการส่งทูลไปทูลทอนไปเงินบาถวายพระเจ้าอยู่หัวเป็นประจำ และเื่อ ทางกรุงเทพฯ ปีพระราชพิธีสำคัญ เจ้านครจำปาศักดิ์จะเข้ามาเฝ้าฯ ขอพระราชทานและถวาย ความจงรักภักดีโดยมิได้ขาด และจะเห็นได้รั้กแจ้กัคือ เมื่อปี พ.ศ.2436 ไทยได้เสีย ดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงจึงเป็นเขตเมืองขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์ไปทั้งหมด* ส่วนเมืองนคร จำปาศักดิ์และเมืองขึ้นที่อยู่ทางฝั่งขวาบังอยู่ในพระราชอาณาเขตของไทย ฝรั่งเศสพยายาม เกลี่ยกล่อมจะให้เจ้ายุธิธรรมธร (คำสุก) ไปครองเมืองจำปาศักดิ์ใหม่ ซึ่งฝรั่งเศสจะคิด ตั้งขึ้นทางฝั่งซ้าย เจ้ายุธิธรรมธร (คำสุก) ไม่ยอมไป เพราะยังมีน้ำใจสวาภิภักดีต่อ ไทยเหมือนแต่ก่อนมา² แต่ฝ่ายไทยก็เห็นว่าคงเป็นไปไม่ได้นาน ถ้าไม่รีบจัดการแก้ไข การปกครองให้เหมาะสมกับสถานการณ์ในขณะนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพ สิทธิประสงค์จึงทรงมีลายพระหัตถ์ถึงเจ้ายุธิธรรมธร ดังข้อความบางตอนที่คัดจากลาย พระหัตถ์ พลกรมหลวงดำรงราชานุภาพว่า

".....แต่ก่อนเจ้าจะเคยได้อยู่อย่างไรก็ดี มาบัดนี้ก็เป็นไปโดยความที่จำเ็น ถึงทองคำคะเนเอาว่า (ดินแดน) แบ่งเป็นสี่ส่วน ยังคงแต่ส่วนหนึ่ง เสียไป

* ดินแดนที่เสียไปประมาณ 3 ส่วน ยังขึ้นอยู่กับไทยประมาณ 1 ส่วน

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมพรวณวิธานวัดทิวงค์และสมเด็จพระบาคำรงราชานุภาพ
สาสน์สมเด็จ เล่ม 1 หน้า 292

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/19 คราฉบับที่ 132 3 กรกฎาคม 113
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพกราบทูลกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์

สามส่วน เจ้าจะเอาทางใด ก็จะคิดโดยใจหมอบฉันก็ยังเห็นว่าเอาข้างที่รูดแล้วไว้เป็นดี ถึงจะน้อยก็ยังยืนกว่า ประการหนึ่งเป็นอยู่อย่างนี้ ชายก็โถมเจ้าชวาก็เอาใจ เจ้าก็อายุ 60 แล้ว จะว่าข้างฝ่ายประโยชน์ถึงไปก็จะได้ถึงถึงเดิมเต็มนี้ก็ได้ในส่วนส่วนนั้นใดหนึ่ง แต่ก็ต้องเสียทางนี้เหมือนกัน ก็ดูเพียงนี้ก็เท่ากัน ฝ่ายเราบัดนี้เราก็ไม่ได้ถูกกว้อนอันใด ส่วนก็คงเป็นอยู่ตามเดิม....."¹

แต่ในขณะนั้นฝ่ายฝรั่งเศสมิได้ลดละความพยายามที่จะยุบเจ้านครจำปาศักดิ์ให้พัวพันกับฝรั่งเศส ดังที่สมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงทูลกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ว่า "ความพากเพียรยั้งขวาง ๆ นี้เป็นความจริงประเภทหนึ่งที่ฝรั่งเศสปฏิบัติอยู่"² ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงทรงหาทางที่จะเอาใจเจ้านครจำปาศักดิ์มากกว่าแตกถอน จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านครจำปาศักดิ์ส่งคนไม่เงินคนไม่ทองตั้งแต่ปี พ.ศ. 2438 (ร.ศ.114)³ ซึ่งเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการให้เกียรติเป็นประเทศเดียวกันไม่ถือเป็นแบบประเทศราชต่อไป

ส่วนเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ยังมีใจจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสมอมา จะเห็นได้จาก เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จกลับจากยุโรป ในปี พ.ศ.2440 (ร.ศ.116)⁴ มีการสมโภชเป็นการใหญ่ เจ้าเมืองประเทศราชได้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/19 28 เมษายน 114 กรมหมื่นสรรพสิทธิ
กราบทูลกรมหมื่นคำวรวงราชานุภาพ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/20 - พฤษภาคม 113 กรมหมื่นคำว
ราชานุภาพกราบทูลกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ที่ 73 19 มิถุนายน ร.ศ.114 พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าฯ ถึง กรมหมื่นคำวรวงราชานุภาพ

⁴ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยารัศมิฐานุวัตรและสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
สำเนาสมเด็จฯ เลบ 1 หน้า 293

เข้ามากรุงเทพฯ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ได้พาอุกกราช 3 คน* มอบไว้กับสมเด็จพระบรมวงศ่เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อฝึกหัดราชการที่กรุงเทพฯ และยังเป็นการแสดงความจงรักภักดีต่อไทยด้วย เพราะเจ้ายุติธรรมธรถูกส่งเสียว่าเอาใจออกห่างจากไทยและคิดอ่านให้ฝรั่งเศสเอาเขตแดนเมืองนครจำปาศักดิ์ทางฝั่งขวาไปรวมด้วย** แต่ก็ได้เป็นไปตามที่ถูกส่งเสีย จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2442 เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ก็ถึงแก่พิราลัย ในปีต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงแต่งตั้งชาหลวงไปประจำเมืองนครจำปาศักดิ์เพื่อจัดราชการให้เป็นระเบียบแบบแผนอย่างมณฑลชั้นใน โดยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้หลวงจินดารักษ์เป็นข้าหลวงรักษาราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ ตำแหน่งนี้เป็นตำแหน่งที่สำคัญมากเพราะเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสบ่อย ๆ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ*** เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยจึงทรงมีสารตราชี้แจงหน้าที่ราชการและการปฏิบัติราชการแก่หลวงจินดารักษ์ ดังนี้

"1. ให้ไต่สวนตรวจตราการบ้านเมืองทุกอย่าง ตลอดถึงเจ้านายแลกรมการทั้งปวงว่าผู้ใดเป็นอย่างใดบ้างให้ได้ความชัดเจน แล้วรายงานกรุงเทพฯ

1 ฉบับ กรมหมื่นสรรพสิทธิ 1 ฉบับ

2. ให้หลวงจินดารักษ์ตราจตราแนะนำเจ้านาย ขลกรมการเมืองนครจำปาศักดิ์ พร้อมกันกับจัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อยเจริญขึ้นทุกอย่างโดยเต็บกำลังจะทำได้

* องค์พี่ชื่อ เจ้าราชดน้อย (เจ้าหุຍ) องค์ที่ 2 ชื่อ เจ้าศักดิ์ประเสริฐ (เจ้าอุย) และองค์ที่ 3 ชื่อ เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์ (เจ้าเขน) : (สาส์นสมเด็จพระเจ้า 1 หน้า 293)

** พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงส่งเสียว่าเจ้านครจำปาศักดิ์จะเอาใจห่างจากไทยไปเข้ากับฝรั่งเศส : สาส์นสมเด็จพระเจ้า หน้า 292

*** มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ เป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงฯ เมื่อ พ.ศ. 2442

3. การที่จะปฏิบัติราชการทั้งปวงเกี่ยวกับฝรั่งเศสนั้น ควรหลวงจินดารักษ์จะไปมาหาสู่พบปะกับเจ้าพนักงานฝรั่งเศสให้ชอบพอกันเคยกัน แลต้องประพาศติดสนิทให้เรียบรอยแลพิจารณา อย่าให้ฝ่ายฝรั่งเศสถูกหนินประมาณใด การสิ่งใดที่เกี่ยวกับฝรั่งเศสนั้น ควรผ่อนผัน เพื่อให้เป็นการตกลงโดยปราณีปรานอมตามแต่จะเป็นไต่ทุกอย่าง แต่จำต้องสังเกตข้างฝ่ายฝรั่งเศสเหมือนกัน ก็การที่เราผ่อนผันให้หนั้นการให้ได้รับการผ่อนผันจากฝรั่งเศสเหมือนกัน อย่าให้เป็นการเสียเปรียบผ่อนผันให้แต่ฝ่ายเดียว

4. แด่ส่วนหน้าที่และที่จะจัดการราชการโดยพิสดารประการใดนั้น ให้หลวงจินดารักษ์เฝ้าฯสั่งจาก พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์สืบไปเทอญ.¹

เมื่อสิ้นเจ้ายุติธรรมธร (กำสุก) ซึ่งประชานรจนกรจำปาภักดีเฝ้าฯกราบทูลเกรงมากแล้ว ฝ่ายไทยจึงได้ส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ เพื่อจัดการการเมืองนครจำปาภักดีให้เป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาเขตไทยทันที

หลวงจินดารักษ์ได้ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 18 พฤษภาคม 2440 โดยทางรถไฟ* ถึงนครราชสีมา แล้วจึงเดินทางไปอุบลราชธานี และเข้าเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ที่อุบลราชธานีก่อน จึงออกเดินทางต่อไปถึงเมืองนครจำปาภักดีในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2443 ต่อมาในเดือนสิงหาคม กรมหมื่นฯ (นายอำเภอบึง) ฝรั่งเศสที่บึงบอระเพ็ดเชิญหลวงจินดารักษ์ไปเจรจากลางกันเกี่ยวกับกรณีไฉนราษฎรในแขวงแดนของทั้งสองฝ่ายจะได้ตกลงว่า "ถ้าราษฎรในแขวงบึงบอระเพ็ด ทางฝั่งตะวันออกจับส่งราษฎรในแขวงบึงบอระเพ็ด ทางฝั่งตะวันตกจับส่ง"² การตกลงนี้นับเป็นงานชิ้นแรกที่หลวง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ น.57/22 ตราฉบับที่ 1/700 5 พ.ศ.119 (พ.ศ.2443)

* เมื่อปลายปี พ.ศ.2442 สร้างถึงเขตอำเภอสี่กัว และเปิดใช้เมื่อ 19 ธ.ค.2443 (เก็บ วิจัยกษณกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน หน้า 541)

ก ² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ที่ 4/35 11 ส.ค. 119 หลวงจินดารักษ์กราบทูลขอกรมหลวงดำรงราชานุภาพและกรมหมื่นสรรพสิทธิ

จินตารักษ์ได้ทำสำเร็จ และผลงานต่อมาคือได้รับนโยบายจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ให้รวมกับเจ้าอุปราช (บัว ระพันธ์) จัดตั้งอำเภอในจังหวัดนครจำปาศักดิ์โดยแบ่งเขตออกเป็น 12 อำเภอ คือ

อำเภอสยามโลก (เสียบโมกเดิม) อำเภอธาราบวิวัฒน์ อำเภอพระพิพัฒน์ อำเภอเสลลำภา อำเภอสัพพังญา อำเภอมูลป่าโมก อำเภออุทุมมธรรมา อำเภอสุขุณา อำเภอเมืองปากกัฏี อำเภอโพธิทอง อำเภอโคกประคิษฐ์ และอำเภอบัว ใน 12 อำเภอ นี้ มีกรรมการอำเภอ 1 คน ปลัดอำเภอ 1 คน สมุหนายุชี่ 1 คน ผู้ช่วย 1 คน และกรรมการที่ปรึกษาอีก 4 นาย และมีนายอำเภอรักษาปกครอง ส่วนในหมู่บ้านได้แต่งตั้งตาแสง กำนัน ปกครองทุกหมู่บ้าน¹ การจัดการการเบื้องต้นนครจำปาศักดิ์เป็นจังหวัดนี้ได้ทำเป็นแห่งแรกในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนเมืองอื่น ๆ ได้จัดในเวลาต่อมา

ค. การปรับปรุงการปกครองในชั้นที่สำคัญ

ในปี พ.ศ. 2443 มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า

".....ขอแบ่งมณฑลบางมณฑล ดังเช่น มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ มณฑลพายัพเหนือ มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ เหล่านี้เป็นคำยาว เรียบยาก แลรวมมณฑลเหล่านี้ก็เรียกชื่อตามทิศทั้งมณฑลนั้น ๆ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ชื่อทิศของโบราณเมื่ออยู่ เป็นคำสั้นเรียกง่ายกว่าชื่อมณฑลที่เรียกอยู่ทุกวันนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อมณฑลทั้ง 4 ดังกล่าวมาข้างต้นเสียใหม่ คือ

มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ให้เรียกมณฑลบูรพา

มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ให้เรียกมณฑลอีสาน *

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/14 ที่ 1/11 17 กรกฎาคม 119
หลวงจินตารักษ์กราบทูลกรบทวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

* มณฑลอีสาน ปัจจุบัน เขียน "มณฑลอีสาน" จึงใช้ตามแบบปัจจุบัน

มณฑลฝ่ายเหนือ ให้เรียก มณฑลอุดร

มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ให้เรียก มณฑลพายัพ¹

เมื่อมณฑลอีสานได้เปลี่ยนเป็นมณฑลเทศาภิบาลแล้ว ได้รวมหัวเมืองเข้าเป็น
5 บริเวณ ก่อ²

1. บริเวณอุบลราชธานี มีเมือง 3 เมือง คือ เมืองอุบลราชธานี เมืองยโสธร
และเมืองเขมราฐ
2. บริเวณจำปาศักดิ์ มีเมืองนครจำปาศักดิ์เมืองเดียว
3. บริเวณสุโขทัย มี 3 เมือง คือ เมืองสุโขทัย เมืองศรีสะเกษ และเมืองเดชอุดม
4. บริเวณสุรินทร์ มี 2 เมือง คือ เมืองสุรินทร์ และเมืองสังขะ
5. บริเวณร้อยเอ็ด มี 5 เมือง คือ เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมือง
มหาสารคาม เมืองกมลาไสย และเมืองกาฬสินธุ์*

สำหรับข้าราชการบริหารงานมณฑล ประกอบด้วย

1. ขาหลวงใหญ่ หรือขาหลวงเทศาภิบาล** เป็นผู้รับผิดชอบในราชการทั่วไป
ตลอดมณฑล ในตอนแรก ๆ ยังไม่ได้ตั้งข้อบังคับอย่างใด นอกจากกำหนดไว้กว้าง ๆ ให้...

".....ผู้ว่าราชการเมืองยังบังคับบัญชาขาหลวงเทศาภิบาลในการตั้งปวงและ
เปลี่ยนวิธีการ ซึ่งเคยมีตราสั่งทรงถึงผู้ว่าราชการเมืองแต่ก่อนมาซึ่งทรงต่อ
ขาหลวงเทศาภิบาล ส่วนการที่หัวเมืองเคยมีใบบอกขอเสนอคดี ก็ให้บอกแก่

¹ราชกิจจานุเบกษา 17 : 620 27 มกราคม 119

²สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เทศาภิบาล หน้า 140 - 141
และ เกม วิภาควิพจน์กิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 488 - 496

* เมืองอื่น ๆ ที่ขึ้นกับเมืองเหล่านี้ถูกลดฐานะลงเป็นอำเภอ

** ขาหลวงใหญ่มณฑลอีสาน ในหนังสือราชการเรียกว่า "ขาหลวงทางพระองค์"

ข้าหลวงเทศาภิบาล เพื่อให้จัดและสั่งการ ซึ่งไม่ว่าเป็นจะต้องขอคำสั่งถึง
กรุงเทพฯ ให้เสียเวลานั้นให้สำเร็จไป ก็มีตราตรงถึงหัวเมืองและรับใบนอก
ตรงจากหัวเมืองเพียงการรอบ หรือการที่จะกระทำตามแบบแผน เช่นบอกถวาย
พระราชกุศล เป็นต้น หรือการที่พิเศษเกิดขึ้นโดยเฉพาะเท่านั้น คำสั่งซึ่งได้มี
ในชั้นต้นเพียงให้ ข้าหลวงเทศาภิบาลตรวจการเสื่อมเสียทั้งปวงที่มีอยู่ให้ทราบ
อย่างใดควรแก้ไขโดยวิธีแบบแผนและพระราชกำหนดกฎหมายที่มีอยู่แล้ว ก็ให้
จัดไปทีเดียว....."¹

ส่วนตำแหน่งอื่น ๆ เช่น ข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงยุติธรรม ข้าหลวงคลัง เลขาธิการ
 ฯลฯ ในปีแรกนี้ ยังไม่มีตัวบุคคลที่เหมาะสมที่จะตั้งได้ จึงรอไว้ตั้งในปีต่อ ๆ มา

พระเจ้านบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงนำวิธีการรายงานของ
มณฑลขึ้นในมาทดลองใช้ในปีนั้นด้วย เพราะทรงเห็นว่า การรายงานเป็นบาตรการหนึ่ง
ที่สมควรแก่พระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงนำมาใช้เพื่อควบคุม
การปฏิบัติงานและเพื่อประสานราชการของกระทรวงมหาดไทย รายงานประจำปีนี้ที่พระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงริเริ่มทำในปีแรกนี้ (คือ พ.ศ.2443)^{*} ทรงให้

¹ ราวกิจจานุเบกษา 15 : 508 - 511 18 กุมภาพันธ์ 117 รายงานเทศา
ภิบาล ที่ 116/27408 ที่เมืองอุตรดิตถ์

* รายงานราชการนี้กระทรวงมหาดไทยได้สั่งการไปยังข้าหลวงเทศาภิบาลตั้งแต่
พ.ศ.2439 ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ ได้ทำรายงานเสร็จในปีแรก คือ พ.ศ.2441
แต่ยังไปเป็นระเบียบเรียบร้อย จนถึง พ.ศ.2443 ได้มีการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้รับสั่งให้ทำรายงานประจำปีทุกเหล่า ถวายกษัตริย์
รายงานนั้นบอกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่มีในเมืองนั้น และราชการที่ได้จัดการแก้ไขแบบแผน
การปกครองและอื่น ๆ ทำนองประวัติของมณฑลนั้นในหนึ่งปี แล้วนำเข้ามาทุกเหล่า ถวาย
เวลาประชุมเทศาภิบาลทุกปี

ข้าหลวงหรือผู้ว่าราชการเมืองทำรายงานประจำปีทุกเกล้าฯ ถวาย เมืองที่ทำได้เรียบร้อย
ในปีแรก คือ เมืองนครจำปาศักดิ์ และเมืองสุโขทัย ดังจะยกตัวอย่างรายงานประจำปี
พ.ศ. 2443 ของเมืองสุโขทัย เพื่อให้ทราบวิธีรายงานในสมัยนั้นคือ

"1. ตำแหน่งลัทธิปะกักรอง ไม่มีการเปลี่ยนแปลงในปี 119 ชาย
ฉกรรจ์ไต่ส่งส่วยพระราชทรัพย์ของหลวง 15,100 คน หญิงฉกรรจ์ 15,200 คน
และเป็นคนธราพิการอีกรวมทั้งสิ้น 50,003 คน ตำบลบ้าน 54 ตำบล ห้างคา
เรือน 3990 ผู้ขายของเบา 7 ราย ตัวผู้ขายทั้งของกลางทั้ง 7 ราย ให้รับ
เปนสัจ ผู้ขายปล้น 6 ราย ไต่ตัวผู้ขายทั้ง 6 ราย ให้การเปนสัจ

ปี 119 นี้ได้แต่งให้พระพิไชยสุทรสงคราม ปลัดพระพิไชยราชวงษา
ผู้ช่วยราชการกรมการเมืองสุโขทัยออกจับโจรผู้ร้ายบริเวณสุโขทัย การโจรผู้ร้าย
ก็สงบเรียบร้อยลง

คนในโรงศาล ปี 119 ความในศาลอำเภอบริเวณนี้แล้ว 20 เรื่อง
ค้างอยู่ 131 เรื่อง ศาลในเมืองชำระแล้ว ไปความอาญา 7 เรื่อง ค้างอยู่
25 เรื่อง

การทำนา ในปี 119 ปกติเหมือนเดิม (118) นาได้ผลเมล็ดข้าว
1 ใน 3 ส่วน ราคาขาย 100 สัด เป็นเงิน 20 บาท

การค้า เกิดในเมืองสุโขทัย จำหน่ายขายไปต่างเมืองเป็นหนึ่ง เขาสัตว์
ประมาณราคา 7,642 บาท สินค้าต่างเมืองเข้ามาจำหน่ายประมาณ 24,860 บาท

ผลประโยชน์แผ่นดิน ในปี 119 เก็บได้เงิน 53,118 บาท 48 อัฐ

การศึกษา 119 พระปลัดวัดจันทน์กรเป็นอาจารย์สอนนักเรียนที่โรงเรียน
เรียนบำรุงนิมิตรวิทยาคม มีนักเรียน 50 คน ระเบียบวิชาสอน พระญาณรักจิต
ผู้อำนวยการศึกษามณฑลอีสานส่งแบบเรียนเร็วมาทบทวนมาให้สอน

การศาสนา ในปี 118 มีพระอาราม 124 แห่ง มีสงฆ์ 111 แห่ง
ร้าง 13 แห่ง จำนวนสงฆ์ 585 รูป สามเณร 680 รูป ในปี 119 สร้างวัด

ชั้น 5 อาราม วัดร้างไม่มี จำนวนสงฆ์เพิ่ม 129 รูป สามเณร 196 รูป
รวมพระสงฆ์เก่าใหม่ 814 รูป สามเณร 816 รูป วัดโรงสวดคานาอัน
ไม่มี สร้างโรงเรียนชั้น 1 แห่ง

การโยธา ทำถนนสี่กั๊ก ยาว 20 เส้น

การโทรเลข ได้ทำที่ออกโทรเลขโดยเรียบร้อย

ประทับตรารูปเทวดามาเป็นสำคัญ

พระยาสุชนธิ

"1

การรายงานประจำปีนี้ทำให้ทราบการปกครองของเจ้าเมืองและความเจริญก้าวหน้าของเมืองได้เป็นอย่างดีในทุก ๆ ทาง ที่เห็นได้เป็นหลักฐานในมณฑลอีสาน คือ การค้าขายของเมืองสุชนธิ สินค้าของเมืองนี้เป็นพวกหนังและเขาสัตว์ ทำให้สินค้าจากที่อื่นนำเข้าไปจำหน่ายราคาสูงกว่าสินค้าออกของเมืองนี้ถึง 17,218 บาท สินค้าของเมืองอื่นในมณฑลอีสานก็คงจะจำหน่ายน้อยกว่าสินค้าเขา เพราะสินค้าออกส่วนใหญ่เป็นสัตว์พาหนะและของป่าเป็นพื้น

ส่วนการรายงานของเมืองนครจำปาศักดิ์นั้น มีลักษณะคล้ายคลึงกันกับรายงานเมืองสุชนธิ ส่วนเมืองอื่น ๆ เช่น เมืองสุรินทร์ เมืองร้อยเอ็ด และเมืองอุบลราชธานี ไม่พบหลักฐาน

ส่วนตำแหน่งอื่น ๆ เช่น ขาหลวงมหาดไทย ขาหลวงยุติธรรม ขาหลวงคลัง เดชานุการ แพทย์ประจำมณฑลและช่วยเสมียน ในปีแรกนี้ยังไม่มีตัวบุคคลเหมาะสมที่จะทำได้ จึงรอไว้ในปีต่อมา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/14 ที่ 6866 10 กรกฎาคม ร.ศ.120 (พ.ศ.2444) พระยาสุชนธิวิภาคคีศรีบริบาลำควน บวรราชการเมืองสุชนธิ ทูลเกล้าฯ ถวาย กรมขุนสรพรพิทวิประสงค ขาหลวงทางพระองค์

จะเห็นได้ว่าหน้าที่ของข้าหลวงทางพระองค์ (ข้าหลวงเทศาภิบาล) ดังกล่าวนี้นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงปฏิบัติมาตั้งแต่ทรงเสด็จประทับที่ เมืองอุบลราชธานีเรื่อยมา กล่าวคือ ทรงจัดราชการอย่างระมัดระวังและสุจริตรอบคอบตามพระนิสัยของพระองค์ โดยมุ่งที่จะไม่ให้กระทบกระเทือนต่อเจ้าเมืองกรมการในหัวเมืองต่าง ๆ แต่ในขณะเดียวกันก็ได้ปรับปรุงการปกครองให้เหมาะสมตามกาลสมัย ไก่ทรงจัดตั้งศาลขึ้นตั้งแต่ศาลประจำตำบลจนถึงศาลประจำมณฑล เพื่อให้ความสะดวกแก่ประชาชนในการฟ้องร้องให้รวดเร็วยิ่งขึ้น และในด้านการธุรกิจทรงมุ่งให้ประชาชนมีทรัพย์สินเป็นของตนเอง ให้รู้จักทำมาหากินเป็นหลักแหล่งเพื่อเพิ่มพูนเศรษฐกิจในมณฑลอีสานให้มั่นคงขึ้น แต่เจ้าเมืองกรมการหลายเมืองก็แสดงความไม่พอใจต่อการเข้าไปเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารของรัฐบาลกลาง สืบเนื่องจากพระยาดำรงราชานุภาพทรงคัดการหลวงหน้าใด อย่างถูกต้องว่าจะมีเหตุการณ์ที่แสดงถึงความไม่พอใจขนาดขั้นรุนแรงเกิดขึ้น ดังข้อความที่ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2444 ว่า ".....ที่กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์จัดการดูเหมือนจะปกครองพระทัยจัดการอย่างนี้คือ เห็นว่าผู้คนพลเมืองในมณฑลนั้นเป็นคนป่าเถื่อนโง่เขลา ยังไม่ถึงความสามารถจะประพฤติตามขนบธรรมเนียมแบบแผนอย่างหัวเมืองอื่นในได้... กว๊ายเหตุนี้ข้าราชการที่ไฉ่เป็นคนเรื่อง ๆ มากกว่าเป็นคนว่องไวเฉียบแหลม โดยจะเกรงว่า คนเฉียบแหลมตามแบบใหม่ ๆ จะไปบังคับกวดขันอย่างหัดวานรไต่ปี่กระดิ่งระบอง จะเกิดความไม่พอใจ และรู้สึกว่าเป็นอันตรายแพร่หลายไปในมณฑล....."¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ที่ 360/12515 22 มีนาคม ร.ศ.120
กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ขบถผู้มีบุญ

1. สภาพการณ์โดยทั่วไปที่ทำให้เกิดขบถ

ขบถผู้มีบุญหรือผู้มีบุญ* เกิดขึ้นในมณฑลอีสานระหว่างปลายปี พ.ศ. 2444 จนถึงราวเดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2445 การเกิดขบถครั้งนั้นเป็นเหตุการณ์ที่ใหญ่โต และเกิดขึ้นในระยะ เวลาใกล้เคียงตามท้องที่หลายแห่ง แม้แต่ในมณฑลอุดรและมณฑลอูตรและมณฑลนครราชสีมา ก็มีผู้ตั้งตนเป็นผู้วิเศษอยู่ในท้องที่ต่าง ๆ เช่นเดียวกัน การเกิดขบถครั้งนั้นย่อมมีสาเหตุที่เกิด จากสภาพการณ์โดยทั่วไปของมณฑลอีสานและมณฑลใกล้เคียง ซึ่งอาจกล่าวอย่างกว้าง ๆ ได้ 3 ประการ คือ

- ก. สาเหตุที่เกิดจากสภาพการณ์ทางการเมือง
- ข. สาเหตุที่เกิดจากสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ
- ค. สาเหตุที่เกิดจากสภาพการณ์ทางสังคม

ก. สาเหตุที่เกิดจากสภาพการณ์ทางการเมือง

สถานการณ์ทางการเมืองทางภาคอีสานตั้งแต่ พ.ศ. 2436 ซึ่งเป็นปีที่ไทยเสียดินแดน ยิงว้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส ทำให้ฐานะความเป็นใหญ่ทางการเมืองของรัฐบาลไทย

* เอกสารส่วนมากใช้คำว่า "ผู้มีบุญ" หรือ "ผู้วิเศษ" พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง สรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นพระองค์แรกที่ใช้คำว่า "ผู้มีบุญ" ในกองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/3 โทรเลขที่ 60 31 มีนาคม ร.ศ. 120 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์หากรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 62.

** คอ เดือนมีนาคม เพราะเดิมไทยเราก็คือเอาเดือนเมษายน เป็นปีเริ่มศักราชใหม่

ที่เคยมีอยู่ในแถบคูมเบ่นำโขงลดน้อยลง ฝรั่งเศสกลายเป็นมหาอำนาจที่นำเกรงขามขึ้นมาแทนที่รัฐบาลไทย ดร. เกษ มุขนาก ได้วิเคราะห์สภาพการณ์ทางการเมืองในระบอบนั้นไว้ว่า

".....รัฐบาลสยามตกอยู่ในฐานะสภาพอ่อนแอในทางการเมืองของคูมเบ่นำโขง แทนที่จะเป็นมหาอำนาจที่ราชบุตรแกมนั้นนำเกรง กองทัพไทยคงจะตั้งพระตะบอง และเถียนราฐ์ กองถอยจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดมาอยู่ทางฝั่งขวาและคงอยู่ไกลจากแม่น้ำมากเป็นระยะ 25 กิโลเมตรด้วย ภายใน 25 กิโลเมตรนี้ ทั้งที่ยังมีข้าราชการไทยอยู่แต่ก็ไร้อำนาจ แม้แต่จะเก็บภาษีอากร เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ช่วยให้เขาใจได้ว่าทำไมชาวสือจึงมาแตกทางตะวันออก....."¹

เมื่อเหตุการณ์ทางการเมืองอยู่ในสภาพที่ไม่แน่นอน บุคคลบางคนเลยฉวยโอกาสที่จะก่อการจลาจล และฝ่ายฝรั่งเศสได้ใช้ที่จะกระทำการให้เกิดการปั่นป่วนในประเทศไทยมากขึ้น เป็นต้นว่าเมื่อ พ.ศ. 2445 ท้าวติล ท้าวสุ กรมการเมืองสุโขทัย ประว่าอยู่ที่ด่านพระประสพ "ขัดแย้งไม่ลงมั่งกับบัญชาเมืองสุโขทัย" อ้างว่าที่ลุ่มเขานั้นเป็นแดนฝรั่งเศส ภายหลังท้าวติล ท้าวสุกำลังเขาปล้นเมืองมโนไพรโค... เขาใจว่าได้กำลังทางพวกเขมรของฝรั่งเศสอุดหนุน² และยังมีท้าวบุญจันทร์ของชายพระยาสุโขทัย ท้าวตันบุตรพระยาสุโขทัยไม่ได้รับตำแหน่งทางการเมืองปกครอง จึงไต่หน้ไปตั้งตัวเป็นหัวหน้าพวกผีบุญทางเมืองสุโขทัย เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีบุคคลอีกหลายพวกไปตั้งตนอยู่ทางฝั่งซ้ายในดินแดนอารักขาของฝรั่งเศส เช่นกลุ่มของอาบ ไชยะแสงหลบไปอาศัยอยู่บ้านกอนรา บ้านทาเคือ บ้านส้มโรง และบ้านนาญ และอีกกลุ่มหนึ่งมีอายมั้นเป็นหัวหน้า ตั้งอยู่ที่บ้านปาง³ ต่อมาอายมั้นได้ชวนมาก่อการจลาจลทางฝั่งขวา

¹ดร. เกษ มุขนาก สังคมศาสตร์ปริทัศน์ 5(1):78 - 86 มิถุนายน-สิงหาคม 2510

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/3 โทรเลขที่ 4 6 เมษายน ร.ศ.121 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ถึงพระยาภิรัตภักดิ์ เจ้าหลวงมณฑลบูรพา หน้า 117 - 118

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/10 สำเนาที่ 3/14 25 พฤษภาคม ร.ศ.121 พระเชมวัชรกิจบริหาร ผู้ว่าราชการเมืองเขมราฐถึงกรมมียะดุกแลเนอมีง ผู้สำเร็จราชการเมืองสุวรรณเขต

ได้ตั้งตนเป็น "องค์ปราชญ์ทอง (หรือองค์มหาสมุทรทอง) ก่อหัวหน้าคนทั้งเมืองพวกนี้บุญ" ต่อมา
โดยยกเข้าปล้นและเผาเมืองเขมรราชธานีในเขตจังหวัดอุบลราชธานี

ส่วนความเคลื่อนไหวทางการเมืองภายในตั้งแต่รัฐบาลได้แต่งตั้งพระยามหาอำมาตยา
ธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงประจำที่เมืองนครจำปาศักดิ์ (พ.ศ. 2435) รัฐบาลได้
คอย ๆ ควบคุมตรวจตราหัวเมืองทางภาคอีสานให้กระชับยิ่งขึ้นกว่าที่เคยปฏิบัติมาในอดีต ต่อมา
สมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงทางพระองค์มณฑลอีสาน โปรด
ให้ยกเลิกตำแหน่งอาญาสี่ คือ ตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร แล้วตั้ง
ตำแหน่งใหม่แทน คือ ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยราชการ
เมือง แต่ในการนี้ กรมการของบางเมืองที่ไม่ได้รับแต่งตั้งก็แสดงความไม่พอใจ เช่นที่
เมืองโขงเจียม ท้าวสน เจ้าเมือง ท้าวแสงอุปฮาด ท้าวเพชรและท้าววรบุตร ได้หนีไป
ตั้งตนเป็นผู้มีบุญคุณบ้านนาพระบางแขวงเมืองละครเพ็ง¹ โดยอาศัยดินแดนในอารักขาของ
ฝรั่งเศสเป็นที่ลอบภัยอันตรายจากฝ่ายไทย ซึ่งแรกเดิมฝ่ายไทยเข้าใจว่าฝ่ายฝรั่งเศสจะ
รู้เห็นเป็นใจสนับสนุนเช่นเดียวกับกรณีท้าวตึก ท้าวฮู่ ทางเมืองสุรินทร์ เมื่อสาเหตุจากสภาพการณ์
ทางการเมืองโดยทั่วไปเป็นเช่นนี้ จึงมีผู้กล่าวว่า "อำนาจของข้าราชการตามหัวเมืองเสื่อม
ไม่พอแก่ราชการ....."²

ข. สาเหตุที่เกิดจากสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ

ในสมัยที่กรมหลวงพิริตปรีชากรทรงเป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว* พระองค์ได้
ทรงประกาศ "ห้ามมิให้เจ้าหมื่นเก็บเงินส่วยแก่ตัวไพร่โดยไม่มีกำหนดอัตรา แลไม่มีปริมาณ

¹ ด.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/25 เรื่องพระนางรักสิทวาควยราชการมณฑล
อีสาน ร.ศ.120 (พ.ศ.2444)

* ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอีสานในปี พ.ศ. 2443

ใบมีฎีกาใบเสร็จให้เป็นที่มือเกตุเสียเงินเพื่อนตั้งเตกอน"¹ ครั้นถึง พ.ศ.2442 (ร.ศ.118) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงออกประกาศเป็นกฎหมายให้เก็บเงิน การราชการเกษียณจกรรจกนจะ 3.50 บาทต่อปี² และเก็บเพิ่มเป็นปีละ 4 บาท ตามพระราชบัญญัติเก็บเงินการราชการปี พ.ศ.2444 (ร.ศ.120)³ การเก็บเงินนี้ได้แบ่งให้กำนัน ตามจำนวนรายจกรรจกนจะ 16 อัฐ (25 สตางค์) ค่าเขียนใบเสร็จคนละ 1 อัฐ (1.5 สตางค์) 1 ฉบับ นอกนั้นส่งเป็นเงินหลวง ส่วนกรมการเมืองผู้ใหญ่จะได้รับส่วนแบ่งเป็นปีก็อยู่ว่า การการเมืองได้ 8 อัฐ ปลัดเมืองได้ 4 อัฐ ยกกระบัตรเมืองได้ 3 อัฐ ผู้ช่วยราชการเมืองได้ 1 อัฐ และแบ่งให้กรมการเมืองรอง ๆ อีกคนละ 2 อัฐ ตามจำนวนรายจกรรจกนจะ เกี่ยวกัน⁴ การที่รัฐบาลกำหนดรายได้ให้กรมการเมืองและนายหมวดนายกองเช่นนั้น กรมการเมืองบางคนอาจจะรู้สึกไม่พอใจในการปกครองแบบใหม่ของรัฐบาล เพราะรายได้ของข้าราชการโดยทั่วไปลดลง พระยารัษฎิกิจ เจ้าคณะมณฑลอีสาน และผู้อำนวยการศึกษามณฑล อีสาน ได้ออกตรวจราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ ในมณฑลอีสานประจำปี พ.ศ.2444 (ร.ศ.120) วิเคราะห์ไว้ว่า "ข้าราชการหัวเมืองพากันขัดสนลงมากแทบทุกเมือง เพราะความได้แลความเสียส่วยใบเสมอกัน"⁵ การที่กรมการเมืองบางเมืองที่ไม่ได้รับผลประโยชน์จากการ

¹ องค์การคำของกรุสภา ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3 หน้า 386

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/9 ร.8/451 เรื่องประกาศตกเดือน
ลงวันที่ 1 เมษายน ร.ศ.118

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.1.3/19 เรื่องพระราชบัญญัติเก็บเงินการราชการ
ร.ศ.120 และ

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/15 เรื่องพระยารัษฎิกิจว่าด้วยราชการใน
มณฑลอีสาน ข้อ 7 ปี ร.ศ.120

⁴ เติม สิงห์วิฤต สังขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 หน้า 129 - 130

* ภายหลังดำรงตำแหน่งพระอุปราชบัญชาการ (สิริจันโทจันทร์) เจ้าอาวาสวัดพระนิเวศ พระนคร

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/15 ล.ค.

เก็บส่วยราชการจังกนเคยได้รับมาก่อนที่รัฐบาลจะเข้าไปจัดระเบียบการปกครองในหัวเมือง
 บรรดาสาน จึงคิดเอาใจออกทางรัฐบาลแล้วไปตั้งตนเป็นหัวหน้าพวกคี่บุญ เช่น ท้าวบุญจีน
 เมืองซุซัน¹ เป็นต้น หรือบางคนก็เข้าด้วยกับพวกคี่บุญตั้งที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
 สรรพสิทธิประสงค์ทรงรายงานไว้ว่า ผู้มีบุญบางคนเป็น "ขุนหมื่นพันทนาย... แลคนที่ประสงค์
 หากินทางเป็นของเก่า ๆ อันเวลานี้ไม่มีอำนาจ"¹

ส่วนสภาพทางเศรษฐกิจของราษฎรขึ้นอยู่กับการทำนาเป็นหลัก ทางภาคอีสาน
 ฝนอากาศไม่แน่นอน บางปีฝนตกมากเกินไป บางปีเกิดฝนแล้งราษฎรทำนาได้ผล
 ราษฎรจึงยากจนและขัดสนเงินตราโดยทั่วไป พระยารัษฎนครใต้ได้รายงานไว้อีกตอนหนึ่งว่า

".....ราษฎรมีความคับแค้น เพราะขาดทางเจริญแห่งทรัพย์สิน ทำไร่นา ส่วน
 ถ้าได้ผลมากก็ไม่มีราคา ถ้าทำไม่ได้ออก... ในการซื้อขายสัตว์พาหนะมีความ
 ลำบากหลายประการ ผู้ซื้ออยากซื้ออยากขาย แต่พิมพ์ไม่มี ครั้นช้างม้า
 พัดคั้นไป ถ้ามีผู้จับนำส่งศาลากลางท้องริบเป็นของหลวง ถึงจะติดตามก็ไม่ได้
 โดยมาก ราษฎรไปมีทางหาเงินในถิ่นฐานภูมิลำเนาของตน เพราะจังกนทำงาน
 ราคาถูกเหลือเกิน เป็นก่นว่าทำนา 1 ปี ได้เงินเพียง 5 บาท หรือ 2 บาท
 เท่านั้น อีกอย่างหนึ่งตามหัวเมืองทางวากข่าหลวง มักมีผู้โกงเรียกเงินส่วยแก่
 ราษฎรก่อน แต่ยังไม่มีการให้ เมื่อทางการฝ่ายโจทก์ฟ้องจำเลยในปีหลักฐานก็
 ปรับเป็นแพ... จึงพวกราจจะเกิดขึ้นระหว่างศึก 120 นั้น... เป็นขึ้นเพราะความ
 คับแค้นขัดสนนั่นเอง"²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.2.18/11 29/421 11 กรกฎาคม ร.ศ.122
กรมขุสสรรพสิทธิประสงค์ กรมหลวงดำรงฯ หน้า 251

* การซื้อขายสัตว์พาหนะสมัยนั้นต้องปีตัวพิมพ์พรรคสัตว์จึงจะซื้อขายได้

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/15 ล.ด.

การที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงออกประกาศตักเตือนราษฎรในปี พ.ศ.2442 นั้น พระองค์ทรงเจตนาเพียบการปกครองให้รัดกุมยิ่งขึ้น แต่อาจเป็นเพราะ กรมการและเจ้าหมื่นนายหมวตลวนเป็นกบฏเก่าที่เคยทำราชการมาแบบวิธีเก่า ๆ จึงไม่อาจ เปลี่ยนแปลงทางวิธีใหม่ทัน ผลจึงตกอยู่กับราษฎรตามเก็บ คือเจ้าหมื่นนายหมวตไปบังคับ เก็บเงินการราชการจากราษฎรหลายครั้ง ดังเช่นแตกวน ๆ จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความ ไม่พอใจรัฐบาล เมื่อมีบุคคลบางคนเป็นผู้วิเศษอาจอ้างว่าจะมาช่วยแก้ไขความยากจนได้ ฝ่ายราษฎรที่ยากจนก็เกิดความหวังและหันไปยึดมั่นในสายแห่งที่พวกผู้นั้นพา เขียนขึ้นและตกเป็น เครื่องมือไปในที่สุด

ก. สาเหตุที่เกิดจากสภาพการณ์ทางสังคม

สภาวะทางสังคมของมณฑลอีสานดังกล่าวแล้วจะเห็นได้ว่า ราษฎรเกิดควาไม่พอใจ ข้าราชการในท้องถิ่นที่โกงเรียกเงินส่วยโดยไม่ชอบธรรม ในด้านการซื้อขายก็ทำด้วยความยากลำบาก เพราะราษฎรต้องไปทำหิมพยุพพรรคกันที่อำเภอ กำนัน กอนจึงจะซื้อขาย กันได้ พวกกรมการที่อยู่ไกล ๆ จากข้าหลวงก็มีโอกาสรับเป็นเงินจากราษฎรได้อีกด้วย จึงทำให้เกิดความไม่พอใจระหว่างราษฎรกับข้าราชการขึ้น ความแตกต่างที่เกิดขึ้นย่อมจะเกิด ผลทางจิตใจในหมู่นาษฎร ประกอบกับราษฎรโดยทั่วไปมีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ เป็นคน หัวโบราณ ยึดมั่นในประเพณีเก่า ๆ และยังไม่พร้อมที่จะปฏิบัติตามระเบียบวิธีแบบใหม่ ๆ จึงเขาอาจจะมองเหตุผลไม่เห็น

ในด้านการศึกษา ราษฎรส่วนใหญ่ไม่ได้ศึกษาเล่าเรียน ส่วนผู้ที่มีโอกาสได้ศึกษา จะต้องเป็นชายหรือเป็นภิกษุ สามเณร การศึกษามีการเรียนภาษาไทยและภาษาลาว อายุ ของผู้ที่ศึกษาเล่าเรียนจะอยู่ระหว่าง 10 - 16 ปี¹ ถ้าพระภิกษุสงฆ์รูปใดจะศึกษาพระธรรมวินัย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/31 ที่ 27/111 3 ธันวาคม ร.ศ.111 กรมหลวงพิชิตปรีชากร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ หน้า 207 - 215

และภาษาบาลีต้องเข้ามาเรียนที่กรุงเทพฯ* สภาพโดยทั่วไปของประชาชนจึงมีวิถีชีวิตอยู่ตามแบบ
ดั้งเดิมของตนและขาดความกระตือรือร้น เมื่อเกิดความยากจนและถูกบีบคั้นทางจิตใจมากขึ้น
และความรู้เท่าไม่ถึงการณ์จึงเป็นเหตุใหญ่วิเศษชักจูงใจโดยง่าย ดังที่ชาดหลวงพิเศษช่วย
ตรวจราชการมณฑลอีสานรายงานไว้ว่า "เพราะราษฎรในพื้นที่บ้านเมืองยังประกอบด้วยความ
โง่งมเขลาปราศจากความดำริไตร่ตรอง ไปใคร่ใฝ่ฝันได้ ใจสรรพสำเนียงและกิจปวิทยาการใด
จึงเป็นที่บำรุงความฉลาดความรู้ของราษฎร"¹ ด้วยเหตุนี้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งนั้นจึงดู
แปลกประหลาดผิดแผกไปจากประสบการณ์ธรรมดา แม้แต่รัฐบาลเองในระยะแรก ๆ พระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงทางพระองค์ทรงมองข้ามไปเสียโดย
ทรงเห็นว่า "เป็นกบฏเป็นขบถาเมหาหรือฉกฉวยธรรมดาหรือคนโจ่งจั่งแลคนโลกนักรักใหญ่"²
แต่โดยข้อเท็จจริงแล้ว ความสำเร็จของผู้มีบุญขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ
ดังกล่าว ซึ่งอำนวยความสะดวกให้ประชาชนเข้าร่วมเป็นสมัครพรรคพวกเป็นอันมาก และขมดผู้มีบุญมิได้
เป็นไปในรูปการที่ไร้เหตุผลดังที่เจ้าหน้าที่ฝ่ายรัฐบาลนึกไว้

* พระภิกษุองค์แรกในมณฑลอีสานที่เข้ามาศึกษาในกรุงเทพฯ คือ ท่านพญาด (ดี)
สมัยรัชกาลที่ 4 ไกลกลับอุบลฯ แล้วสร้างวัดสุปฏิหาราม ประมาณต้นรัชกาลที่ 4 : พระพรหมมุนี
ตำนานวัดสุปฏิหาราม หน้า 18

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ที่ 249/3955 30 สิงหาคม ร.ศ.121
"รายงานตอนที่ 1" พระยาสุริยเกษวิเสถศกพิทักษ์วิไชย ข้าหลวงพิเศษช่วยตรวจราชการ
มณฑลอีสาน กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 90 - 123

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ร.29/421 11 กรกฎาคม
ร.ศ.122 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 250

2. แผนการ ของพวกซบถ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ หลดสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เกี่ยวกับการเรียบแผนการ ของผู้มีบุญว่า

".....ตามี่งไต่สวนขึ้นไปไต่ความเป็นพยายามาตั้งแต่ปี 118 (พ.ศ.2442) มาแล้ว...เก็บมาเป็นหมอลำ เพื่อบำเพ็ญความไปในส่วนผู้มีบุญ จะมาแต่ ตะวันออก เจ้าเก่าหมอลำน่าจะสาธกสิ้นแล้ว เหมอลำนั้นก็ลือรือไปต่าง ๆ มีคนว่าบัดนี้ฝรั่งเข้าไปเต็มกรุงเทพฯ แล้ว กรุงจะเสียแก่ฝรั่งแล้ว....."¹

หมอลำคือนักแ้วเพลงพื้นเมืองทางภาคอีสาน มี แดน เป็นคนตรีประกอบ คำแ้วเป็นคำ กลอนที่ชาวภาคอีสานเรียกว่า 'คำขยา' หมอลำเหล่านี้เริ่มตนมาจากทางตะวันออกตั้งแต่ เมืองศรีนครนารจนรจำปากัดดี พิบูล และเดชอุดม โดยแยกเป็นสาย ๆ คือ

สายที่ 1 ไปทางเดชอุดมและอุษัณห์

สายที่ 2 ไปทางศรีสะเกษและสุรินทร์

สายที่ 3 ไปทางเขมราช อำนาจเจริญ เกษมสีมา และอุบลราชธานี

สายที่ 4 มาจากทางเหนือลงมาบ้านผาดีตอน กันหวิไชย หมองเลา

วาปีปทุม หมองว่า พยักษ์ การสนธิและเสถภูมิ²

พวกหมอลำไ้กระจายไปตามท้องที่ต่าง ๆ ทั่วผลอีสาน ข้อความที่ล่านั้นเป็นการ

* คำขยา คือ สุภาษิตคำกลอนของภาคอีสาน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ร.29/421 แผนปกกรรอง

11 กรกฎาคม ร.ศ.122 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ หลดกรมหลวงดำรงราชานุภาพ
หน้า 249 - 250

²ค.

สรรเสริญผู้บุญว่ามาจากทิศตะวันออก หมายความว่าองค์แก้ว* ผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และในขณะเดียวกันก็กล่าวให้รายทอดไทย เป็นคนว่า "ลือแฉะแฉะน้ำโขง หนองน้ำเป็นเขตรราสีมา ผูกไทยใจฮ้าย ตายสิ้นบอหลอ" หมายความว่า ชาวลือหัวลำน้ำโขงจนถึงหนองน้ำ เมื่อผู้บุญบาเกิดแล้ว ชาวไทยที่อยู่ในแถบนี้ก็จะถึงแก่ความตายด้วยอำนาจอิทธิฤทธิ์ของผู้บุญ เนื่องจากหมอลำเป็นนักร้องกำกอบเพลงพื้นเมืองของภาคอีสาน ประชาชนนิยมมากจึงเกิดความเลื่อมใสและหลงเชื่อในอุบายของพวกผู้บุญ เมื่อราษฎรเชื่อมาก ๆ เขา พวกหมอลำก็ตั้งตนเป็น "องค์" มีชื่อต่าง ๆ และตั้งคนที่อยู่ในท้องถิ่นนั้นเป็นองค์ เพื่อให้ช่วยอุบายชักจูงให้ประชาชนเชื่อต่อ ๆ กันไป พวกที่ตั้งเป็น องค์ เป็นชั้นระดับหัวหน้า แต่งกายผิดแปลกไปจากคนอื่น ๆ คือ "นุ่งหม่นขาวจีบ หมกร่องอย่างพระหรือสาวเณรแล้วมีเทียนขี้ผึ้งหนัก 1 บาทถือว่าเป็นเทียนชั้น 5 ชั้น 8 เป็นของสำหรับนครอาจารย์ของพวกผู้บุญ"¹ นับว่าพวกผู้บุญมีความฉลาดที่รู้ถึงพื้นฐานของประชาชน จึงใช้หลักจิตวิทยาโดยเลียนแบบเครื่องนุ่งหม่นของพระมาเป็นแบบของตน ทำให้ราษฎรเกิดความเชื่อในพวกผู้บุญยิ่งขึ้น

ในชั้นแรกพวกผู้บุญได้โฆษณาเรียกร้องและชักชวนให้ประชาชนเข้าเป็นสมัครพรรคพวกอยู่ปีเศษ โดยที่ไม่ได้รับการต่อต้านจากฝ่ายรัฐบาล เพราะพวกผู้บุญได้ "ทำเลที่ใกล้คงใกล้เขาในที่ทาง ๆ ผู้คน ถ้าที่นั้นจะไปยาก... แอเสาะหาเกลี้ยกล่อมลอบจูงชักชวนเอาคน... ให้เขาเป็นพวกให้ไต่มาที่สุด"²

* องค์แก้ว คือราชบุตรเมืองสารวัน มีบรรดาศักดิ์เป็นพระภักดีอาษา เป็นน้องพระเอกราชา ผู้ว่าราชการเมืองสารวัน พระภักดีอาษาไม่พอใจฝรั่งเศส จึงออกไปอยู่นอกเมืองสารวัน เทียวเกลี้ยกล่อมพวกชาวไทเป็นสมัครพรรคพวกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 พระภักดีอาษาหรือองค์แก้วเป็นบุคคลที่ฉลาดมาก จึงมีผู้คนนับถือและชาวองค์แก้วแพร่มาถึงฝั่งขวา บุคคลที่ไม่พอใจรัฐบาลไทยจึงหนีไปเรียนวิธีการต่าง ๆ แล้วนำมาเผยแพร่ในมณฑลอีสาน

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 27 กันยายน ร.ศ. 121 หลวงโพนหัก
บันทึก ผู้บังคับกองพื้นที่ 1 ช่วยปราบปราม การบุกรุกมณฑลหวงคำวังฯ หน้า 170 - 178
(จากการสอบปากคำบรรยาราชบุตรเมืองสารวัน ที่อพยพมาอยู่ฝั่งขวา)

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ล.ค.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ร.29/421 11 กรกฎาคม ร.ศ. 122 ล.ค.

ต่อมาพวกผีบุญจึงได้ออกลายแทงเป็นคำพยากรณ์ ซึ่งมีอยู่ด้วยกันหลายฉบับ เท่าที่ปรากฏคือ "หนังสือพระยาอินทร์" "หนังสือท้าวพระยาธรรมิกราช" "หนังสือผู้มีบุญ" และตำนานพื้นเมืองกรุง เป็นต้น นับว่าพวกผีบุญมีความฉลาดถือเอาพระเจ้าและศาสนาเป็นข้ออ้างแล้วโฆษณาตัวเอง เรน หนังสือพระยาอินทร์ กล่าวถึงพุทธตำนาน ตกเตือนให้ประชาชนรับทำบุญรักษากิจเมตตาทานนา "ให้เคารพบำเพ็ญบูชาผู้สูงกว่าตน" "ให้คัดลอกหนังสือนี้ไว้ในเรือนในบ้าน" "ให้เล่าแก่กันสืบ ๆ ไปเทอญ" แต่นั่นฮอดได้ตั้งเดือน 8 ออก 8 คำ เจ้าคนบุญใหม่จึงเกิดมาสะแะให้คนทั้งหลายรับกระทำบุญให้ทาน"¹ จะเห็นได้ว่าพวกผีบุญวางพระอินทร์เป็นการบังหน้าให้ราษฎรทำบุญรักษากิจตั้งอยู่ในความสงบ เพื่อรอเจ้าผู้มีบุญองค์ใหม่ คือพวกผีบุญนั่นเอง ในกอนท้ายของหนังสือนี้เป็นการกล่าวรายต่อขาราชการและกนไยวา...

".....ในปีสง่า อันหน้า...ยักษ์ 700 ตัว ก็จักออกมาเกินยังเนื้อท้าวพระยาเดนา อำมาตย์แะไพร่ไทยชาวบ้านชาวเมืองแลคนทั้งหลายอันหาสัจจะหาถือไม่ได้ แลจักเอาเขาของทานแลรวงทานเอาเขาของแท่งทานอันเจ้าของเพื่อนบอได้ให้อนุญาคให้แท่งตน....."²

ส่วนหนังสือท้าวพระยาธรรมิกราช กล่าวถึงผู้มีบุญทางเมืองเสลภูมิว่า "พระยาธรรมิกราช พระเกศสิริวิหาเจ้าไถ่อยู่บ้านนาเลา ท้าวหุระมาน ท้าวบุญรอด อยู่บ้านเสียด ท้าวหมายุยอยู่บ้านหนองธง"

* สมเด็จพระยาคำรงทรงเล่าไว้ใน "เรื่องผีบุญ" ว่า ลายแทงเกิดขึ้นเมื่อปีชวด พ.ศ. 2443^๓ เกิดขึ้นทางริมแม่น้ำโขง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.2.18/10 คำแปลหนังสือพระยาอินทร์

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 27 กันยายน ร.ศ. 121 ล.ค.

พระเกศัตราวิหาเจ้าฟ้า เป็นพี่ชายท้าวพระยาธรรมนิกราช สถาปนาตัวเองเป็น "เจ้าฟ้า" ในหนังสือเล่าว่าสองพี่น้องมีสี 3 สี คือ "ยามเช้าเป็นสีเหลือง ยามเที่ยงเป็นสีแดง ยามแดงเป็นสีส้ม และพระยาลิ้นกาน อยู่บ้านหนองน้ำ สีล้น 'กาน' แสดคำ" และอ้างถึงหนังสือองค์แก้วออกมาว่าราษฎร "ว่าจะเกิดอันตรายพลัดพรากจากกันจะเกิดศึกไปใหม่ เชื้อนมากแดงประเทศ...ผู้มีบุญเกิดแล้วเดือดร้อนทุก ๆ คน...บางที่จะเกิดทุกข์ยากอย่าได้ เห็นแก่เงินทอง...ไปได้เขียนหนังสือไว้ให้บอกกันไปทุกที่ทุกคน...."¹ พวกผู้มีบุญไร้อหลักจิตวิทย์ยากคนเองให้แปลกกว่าคนธรรมดาแล้วปล่อยชาวอันตรายที่จะเกิดกับราษฎร เพราะอิทธิฤทธิ์ของผู้มีบุญนั้นเอง นับเป็นข้ออ้างที่มีน้ำหนักสำหรับคนในสมัยนั้น ในหนังสือพื้นเมืองกรุงของพวกผู้มีบุญ เทาที่พบหลักฐานอีกฉบับหนึ่งได้สรรเสริญ พระยาธรรมนิกราช ว่า "แตกอบทานได้เสวยราชสมบัติในเมืองหนองโสน* แล้วได้เสวยในเมืองลานช้าง...ในปีกุน จักได้เห็นหน้าเจ้าธรรมนิกราช บอกลาบอคาแล"² หนังสือดังกล่าวนี้เป็นเรื่องกล่าวถึง "พระยาธรรมนิกราช" ทั้งหมด จึงเป็นที่น่าเชื่อได้ว่าพวกผู้มีบุญได้ตั้งให้อายุเด็กเป็นพระยาธรรมนิกราช ในทำนองกลับราติมาเกิด และได้เป็นหัวหน้าใหญ่รับผิดชอบเกลี้ยกล่อมประชาชนทางตอนเหนือของมณฑลอีสานและมณฑลอูตร การแอมอ้างนี้ก็เพื่อจะให้ประชาชนทั่วไปนิยมในตัวของอายุเด็ก และพวกผู้มีบุญนั่นเอง

ส่วนหนังสือพวกผู้มีบุญที่อื่น ๆ ไม่พบหลักฐาน แต่ทางตะวันออกนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ว่า "ลายแทงเกิดขึ้นทางริบแม่น้ำโขง" และพยากรณ์ว่า "ถึงกลางเดือน 6 ปีฉลู (พ.ศ.2444) จะเกิดเพชฌฆาตใหญ่หลวง เงินทองทั้งปวงจะตกายเป็นกรวกรหายไปหมด ก่อนกรวกรเงินแดงจะกลับเป็นเงินทอง หมดก็จะกลายเป็นยักษ์ขึ้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/4 สำเนาหนังสือท้าวพระยาธรรมนิกราช
หน้า 44

* หมายถึงกรุงศรีอยุธยา

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/10 สำเนาคำแปลหนังสือพื้นเมืองกรุง
หน้า 92 - 100

กินกัน แล้วท้าวธรรมจักราธิเบญญ (คือผู้มีบุญ) จะมาเป็นใหญ่ในโลกนี้ ใครอยากจะพ้นภัยก็ให้
 ถัดออกมาจากความตบสายแห่งใหญ่กันต่อ ๆ ไป ใครอยากจะมีมั่งมีก็ให้เก็บกวาดดินแดงรวบ
 รวบไว้ให้ท้าวธรรมจักราธิเบญญเป็นเงินเป็นทอง ถ้าจัวตายก็ให้สาธุเสียก่อนกลางเดือน 6
 อย่าให้จับทันกลายเป็นยักษ์....."¹

หนังสือที่พวกผู้มีบุญเขียนนั้นจะมีการอ้างกาถาเป็นภาษาบาลีและปี่กำแปลท่านองเกี่ยว
 กันกับหนังสือมหาชาติกลอนเทศ ดังตัวอย่างตอนที่กล่าวถึง พระยาธรรมจักราธิเบญญเจ้าจะลงมา
 เป็นใหญ่ในโลกนี้ว่า

"บัดจะโยโจจักราธา กะสันติ เทอปะทะ เยสสิโกโตโลเกหิณิสสิทธิธรรคัตถัง
 พุทธังกรรมมหาหามัง สรรพุนิตุง อะระหะระโตวัตะตะโลจาธา หามังนี้แล
 ก็ว่า ใหญ่ชาเครื่องบูชาบวชทั้งหลายด้วยประทุประที่ปะณะหาราธาเขาตอก
 ดอกไม้ทั้งมวลกวรห้ามโพยภัยไม่ให้กิดแกสุทั้งหลายนั่นแล"... "กะสันติโกเวนะ
 ะเยะยานะวัคสาละนะสารนาโจรังนิโณนั้น พระคาถาบทนี้ให้พาวนาอำเพิง
 ถึงกุบลาปูชาพระยาธรรมจักราธาเจ้า....."²

ซึ่งแสดงว่าผู้ที่ตั้งตนเป็นผู้มีบุญคงจะเคยเป็นพระสงฆ์หรือไปก็เป็นผู้ที่เลียบวๆเรียนทางพระพุทธ
 ศาสนามาแล้ว จึงสามารถเขียนหนังสือเป็นภาษาไทยและภาษาบาลีได้ และจะเห็นได้ว่า
 มีพระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม พระครูวิมลวัดอัมพวัน และพระครูอนันตนิคมเขตวัดสิงห์ท่า
 แขวงเมืองบิโสธรได้ตั้งตนเป็นผู้วิเศษรคนำมนต์ เสกเป่าล้างบาปความชั่วร้ายต่าง ๆ

¹ สมเด็จพระพุทธเจ้าคำรังราชานุภาพ "เรื่องผู้มีบุญ" นิทานโบราณคดี หน้า 337

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/10 เรื่องกำแปลหนังสือพระยาอินทร์

โทษแก่ประชาชน ซึ่งเป็นการผิดทางพระวินัยและทางแผ่นดินในฐานะร่วมมือกับพวกผู้บุญคนอื่น ๆ ค่าย¹

พระยาสุรเศรษฐีเทษัพทิตกัทธิโกไชย ข้าหลวงพิเศษช่วยตรวจราชการระงับปราบปราม ผู้ก่อกวนเป็นปฏิปักษ์ในมณฑลอีสาน ได้สอบถามผู้ใหญ่บ้านและราษฎรตามระยะทางจากนครราชสีมาถึงอุบลฯ* ได้ข่าวที่เล่าลือ ดังนี้

1. กรวดแร่ที่ขางวัดบ้านหนองเลา หนองน้ำ แขวงเมืองเสลภูมินั้น ถ้าใครไปนำมาเข้าพิธีก่อพระเจดีย์ทราย ระดุกถึงผู้มีบุญญาไว้แล้ว ถึงวันอาทิตย์ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 ปีฉลูศักราช 1263 ตรงกับวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ.120 กรวดแร่นั้นจะกลายเป็นเงินทอง

2. ชาวที่ลือว่าตัวไหม 1 หมู 1 กระป๋องเซาตู 1 3 อย่างนี้ ถ้าแม่ วาผู้ใดมีไว้ กรวดแร่ของผู้นั้นจะไม่กลายเป็นเงินทองให้ตาบประสงก์ กับทั้งสิ่ง ของเหล่านั้นจะกลับกลายเป็นโคมด้วย กล่าวคือ ตัวไหมจะกลายเป็นงูแลงเงือกทอด เชื้อวขบกัดเจ้าของ หมูและกระป๋องเซาตูจะกลายเป็นยักษ์เตี้ยวกินคน

3. รากไม้ที่อยู่ตามฝั่งน้ำซึ่งเป็นฝอยเล็กละเอียด 1 โกล้เขียว 1 ดอกจาน (ทองกวาว) 1 ของ 3 อย่างนี้จะกลายเป็นของมีประโยชน์ กล่าวคือ รากไม้ที่อยู่ตามฝั่งน้ำซึ่งเป็นฝอยเล็กละเอียดนั้นจะกลายเป็นไหมให้เก็บมาไว้จะได้ ไม่ต้องลำบากเลี้ยงไหมในต่อไป โกล้เขียวจะกลายเป็นช้าง ราษฎรพากันเก็บเก็บ มาเก็บรักษาไว้เป็นอันมาก ดอกจาน (คือดอกทองกวาว) จะกลายเป็นกริ่ง สำหรับข้อมไหม ราษฎรได้พากันเก็บมารักษาไว้แทบทุกบ้าน

¹ เติม วิกาศย์พจน์กิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 560 - 561

* พระยาสุริยเศรษฐี ออกจากนครราชสีมาเป็นการรีบร้อนมาก เมื่อ 1 เมษายน ร.ศ.121 ถึงอุบลฯ เมื่อวันที่ 7 เมษายน ร.ศ.121 เข้าเฝ้ากรมขุนสุทธพินิจในวันรุ่งขึ้น.

4. ชาวฮิวาถึงวันอาทิตย์ขึ้น 15 ลำ เดือน 4 ปีฉลูตรีภก กักราว 1263 ตรงกับวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ.120 จะเกิดลมายุจัดจนทั่วคนก็อาจจะปลิวไปกับลมได้ และจะมี 7 วัน 7 คืน ให้หาไม้ลิ้นฟ้า (คือไม้เพกา) มาไว้สำหรับจะโคจรไปเอาไธรรแสงในเวลาที่จะมี 7 วัน 7 คืน และให้ปลูกต้นสิ่งใด (คือกอกะไกร) ไว้ที่บรรไดเรือ เมื่อเวลาลมายุพัดมาจะโคจรเห็นขั้วกอกะไกร ถ้าไม้นั้นทั่วคนจะปลิวไปกับลมนั้น

5. เงินของราษฎรที่มีอยู่จะกลายเป็นเหล็กให้พากันจัดแจงซื้อของเสียให้สิ้น เพื่อจะไถ่ไปเป็นการเสียเปล่า

6. หญิงสาวที่ยังไม่สามี ให้ไปเที่ยวหาสามีเสีย และให้คิดเอาสินสอดแก่ชายแต่เพียง 1 อัฐ 1 โสฬส เท่านั้น ถ้าหญิงใดจะหาชายซึ่งยังไม่บรรลุนิติภาวะ จะยอมเป็นภรรยาชายที่บรรลุนิติภาวะแล้วก็ได้ แต่ต้องเสียตัวให้แก่ภรรยาเดิม (คือภรรยาหลวง) 4 อัฐ เป็นค่าสามีแก่กับ ถ้าบิดานั้นยังไม่จะกินเสียทั้งสิ้น...

ตามความที่เล่ามานี้ราษฎรตื่นเต้นมาก....."¹

ที่กระส่ายระส่ำราษฎรตื่นเต้นในข้อที่ว่าเงินทองจะกลายเป็นเหล็ก จึงเที่ยวซื้อสิ่งของเกือบทั้งเมือง โดยไม่ต้องต่อรองราคาแต่อย่างใด เงินที่เหล็กก็โยนทิ้งและให้พ่อค้าเงินทั้งหมด ทำให้พ่อค้าเงินว่ารวบตาม ๆ กัน เพราะราษฎรพากันเชื่อว่า "ถ้าเอาเงินไว้เมื่อเงินกลายเป็นเหล็กแล้วกวาดแร่ที่เก็บมาบูธาก็จะไม่กลายเป็นเงินเป็นทอง"² ความเชื่อนี้มีปรากฏแทบทุกแห่ง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ที่ 249/3955 30 สิงหาคม ร.ศ.121
รายงานตอนที่ 1 ของพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิพิทักษ์วิไชย กรมหลวงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ
 หน้า 90 - 124

² ค.

ราษฎรพากันเก็บไว้มูลค่าแพงทุกบ้านทุกเมือง พระยารัษฎนครไวยากรณสุนทรพิทักษ์ว่า "อาตมาออกจากอมลา ถึงสังขะ (แขวงจังหวัดสุรินทร์) พลอยเป็นบ้าไปตามเขาพูดแต่เรื่อง ผีบุญไม่ขาดวัน ไปถึงบ้านโคกกำลโค ผู้ใดมาถามไม่ว่าหญิงชาย เด็กผู้ใหญ่ จนถึงผู้ว่าราชการบ้านเมือง ก็มาถามแต่เรื่องนักบุญ... ทรงทราบข่าวว่าถึงมณฑลนครราชสีมา¹ จะเห็นได้ว่าความนี้ตั้งแตราษฎรไปจนถึงข้าราชการตื่นตื่นเรื่องผีบุญมากจนไม่ทำงาน บางแห่ง "ชาวโนนาก็ไม่เกี่ยวให้โกกระปือกินเสียเปล่า ไร่นาน้ำน้อยพากันจะทิ้งโดยมาก"² การที่ราษฎรเก็บกวาดเก็บหินไว้นั้นคล้ายกับการลงทุนไปน้อย ๆ ในสิ่งที่จะนำกำไรมาให้อย่างมหาศาล ในทัศนปัจจุบันอาจจะเห็นว่าการคิดเช่นนี้ไร้เหตุผล แต่สำหรับคนที่ยากจนจริง ๆ ที่ไม่มีหวังว่าสภาพของตนจะดีขึ้นได้ คำสัญญาของผู้มีบุญอาจจะน่าเชื่อถือได้³ และบางเรื่องที่พวกผีบุญยกมาโฆษณาก็เป็นเพียงเพื่อให้เกิดโกลาหลเท่านั้นเอง

เหตุการณ์ที่กล่าวมานี้ย่อมจะเข้าใจได้ว่า ขบถผีบุญหรือผู้มีบุญไม่ได้เกิดขึ้นโดยกะทันหัน กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงทำนายว่า พวกผีบุญรับหัวหนาโคไปฝากตัวเป็นศิษย์องค์แก้ว แล้วจึงข้ามเขามาข่มขู่ราษฎรในเขตไทย⁴ และแล้วเหตุการณ์ก็ค่อย ๆ จุลลามทีละน้อย ที่แรกฝ่ายรัฐบาลไม่ประสงค์จะเข้าไปยุ่งด้วย เพราะไม่แน่ใจว่าผู้มีบุญ "เป็นความผิดแท้" และยึดหลักว่า "ถ้าหาไปกำจัดกันคนนั้นตำราว่าไม่ใคร่จะกลายเป็นยุบารุงไป"⁵

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/15 20 กุมภาพันธ์ ร.ศ.120 พระยารัษฎนครไวยากรณสุนทรพิทักษ์ประสงก

² ค.

³ ดร.เศษ มุนนาค "ม.ล.ผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ.121" สังกมศาสตร์ปริทัศน์

5(1) : 82 มิถุนายน - สิงหาคม 2510

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.2.18/3 โทรเลขที่ 5 28 เมษายน ร.ศ.121 กรมหลวงดำรงราชานุภาพถึงพระองค์เจ้าวิชา ขาดวงเทพภิบาลมณฑลอุดร หน้า 277

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ร.29/421 11 กรกฎาคม ร.ศ.122 กรมขุนสุรพิทักษ์ประสงก กรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 238

ระหว่างที่รัฐบาลรออยู่คนเดียว ผู้มีบุญได้มีโอกาสเกี่ยยกอ้อมประชาชนได้มากขึ้น และตั้งกองกำลังขึ้น 3 กอง คือ

(1) กองอายุขยัน เป็นกองชายพระยาสุชนวิธกัตถ์กรลำนวน เมื่อพระยาสุชนวิธกัตถ์กรมาถึงแกกรรม ท้าวบุญจันทร์ไม่ได้รับตำแหน่งผู้วาราชการเบื้อง จึงเกิดความไม่พอใจ และได้รวมมือกับท้าวพันบุตรพระยาสุชนวิธกัตถ์กรลำนวนและหลวงรัตนกรณการ เมืองที่หมกอำนาจ แล้วหนีไปตั้งตัวเป็นผู้มีบุญอยู่ที่ดินเขาบรรทัดเขตเมืองสุชนวิธ ราษฎรเข้าเป็นสมัครพรรคพวกจำนวนมาก กรมขุนวรพรตพิพิประสงคฺทรงคาคว่า ในปี พ.ศ.2444 มีประมาณ 6000 คน¹ เพราะผู้มีบุญของกองนี้เป็นกรมการเบื้องเก่ามาก่อน จึงมีคนรู้จักและนับถือมาก

(2) กองอายุเล็ก ตั้งตัวเป็นนระยาธรรมิการว ที่บ้านหนองจำ อำเภอยักษ์ภูมิพิสัย เมืองสุวรรณภูมิ เทียวเกลี้ยกล่อมประชานในเขตเมืองกาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ และเสลภูมิ แล้วไปสมทบกับกองอายุมั่นที่อำเภอโขงเจียมแขวงเมืองยโสธร

(3) กองอายุมั่น (หรืออายุมาน) ตั้งเป็นองค์ปราสาททอง^{**} อยู่ที่บ้านกระจัน แขวงเมืองเขมราฐ มีสมัครพรรคพวกประมาณ 2000 คนเศษ เคยรวมมือกับองค์แก้วทางฝั่งซ้ายเข้าปล้นเมืองลำเพา จึงมีราษฎรนิยมทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวา² ต่อมาได้เข้าสมทบกับกำลังของท้าวสน นายอำเภอโขงเจียม และกองอายุเล็กที่ยกมาจากหนองจำ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/3 โทรเลขที่ 36 26 กุมภาพันธ์ ร.ก.120
กรมขนส่งพรตพิพิประสงคฺ ทูลกรมหลวงคำรงฯ หน้า 3

* หนังสือราชการบางฉบับเรียก "อายุเหล็ก" มีพรรคพวกที่สำคัญตั้งตนเป็นพระยาและท้าว คือ พระยาจันทกาน ท้าวหุระมาน ท้าวขุนรอด ท้าวหมายุย ฯลฯ

** ภาษาท้องถิ่นเรียก "องค์หาสาทรทอง" มีพวกตั้งเป็นองค์หลายกน เช่น องค์คาม องค์เหล็กเล็ก องค์เหล็กใหญ่ องค์ลิ่ว องค์พระบาท ฯลฯ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.2.18/10 ใบบอกที่ 26/202 7 พฤษภาคม ร.ก.121 พระวงศ์เจ้าวิธนา ขาหลวงเทพาภิบาลมณฑลอุดรกราบทูลกรมหลวงคำรงราชานุภาพ
หน้า 45

แผนการ ที่พวกผีบุญได้ปรึกษาร่วมกันคือจะตีเมืองเขมรราชู เกษมสีมา และตระการ
 พิชณน เมื่อใดกำลังมากแล้วจะยกเข้าตีเมืองอมลราชธานี องค์เจืองต้นหัวหน้าพวกผีบุญ
 คนหนึ่งให้การว่า แผนการ ใหญ่ของพวกผีบุญที่ร่วมกันคิดในครั้งนั้นก็คือจะตีเมืองใดทั้งหมด
 ทั้งฝ่ายชายและฝ่ายขวา แล้วจะให้ "องค์มหาสมุทรทอง" นั่งเวียงจันทน์ ให้สมเด็จพระสุนทรวิธาน
 เวนไชยน้องอมลราชธานี ให้องค์เจ๊กบ้านหนองบัวน้องโสน (เมืองอยุธยา) ให้องค์
 พระบาทกับองค์ขุนนางราชทูต¹ และกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ทรงกล่าวหาพวกผีบุญจะรวม
 มือกันกับองค์มนตรีทางฝ่ายซ้ายอย่างแนบแน่น เพราะองค์เจ้าโคกขมถ และรบกับกองทหาร
 ฝรั่งเศสในระยะเวลาใกล้เคียงกับพวกผีบุญฝ่ายขวา ก่อได้ยกเข้าตีเมืองสุวรรณเขตในเดือน
 เมษายน พ.ศ.2445 (ร.ศ.121)² แผนการ ของพวกผีบุญนี้ดำเนินไปตามที่กรมขุนสรรพ
 สิทธิประสงค์ทรงกล่าวไว้ ย่อมเป็นที่น่าเชื่อถือได้ว่าพวกขบถคิดที่จะรวมดินแดนทั้งสองฝ่ายแม่น้ำโขง
 เพื่อที่จะตั้งราชอาณาจักรใหม่ไม่ขึ้นต่อไทยและฝรั่งเศส

ค. มาตรการที่รัฐบาลใช้ในการปราบขบถ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จราชการ
 มณฑลอีสานทรงทราบเรื่องผู้ตั้งตัวเป็นผู้นำเป็นหัวหน้า เป็นทางการจากหนังสือพระพิณวิสารา ข้าหลวง
 บริเวรร้อยเอ็ดกราบทูลตั้งแต่ราวเดือนธันวาคม พ.ศ.2444³ ว่า "เกิดมีหมอวิเศษที่มาน
 หนองบัว พักขภูมิจิ มีคนไปเฝ้าว่ามนต์ เอายาแลมูขามาก" พระองค์ทรงตอบไปว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/7 โทรเลขที่ 35 19 เมษายน ร.ศ.121
กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 17

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.2.18/10 ใบบอกที่ 26/202 ล.ค.
 และ ม.2.18/11 ร.29/421 11 กรกฎาคม ร.ศ.122 ล.ค.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ร.29/421 11 กรกฎาคม ร.ศ.122
กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 234

"การหมอวิเศษนั้นต้องเพ่งดูกระนั้น ถ้าทางหนอหากินอย่างหมอกข้างมันบ้างเถอะ ต่อเป็น
เสียงร้ายแรงแสดงก็ให้ไต่สวนเท่าโทะ"¹ และทรงได้รับโบายจากนายอำเภอโขงเจียมว่า
"อายัน บานกะจัน แขวงอำเภอโขงเจียม ขึ้นเมืองเขมราฐ ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ ไปเที่ยวจำศึก
ภวานายูตาบดำแลภูเขฯ แล้วมาเที่ยวทำนํานนทหลอกลวงราษฎรว่าเป็นผู้วิเศษรักษาโรคต่าง ๆ
ด้วยฤทธิ์นํามนต์ลฤณยา"² และได้เกิดขึ้นอีกหลายแห่งในมณฑลอีสาน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงสรพลธิประสงก์จิงtulกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ว่า

".....ด้วยเวลาที่ทางมณฑลอีสานกำลังตั้งศูนย์บุรูทุกแห่งทุกตำบล...น่ากลัวจะเป็น
ข้างโจรขึ้นใหญ่โต แต่ทางฝ่ายลาวก็ไม่กระไรนัก แต่ทางฝ่ายเขมรนั้น ตัวอาย
หันผู้บุรุษนั้นเป็นลูกพระยาสุชนที่ตาย พระยาสุชนก็สิ้นครันกรรมเสียแล้ว คนบ้าน
ทั้งปวงก็ตนเขาผู้บุรุษ น่ากลัวจะเป็นอกตัญญูปล้นเมืองขึ้นในวันสองวันนี้ ถ้าโปรด
ให้ทหารโคราลสัก 100 คน โดยเร็วที่สุดไฉะดี....."³

ในขณะนั้นมณฑลอีสานปัทหารกรุงเทพฯ ประจำอยู่ 200 คน นอกนั้นเป็นทหารชาว
เมืองฝึกหัดขึ้นรวมทหารทั้งหมดไม่ถึง 500 คน⁴ จึงจำเป็นต้องของกำลังจากเมืองนครราชสีมา
เพื่อป้องกันเหตุร้ายที่อาจจะเกิดขึ้น

¹ค.

* ความจริงเป็นการของสมุญคนและวางแผนซึ่งเป็นลักษณะการดำเนินการแบบกองโจร
นั่นเอง

²กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ม.2.18/11 ที่ 249/3955 30 สิงหาคม ร.ศ.121
รายงานตอนที่ 1 พระยาสุริยเดธา กราบtulกรมหลวงดำรงฯ หน้า 119

³กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ม.2.18/3 โทรเลขที่ 30 กรมขุนสรพลธิประสงก์
tulกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เมื่อ 26 กุมภาพันธ์ 120 หน้า 3

⁴สมเด็จพระบรมราชาธิราช "เรื่องผู้บุรุษ" นิทานโบราณคดี หน้า 339

ส่วนทางกรุงเทพฯ เปื่อได้ทราบข่าวนี้ จึงได้มีการประชุมเสนาบดีในวันที่ 26, 27 และ 29 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2445 ผลของที่ประชุมสรุปได้ว่า ผู้บัญชาที่เกิเกิดขึ้นทางเมือง ชุขันธ์ ควรจะใช้ทหารที่มีอาวุธพร้อมประมาณ 100 คน ไปปราบเหตุการณังสงบ¹ และให้ กรมยุทธานธิการมีไพร่พลถึงกองทหารที่เมืองนครราชสีมาให้เตรียมพร้อมไว้ 200 คน เพื่อรอรับข่าวจากพระเจาบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ให้เป็นที่น่าพอใจจะให้ กองทหารไปทางเมืองไหนมีจำนวนเท่าไร² เพื่จะนำกองทหารไปปราบปรามและรักษากวาม สงบของประเทศให้ได้โดยรวดเร็ว และเพื่อจะป้องกันกการแทรกแรงจากต่างประเทศอีกด้วย

พระเจาบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงวิตกว่าจะเกิดเหตุการณ์จลาจล ขึ้นตามเมืองต่าง ๆ จึงโปรดให้ทหารออกไประงับและจับผู้วิเศษเป็น 5 สาย คือ

สายที่ 1 ให้ร้อยโทชวน ร้อยตรีเจริญ ร้อยตรีอิน ไปตรวจทางเมืองชูขันธ์และ นำกำลังที่เมืองชูขันธ์ไปจับอ้ายบุญวัน³

สายที่ 2 ให้นายร้อยตรีขุนบรรดาญยุทธกิจ นำพลทหาร 6 คน ไปตรวจทางเมือง สุวรรณภูมิ

สายที่ 3 ให้นายร้อยโทหม่อมราชวงศ์แปลก นำทหาร 12 คน ไปตรวจทางเมือง รอยเอ็ด เมืองกุดินารายณ์ เมืองภูเกวแดนช้าง และเมืองการสินธุ์

สายที่ 4 ให้นายร้อยตรีหดี นำทหาร 15 คนไปตรวจทางอำเภอนาโคม และ อำเภอดะการพิณด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/5 3 มีนาคม ร.ศ.120 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/4 ที่ 1/4 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ.120 หนังสือราชการเรื่องอื่นๆ

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/3 11 มีนาคม ร.ศ.120 รายงานของร้อยโทชวน กราบทูลกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ หน้า 289

สายที่ 5 ให้นายร้อยเอกหมอนราชวงศ์ราช นำพลตระเวน 12 คน ไปตรวจทาง
อำเภออุ้มผางเจริญ และอำเภอประจิม แขวงเมืองเขมราฐ¹

นายร้อยโทหวั่น ได้รวมกับกรมการเมืองชุนขึ้นนำกำลังไปจับอายบุญจันได้ปะทะกัน
ถึงชั้นตลุมบอนกับกองระวังหน้าของอายบุญจัน เมื่อวันที่ 11 มีนาคม และวันที่ 13 มีนาคม
เกิดรบกันอีก ยังผลให้อายบุญจันตายในที่รบ กำลังส่วนใหญ่ของอายบุญจันประกอบด้วยชาวบาน
ที่ไปได้รับการฝึกแบบทหารและมีแถวขุดสันเป็นส่วนใหญ่จึงพ่ายแพ้แตกหนีไป ทำให้เหตุการณ์
ทางชุนขึ้นดีขึ้น แต่รัฐบาลยังวิตกกังวลจะพิพาทกับฝรั่งเศสในกรณีท้าวตึก ท้าวสู พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีลายพระหัตถ์ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพความว่า

".....การที่อายบุญจันตายเสียเป็นอันถนัดชนวนซึ่งจะลามเข้ามาถึงบ้านเราได้...
อายบุญจันมีบุญด้วยตนเอง ท้าวตึก ท้าวสูอาไกรยอำนาจฝรั่งเศส...ถ้าท้าวตึก
ท้าวสูดวงขึ้นมาเป็นผู้มีบุญแทนจะร้ายกว่าอายบุญจัน...สำคัญอยู่ที่ตัวผู้จะไปจัดการ
ให้รู้จักทางใดที่เสีย....."²

กำลังของร้อยโทหวั่นได้ตรวจตลอดท้องที่เมืองชุนขึ้น เมืองศรีสะเกษ แต่ไม่พบผู้บงการและ
ไม่ใคร่สู้รบกันอีกเลย

ส่วนนายตระเวนอื่น ๆ ที่เกิดปะทะกับพวกญวน คือ หน่วยของร้อยตรีหิ คือ พวก
ญวนล้อมจับ ฆ่าตายถึง 11 คน (พลตระเวนหนีมาได้ 4 คน) ทางดานร้อยเอกหมอน
ราชวงศ์ราช ได้เกณฑ์ประชาชนที่อำเภอประจิมจำนวน 100 คนไปด้วย และปะทะกับกอง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.2.18/11 ที่ 249/3955 30 สิงหาคม ร.ศ.121
พระยาสุริยเดช กราบพลกรมหลวงดำรงฯ หน้า 119 - 120

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/3 ที่ 165/1557 15 มีนาคม ร.ศ.120
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 37

ระวังหน้าของพวกผีบุญจำนวนหนึ่งร้อยคนแทนโกลนขลุ่ย พวกผีบุญร้องว่า "ผู้ใดไม่สู้ให้
วางอาวุธหมอบลงเสีย"¹ พวกที่หมอบราชวงศ์รายเกณฑ์มากหมอบลงกราบพวกผีบุญทั้งหมด
การที่เป็นเช่นนี้ แสดงให้เห็นถึงการใช้หลักจิตวิทยาของพวกผีบุญอย่างไคยล หมอนราชวงศ์
รายกันพลตระเวนอีก 12 คน ไล่ต่อสู้กับพวกผีบุญ และหนีออกจากวงล้อมไปได้ พวกผีบุญได้
ชัยชนะทหารรัฐบาลจึงมีใจรักเฝ้าโดยยกกำลังไปตั้งอยู่ที่บ้านกระพือ (สะพือ) แขวงเมือง
ตระการพิชัย และมีผู้คนเข้าเป็นพรรคพวกกันมากขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงวิตกในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทางมณฑลอีสาน
และทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราพระราชสีห์ใหญ่ ที่ 45/12614
ลงวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ.2444/5 (ร.ศ.120) ให้พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิพิทักษ์วิไชย
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา เป็นข้าหลวงพิเศษตรวจราชการระงับปราบปรามผู้ที่
ก่อกวนเป็นปฏิปักษ์ในมณฑลอีสานและอุดร² และให้พระยาภักดีภักดีเดชวรฤทธิ ข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลบุรพาส่งข้าหลวงไปตรวจตราทางเมืองสุรินทร์และช่วยราชการทางเมืองสุรินทร์ด้วย

ชนกลุ่มผีบุญทวีความรุนแรงขึ้นอีก เมื่อวันที่ 28 มีนาคม ซึ่งเป็นวันที่อำมรินทร์และอำเภอก
นำกำลังประมาณ 2500 คน³เศษ ยกเข้าปล้นและเผาเมืองเขมราฐจับตัวชาวธรรมกิติการกรมการเมือง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ที่ 249/3955 30 สิงหาคม 121
ล.ค. หน้า 121

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ที่ 249/3955 ล.ค.

* พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิฯ ได้ออกจากโคราชเมื่อ 1 เมษายน 121 พร้อมด้วย
ตำรวจภูธรกองมา 20 คน และกองเดินเท้า 20 คน เดินทางทั้งกลางวันกลางคืนและถึง
อุบล ในวันที่ 9 ส่วนพระยาภักดีภักดีเดชฯ ได้สั่งให้พระประสิทธิ์สมบัติ นายอำเภอพนมกรก
นายสุคตชาหลวงตรวจการและนายพันผู้แทนผู้พิพากษาว่าที่เลขาธิการไปช่วยราชการมณฑลอีสาน

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/7 19 เมษายน ร.ศ.121 โทรเลขที่ 35
กรมขนส่งทรัพย์สินประสงกทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ อ้างคำให้การ "องค์เจ้าองค์สน"
ผีบุญที่ถูกจับได้

ฆ่าเสียแล้วตอนนักโทษออกหมด พวกผีบุญได้กำลังคนที่เมืองเขมรราวประมาณ 500 คน ต่อมา เมื่อพวกผีบุญปะทะกับทหารที่บ้านขลุคดังกล่าแล้ว กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงกล่าว่า "พวกผีบุญก็กลายเป็นกบฏขึ้นแทนไป"¹ และได้กระทำการรุนแรงยิ่งขึ้นโดยส่งกำลังไปจับตัว กรมชางนายอำเภอพนานิคมฆ่าเสีย ผู้คนเกรงกลัวพวกผีบุญมาจึงยอมเข้าเป็นพรรคพวกเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ประกอบกับการปลาวรวงของพวกผีบุญต่อประชาชนว่า จะมีเหตุร้ายเกิดขึ้นดังคำพยากรณ์ให้พากันระวังตัว ฝ่ายราษฎรหวาดหวั่นกันอยู่แล้ว ครั้นเห็นคนจำศีลแปลกหน้ามากสำคัญว่าเป็นผู้ทรงคุณวิเศษ พากันเข้าไปขอให้ช่วยป้องกันภัยพิบัติ องค์นั้นผีบุญก็เป่าคาถารดน้ำมนต์ให้ตามประสงค์ พุคจาเกลี้ยกล่อมเป็นอย่างดี ราษฎรแถบนั้นหลงเชื่อก็ฮือเข้านับถือองค์นั้นผู้วิเศษ²

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพให้ทรงทราบเกี่ยวกับพวกผีบุญเข้าปล้นและเผาเมืองเขมรราว ขอให้ส่งทหารและอาวุธปืนไปโดยด่วนจำนวน 400 - 600 คน³ และพร้อมกันนั้นพระองค์ทรงจัดทหารไปคอยสกัดพวกผีบุญอยู่ที่เมืองวารินชำราบ บ้านทุ่งลุง เมืองเกษมสีมา บ้านลือ และโคสรงกองไปจับพวกผีบุญอีกหลายกอง คือ ไทกองอุปฮาด เมืองกมลาลัยไปตั้งอยู่ที่เมืองโขงเจียม ให้พระอุบลศักดิ์ประจำบาลว่าที่ยกกระบัตรเมืองอุบลฯ จัดคนไปรักษาด่านต่าง ๆ คือ ด่านรังคิมใหญ่เมืองชานุมานมณฑล รักษาด่านทางเมืองเกษมสีมาไปเขมรราช รักษาด่านทางบ้านทุ่งลุงไปเขมรราช และอีกกองหนึ่งไปคอยสกัดทางเมืองพิบูลมังสาหาร⁴ เพื่อจะป้องกันไม่ให้พวกผีบุญยกเข้ามาตี

¹ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 3 นิตยสารศิลปวัฒนธรรม หน้า 340

² เติม วิภาควิทยาการ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 565

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/3 โทรเลขที่ 54 28 มิถุนายน ร.ศ.120 และโทรเลขที่ 60 31 มีนาคม ร.ศ.120 กรมขุนสรรพสิทธิฯ ทูลกรมหลวงดำรงฯ

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/3 โทรเลขที่ 55 30 มีนาคม ร.ศ.120 กรมขุนสรรพสิทธิฯ ประสงค์ทูลกรมหลวงดำรงฯ หน้า 53

เมืองอุบลฯ โยหวั้งจะถ่วงเวลารอกำลังจากนครราชสีมาอีกด้วย ต่อมาในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2445 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงบัญชาให้ร้อยเอกหลวง จิตสรการ (จิตร) อธิบดีนายทหารปืนใหญ่กับร้อยตรีอิน กุมพาร 24 คน พลเมือง 200 คน อาวุธปืน 100 กระบอก ไปปราบขบถ¹ จำนวนทหารและตำรวจเมืองอุบลฯ ถูกส่งออกไป ปราบขบถจนหมด ดังจะเห็นได้จากโทรเลขหลวงกรมดำรงราชานุภาพ ว่า "ทหารอุบลราชธานี ถิ่นให้หลายทางหมดตัว เรียกตำรวจภูธรขึ้นหมด ปืนกำลังก็ยังไม่พอจะไว้ ถ้าเกิดเหตุอะไรใจ ชาวบ้านไม่ได้* วาจะไม่วิ่งเข้าหาองค์นี้บุญ ขอทหารหรือตำรวจในที่ ๆ รีบไปช่วยเร็ว ๆ อีกสัก 400"²

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงวิตกในเหตุการณ์ครั้งนี้อย่างยิ่ง จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้กรมยุทธนาธิการจัดทหารมณฑลนครราชสีมาไปปราบขบถ ดังนี้

"1. ให้นายพันโทหม่อมเจ้ากรีไธเสเฉลิมศักดิ์จัดทหารราบให้ได้ออกจาก เมืองนครราชสีมาในวันที่ 5 เดือนนี้สองกองร้อย คือ 1 กองร้อยให้เดินทางรัตนบุรี กรีสะเกณฑ์ไปเมืองอุบลราชธานี ในระหว่างกลางทางให้สืบ ราชการตลอด ไปในท้องที่ ถ้าเห็นเป็นการเรียบร้อยก็ให้เดินต่อไปจนถึงเมืองอุบลฯ ถ้าทราบว่ามีเหตุจลาจลอย่างใดเกิดขึ้นในระหว่างที่ไปก็ให้ทวยหาหลวงระงับเหตุจลาจล

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/3 โทรเลขที่ 1 2 เมษายน ร.ศ.121 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์หลวงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 53

* หม่อมราชวงศ์กรายเคยเกณฑ์ราษฎรอำเภอประจิมไปรบกับพวกผีบุญ เมื่อพบผีบุญ พวกราษฎรกลัวเข้ากับผีบุญทั้งหมด

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ โทรเลขที่ 60 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์หลวงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ (รับที่กรุงเทพฯ 3 เมษายน ร.ศ.121)

** ผู้บัญชาการกองพลทหารนครราชสีมาเวลานั้น

ในที่นั้นโดยเต็มกำลัง...แต่ในระหว่างทางให้สืบ ใ้การตลอดไป ถ้ามีจราชใน
ที่ใดให้ช่วยฆ่าหลวงโคโดยอย่างเดียวกัน...แต่กองนี้เมื่อถึงสุวรรณภูมิให้ใ้รู้ว่า พวก
ที่ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษที่เข้ามาจากเมืองเขมรารุ่นนี้อยู่ที่ใด ก็ให้ตรงไปปราบที่เดียว

2. ให้จัด 2 กองร้อย ให้ 1 กองร้อยตามหนุนไปทางรัตนบุรี พักอยู่
ที่ศรีสะเกษ อีก 1 กองร้อยตามหนุนไปทางสุวรรณภูมิ พักอยู่ที่ร้อยเอ็ดมีหน้าที่
เฝ้ากองหนุน

3. บรรดากองทหารที่ใ้ไปนี้ เมื่อเข้าในเขตมณฑลอีสานแล้วก็ หรือเมื่อ
ไปถึงที่ใดก็ดี เมื่อได้ทราบคำสั่งแลความประสงค์ของพระเจ้านองยาเขอกรมขุน
สรพลธิประสงก์ประการใด ให้ทำตามบังคับบัญชาของกรมขุนสรพลธิประสงก์
ทุกประการ

4. กองทหารที่ใ้ไปนี้ให้จันนายพันตรีหลวงโถมหักปัจฉิมเป็นผู้บังคับ ทัว
นายพันตรีใ้ไปทางกองซึ่งไปทางสุวรรณภูมิ

5. ใ้ นายพันโทหม่อมเจ้าศรีไศเฉลิมศักดิ์รับเรียกระดมทหารเวรเพิ่มเติม
ขึ้นประจำการไว้ที่เมืองนครราชสีมาอีก 400 คน คือ 4 กองร้อย ปักหลักตระเตรียม
ไว้ให้พร้อม"¹

เมื่อได้รับคำสั่งแล้วในรุ่งขึ้น (5 เมษายน) กองทหารจากเมืองนครราชสีมา
2 กองร้อย ได้รับเดินทางตามคำสั่งทันที คือกองพันที่ 1 ประกอบด้วยกองร้อยที่ 1 และกอง
ร้อยที่ 3 มีนายร้อยเอกหลวงธำมรงค์ ทำการตำแหน่งนายพันตรีเป็นผู้บังคับบัญชา

กองพันที่ 2 ประกอบด้วยกองร้อยที่ 2 และกองร้อยที่ 4 มีนายพันตรีหลวงโถม
หักปัจฉิมเป็นผู้บังคับบัญชา ผู้บังคับบัญชาไปกับกองร้อยที่ 2

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/6 ที่ 1/79 4 เมษายน ร.ศ.121
พระยาพลปัจฉิมพิภพทำการแทนกรมหมื่นนครไชยศรีสุริยเดชผู้บัญชาการกรมยุทธการ หลานนาย
พันโท ม.จ.ศรีไศเฉลิมศักดิ์ ผู้บัญชาการมณฑลนครราชสีมา หน้า 16 - 17

กองพันที่ 3 ประกอบด้วยกองร้อยที่ 5 และกองร้อยที่ 6 มีนายร้อยเอกหลวงราชนรา
รักษ์ ทำการแทนนายพันตรี เดินทางไปหยุดรักษาการอยู่ที่รัตนบุรี ช่วยอุดหนุนกองพันที่ 1, ที่ 2

กองพันที่ 4 ประกอบด้วยกองร้อยที่ 9 กองร้อยที่ 10 มีนายร้อยเอกหลวงถวัลย์ปริธา
ทำการตำแหน่งนายพันตรีเป็นผู้บังคับบัญชา ระดมฝึกหัดปืนแมกนิกเคอร์และเตรียมตัวพร้อม
อยู่ ณ เมืองนครราชสีมา

กองพันทหารม้า มีนายพันตรีหลวงราชานุรักษ์ เป็นผู้บังคับบัญชาประจำอยู่ ณ เมือง
นครราชสีมา เตรียมพร้อมที่จะยกไปช่วยโค่นพื้นที่ จำนวนทหารที่ยกไปมณฑลอุดร 2 กองพัน
และเตรียมพร้อมอยู่ที่เมืองนครราชสีมาอีก 2 กองพัน เพื่อรับสถานการณ์ทางมณฑลอุดรจะ
เป็นกองทหารที่ทันสมัยที่สุดในขณะนั้น ทหารทุกคนได้รับจ่ายปืนคนละ 1 กระบอก กระสุน
คนละ 100 นัด และเสบียงติดตัวไปได้ 5 วัน และได้โทรเลขให้ทางมณฑลอุดรคอยจ่าย
เสบียงให้ตามรายทางอีกด้วย นับว่ารัฐบาลได้ปฏิบัติอย่างเข้มแข็งและจริงจัง เพราะตระหนัก
ดีว่าเหตุการณ์อยู่ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อ จำต้องปราบปรามให้ราบคาบโดยเร็ว

ทางคานร้อยเอกหลวงจิตสรการได้ยกไปถึงบ้านสะพือ ในวันที่ 4 เมษายน เลือกลงได้
ชัยภูมิที่เหมาะสม คือ "ที่ตรงนั้นทางเดินเข้ามาเมืองอุบลเป็นป่าตรงสองข้างเป็นป่าไม้ต้อง
เดินมาในตรอก หลวงจิตสรการให้ทหารตั้งชุมอยู่ในป่าที่ตรงหัวเลี้ยว และตั้งปืนใหญ่บรรจุ
กระสุนปรายชอนไว้ในชุมต้นไม้มายิงตรงไปในตรอกนั้น"² ในวันเดียวกันก็ได้เกิดปะทะ
กับพวกญวน สู้รบกันเป็นเวลา 4 ชั่วโมง พวกญวนแตกหนีไป ถูกฆาตยา 200 คนเศษ บาดเจ็บ
500 คนเศษ และจับเป็นได้ 120 คน ฝ่ายรัฐบาลไปได้รับอันตราย³ เพราะไฟไหม้ใหญ่**

¹ กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ม.2.12/6 ที่ 6/225 11 เมษายน ร.ก.121 พระยา
กำแพงสงครามภักดี (จัน) กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หน้า 37

* โปรรคฤาภณวณจ

² สมเด็จพระราชดำรัสพระราชทานภาพ "เรื่องญวน" นิทานโบราณคดี หน้า 341

³ กองจดหมายเทศุแห่งชาติ บ.2.18/6 โทรเลข 5 เมษายน 121 พันตรีหลวง
สรกิจผู้บัญชาการทหารมณฑลอุดรกราบทูลกรมหมื่นนครไชยรื้อส เลข ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ
หน้า 31

** ปืนใหญ่ยิง 4 นัด

และเป็นเล็กลงตลอดเวลา ฝ่ายขบถป่าวรู้ชั้น เช่น มีด คาน หอก และเป็นกาบศิลา ซึ่งเป็นแบบเก่า จึงสู้อาวุธฝ่ายรัฐบาลไม่ได้ กำลังส่วนใหญ่ของฝ่ายขบถเป็นชาวบ้านธรรมดา เมื่อกองทัพฝ่ายรัฐบาลยกเข้าประชิดแล้ว ปรากฏว่าพวกเขาเห็นกันว่า "ใครอย่ายิงอย่าทำอะไรหมด ในหนึ่งภาวนา ฝ่ายเราก็กินแกงข้างเดียว"¹ ตลอดเวลาที่รบกันอยู่สี่ชั่วโมง เมื่อเป็นเช่นนี้พวกขบถระดับหัวหน้าซึ่งขาดลักษณะผู้นำที่จะทำการใหญ่โดยละไม่มียุทธวิธีในการรบรู้จักแต่วิธีหาสมัครพรรคพวกแก้อย่างเดียว เมื่อถูกทหารรัฐบาลยิงหนักเข้า พวกหัวหน้าก็ถือโอกาสหนีไปขณะทำการรบติดพันกันอยู่

หลังจากการรบที่บานสะหือ* แล้ว กองทหารมาพล้อसानได้รวมกับกองทหารจากมณฑลนครราชสีมาเพื่อยับยั้งพวกผู้ญในทิศทาง ๆ ท่วมมณฑลอีสาน รัฐบาลได้ส่งนายทหารมาเป็นหัวหน้านำจับอีก 6 นาย ส่วนทางเมืองขอนแก่น พระยาศักดาภิเษกวรฤทธิ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพาได้เดินทางมาด้วยตนเอง มีอำนาจสั่งข้าหลวงและพระยาขุนันในเรื่องจัดส่งทหารไปปราบปรามพวกขบถผู้ญด้วย²

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ไปทรงไว้วางพระทัยในเหตุการณ์ครั้งนั้น เพราะผู้ญ "มันแตกกันอยู่เสมอ"³ จึงโปรดให้ทหารไปประจำอยู่ ณ ที่เกิด ดังนี้

¹ กองจกหมายเทศุแห่งชาติ ม.57/15 29 สิงหาคม 121 พระญาณรักจิตตวราย
รายงานกรบขุนสรรพสิทธิ

* สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเล่าใน "เรื่องผู้ญ" เป็นเดือนเมษายน พ.ศ.2444 ที่ถูกเป็น พ.ศ.2445 เพราะเดือนเมษายน เป็นเดือนเริ่มต้นพุทธศักราชใหม่ของไทยสมัยนั้น

** นายทหาร 6 คน คือ ร.อ.หลวงสรวิเฒเคระวฐ, ร.อ.หลวงวรพักตรภูบาล, ร.ท.พิน, ร.ท.ทุน, ร.ต.ธอย และ ร.ต.เจิม

² กองจกหมายเทศุแห่งชาติ ม.2.18/6 ที่ 176/1385 2 พฤษภาคม 121 กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพทูลกรมสมมติอมรพันธุ์ราชเลขานุการ หน้า 20

³ กองจกหมายเทศุแห่งชาติ บ.2.18/3 โทรเลขที่ 5 4 เมษายน 121 กรมขุน
สรรพสิทธิประสงค์ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 112

"ให้กองหลวงโหมทัตไพรินทร์ไปตั้งอยู่บ้านไร่สี่สุก แขวงเมืองเสนางก-
นิคม

ให้กองหลวงราชสุรกลไปตั้งอยู่บ้านดางแขวง แขวงยโสธร ทั้งสองกองนี้
จึงเสียดียงพระยาสุริยเดชา

ให้กองนายร้อยเอกนายเซย เวื่อนจากศรีสะเกษ เลื่อนไปเมืองอุบล
ให้เลื่อนกองที่อยู่ที่รัตนบุรีไปอยู่เมืองศรีสะเกษ และเลื่อนกองที่บุรีรัมย์
ไปอยู่ที่รัตนบุรี แล้วเลิวกองทหารพันครราชสีมา 1 กองนารักษาการณอยู่ที่
บุรีรัมย์แทน"¹

และทรงสั่งให้เกณฑ์ทหารไปประจำเมืองต่าง ๆ คือ 'ประจำที่เมืองแมงปาดาค 500 คน
กาฬสินธุ์ 1,000 คน ยโสธร 500 คน ให้ตรวจตราประจำการอย่างระมัดระวังและโดย
กวาดขัน"²

กองทหารฝ่ายรัฐบาลได้ปะทะกับพวกผีบุญอีกที่ริมฝั่งขวาแม่น้ำโขงในเขตอำเภอลือโขงเจียม
ขณะที่พวกผีบุญจำนวนหนึ่งร้อยคนเศษ กำลังข่มเหงเอาเสบียงอาหารจากชาวบ้าน ฝ่ายขบถ
ระดมหัวหนาทูกยิงตาย 6 คน * หนีไปได้ 80 คนเศษ³ การสู้รบกับพวกผีบุญครั้งนั้นอยู่ในเขต

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/7 ที่ 132/1402 5 พฤษภาคม 121
"เรื่องตั้งกองกำลังที่เกิดเหตุ" พระยากริสรเทพปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย กราบบังคม
ทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ (อ้างรับสั่งกรมขุนสรพดิธิประสงค ไม่ปรากฏวันที่
เดือน ปี) หน้า 69 - 71

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ข.2.18/7 โทรรเลขกรมขุนสรพดิธิประสงคทูลกรม
หลวงดำรงราชานุภาพ "เรื่องส่งทหารไปยังเมืองต่าง ๆ " หน้า 107

* คือ องค์จักรวาล องค์ทนต์ องค์ทศ องค์เหาะ องค์บัว และองค์ แผล

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/7 โทรรเลขที่ 27 15 เมษายน 121
กรมขุนสรพดิธิประสงคทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 201

25 กิโลเมตร* นายอำเภอบ้านม่วงซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายใต้กล่าวหาว่ารัฐบาลไทยทันทีโดยส่งโทรเลขถึงกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ อ้างว่า "คนฝั่งตะวันออกถูกฆ่าที่ฝั่งตะวันตก"¹ ส่วนมองสิเออร์โปลปาเต (M. Paul Patte) รองกงสุล (Vice Consul) ฝรั่งเศสที่อุบลฯ ก็เชื่อว่าจะเอาทหารฝรั่งเศสเข้ามาทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงมีรับสั่งถึงกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ให้ยืนยันกับ มองสิเออร์โปลปาเต ว่า "ในเวลาขึ้นที่ 25 กิโลเมตร เชื่อว่าการทหารในท้องที่ของเราพอเพียง แม้ไปพอเพียงก็จะจัดส่งทหารเข้าไป"² ฝ่ายไทยไม่ต้องการให้กองทหารฝรั่งเศสเข้ามาอยู่ในเขตไทย เกรงว่าจะเกิดปะทะกับกองทหารซึ่งกำลังปราบปรามอยู่ หนึ่งทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงพวกขบถซึ่งมีองค์กบเป็นหัวหน้าได้ต่อสู้กับทหารของฝรั่งเศสเช่นเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีลายพระหัตถ์ถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ เสนาบดีต่างประเทศให้แจ้งให้ราชทูตสยาม ที่กรุงปารีสเจรจากับรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส** ให้เข้าใจเพื่อปราบปรามพวกขบถ มีใจความว่า

"ข้อ 1. คนเหล่านี้เป็นขบถทำจลาจลในบ้านเมือง ถึงจะเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เราจะต้องจับเอาต่อสูตามความจำเป็นที่จะต้องทำ

ข้อ 2. เมื่อทหารจะไล่ติดตามอายุพวกขบถลงดำเข้าไปในที่ 25 กิโลเมตร อย่าได้กล่าวว่าเป็นการที่เราได้ทำ. ยังมีความเชื่อว่าที่ปราบปรามการจลาจลในบ้านเมือง แต่ความจริงเราไม่ได้ให้ทหารปืนใหญ่ที่ไม่เป็นอันตรายได้

* สัญญาที่ทำกับฝรั่งเศส ปี พ.ศ. 2436 ข้อ 3 และ ข้อ 4 หน้าที่ 54 บทที่ 2

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/3 โทรเลขที่ 31 19 เมษายน 121
กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทูลกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ หน้า 204

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/7 โทรเลขที่ 56/1392 2 พฤษภาคม ร.ศ. 121 กรมหลวงดำรงราชานุภาพทูลกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ หน้า 37

** พระยาสุริยานุวัตร

*** M. Delcasse

ข้อ 3. ขอให้ฝรั่งเศสทางฝั่งโขงตะวันออกช่วยตรวจตราป้องกันกันนราย
อย่าให้ขานมาฝั่งตะวันตก

ข้อ 4. อายพวกขมถเหล่านี้นั้น ตามที่ทราบความนั้น น่าจะเป็นทหารฝรั่งเศส
เกลี้ยซึ่งหลบหนีจากกองทหารมาเข้าอยู่ในพวกนั้นด้วยบ้าง....."¹

การเจรจาระหว่างราชทูตสยามกับรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส ณ กรุงปารีสเป็นไป
ตามที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ คือ "ทหารไทยจะเข้าไปในแถบ
ที่อันใดรักษาอำนาจไว้นั้นแล้วนั้นได้ แต่ว่าจะต้องทำการเพียงระงับความวุ่นวายให้เรียบร้อย
โดยเร็วพลัน แลต้องให้ชาวหลวงฝ่ายฝรั่งเศส ผู้ซึ่งชาวเขาจะแต่งตั้งนั้นติดตามไปด้วย
ชาวเขาเป็นผู้แต่งตั้งให้ M. Paul Patte ผู้ดูแลในสถานกงสุลฝรั่งเศสที่เมืองอุบลฯ นั้น
เป็นผู้ที่จะรับการในตำแหน่งที่ใดไปนั้น"² การเจรจาดังนั้นจึงอำนวยความสะดวกให้การปราบปรามของ
รัฐบาลไทยได้สะดวกเพราะไม่ต้องกังวลใจเกี่ยวกับกรณีพิพาทกับฝรั่งเศส ถึงแม้ว่าพวกขมจะอยู่ใน
รัศมีห่างจากแม่น้ำโขงระยะ 25 กิโลเมตร ทหารก็สามารถยกเข้าไปปราบปรามได้ พันเอก
พระยาสุริยเดชวิเศษภุชพิทักษ์วิไชย ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ซึ่งได้รับแต่งตั้ง
เป็นข้าหลวงพิเศษช่วยจัดการการปราบปรามเป็นภูมิภาคอิสานและมณฑลอุดรได้ประสานงาน
ระหว่างทหารบก พลตระเวน และทหารพื้นเมืองจากมณฑลนครราชสีมา อุดร อิสาน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/9 ที่ 5/34 4 เมษายน ร.ศ.121
(พ.ศ.2445) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงศ์วิโรประการ หน้า 103

มองสิเออร์ โคลบูคอสกี (M. Klobukowski) ราชทูตฝรั่งเศสประจำ
กรุงเทพฯ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/9 คำแปลที่ 9/615 ที่ 21 18 เมษายน
ร.ศ.121 ม.โกลบูคอสกี ราชทูตฝรั่งเศส ถึงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทเวศร์วงศ์วิโรประการ
หน้า 48 - 49

และบุรพา¹ จึงสามารถปราบขบดไ้ภายในเวลาอันสั้น (3 เดือน) และจับเป็นไ้ทั้งสิ้น 400 คนเกบ² ส่วนอายม้นที่ต้งคนเป็น "องค์ปราสาททอง" หัวหน้าพวกขบดไ้หนีไปอยู่ฝั่ง ตะวันออก และรวมมือกับองคแกวเขาคีเมืองสุวรรณเขตในวันที่ 21 เมษายน พ.ศ.2445³ แต่ถูกฝรั่งเศสไ้แตกไป³

ต่อมาพระเจาบรมวงศ์เมอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ไ้โปรดไ้มีตราสั่งไปทุก หัวเมืองนอยใหญ่ทั้งปวง

"ให้ญวาราษาการเมือง กรมการ เจาหน้าไ้ สืบจับพวกผีบาปผีบุญซึ่งยังมีกระเซ่น กระสาบและหลบหนีคราวต่อสู้ทหาร หรือผู้ท่สนรรวมคิดการเลลารายนี้ส่งเขาไป ยังกองบัญชาการมณฑลอีสาน ณ เมืองอุบลราชธานีโดยควน อย่าไ้มีการหลบหนี ไปไ้เป็นอันขาด ถ้าหากผู้ใดปกปิดพวกเลลาราย และเอาไ้ช่วยเหลือหลบหนีไปไ้ จะเอาโทษแก่ผู้ปิดบังและเจาหน้าไ้หัวเมืองนั้น ๆ อย่างหนัก"⁴

¹ กองจดหมายเทศแห่งชาติ ม.2.18/3 โทรเลขที่ 43 28 เมษายน ร.ศ.121
กรมขนส่งสรรพสิทธิประสงค์ หลงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 274 - 276

* อายเล็กที่ต้งตัวเป็นพระยาธรรมิกราชถูกจับที่บ้านหนองว่า เมืองพยัคฆภูมิ รวมกับ พวก 40 คน องค์อริยมะตไ้เทศและพรรคพวก 42 คน ถูกจับในเขตบริเวณอุบลราชธานี ถูกจับในการรบที่บ้านสะพือ 288 คน นอกนั้นถูกจับที่ถนนระหว่างการกวาดลาวพวกขบดใน มณฑลอีสานและอุดร

² เติม วิกาภยพจนกิจ ประวัติศาสตรอีสาน เลม 2 หน้า 573

³ กองจดหมายเทศแห่งชาติ ม.2 18/7 โทรเลขที่ 99 13 พฤษภาคม 121
กรมขนส่งสรรพสิทธิประสงค์ หลงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 170

⁴ เติม วิกาภยพจนกิจ ล.ค.

ส่วนการพิพากษาคดีและลงโทษพวกขบถที่จับได้นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้กระทรวง มหาดไทยส่งโดยทางโทรเลขถึงกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ มีข้อความว่า

".....มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทานอาญาสิทธิ์แก่พระ เจานองยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ให้มีอำนาจที่จะประหารชีวิตผู้ซึ่งควร แก่โทษ ตามพระราชกำหนดกฎหมายตลอดเวลาที่ระงับจราชลในมณฑลอีสาน¹

จากพระบรมราชโองการนี้แสดงให้เห็นว่าอำนาจขององคชาหลวงต่างพระองค์คนน้อยลงกว่า สมัยที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว (มณฑลอีสานใน เวลาต่อมา) เพราะกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงมีอำนาจพิพากษาลงโทษประหารชีวิตได้ แล้วจึงกราบบังคมทูลให้ทรงทราบภายหลัง ส่วนพระองค์ต้องรอรับสั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัว โดยผ่านเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก่อนจึงจะดำเนินการพิพากษาคดีตัดสินให้ประหาร ชีวิตผู้กระทำความผิดร้ายแรงได้

พระเจ้านมวงศ์เจออ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงตั้งพระยาภักดาภิเศกวรฤทธิ (คั่น อปรานนท์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มาช่วย ราชการปราบขบถผีบุญ เป็นประธานตุลาการ ให้หม่อมเจ้าทัตโนภาสเกษมสันต์ว่าที่อัยการ มณฑลอีสาน หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) ปลัดมณฑลจังหวัดอุบลราชธานี พระอุบลการประชาธิบดี ข้าหลวงบริเวณอุบลราชธานี และพระอุบลศักดิ์ประชาบาล ผู้รักษา ราชการเมืองอุบลราชธานี รวม 5 ท่าน เป็นตุลาการร่วมกันพิจารณาคดีคนพวกขบถผีบุญ ที่จับได้² คณะตุลาการพิจารณาพวกที่ตั้งเป็น "องค์" ต่าง ๆ ฐานขบถก่อการจลาจลภายใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.2.18/7 ที่ 110/309 9 พฤษภาคม ร.ศ.121
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 116

² เกม วิชาคย์พจนกิจ ล.ค. หน้า 576

ให้ลงโทษประหารชีวิต พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์จึงมีกระแสรับสั่งให้เป็นไปตามคำพิพากษาของคณะตุลาการทุกประการ แต่ได้โปรดให้นำไปประหารชีวิตหลายแห่งในที่ซึ่งเกิดเหตุ เพื่อให้ปรากฏแก่ประชาชนตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว¹ ส่วนพระครูอนวัตนองอัครมกุฎกับพระสงฆ์อีก 3 รูป โปรดให้อยู่ในสมณเพศพระพุทธานุสาสนาในเขตจำคุกตลอดชีวิต หากสึกออกบวชเมื่อใดให้จำคุกตลอดชีวิต² ส่วนพวกราษฎรคณะตุลาการพิพากษาวาเป็นเพียงปลายเหตุให้ภักดีที่สามานทั่วทุกกองแล้วปล่อยไป³

กล่าวโดยสรุป ความใส่ใจของพวกกรมการเบื่องลະฮุนหันพันหนายที่หมดอำนาจหรือมีความรู้สึกว่าถูกลดอำนาจและผลประโยชน์ลงไป อันเนื่องมาจากรัฐบาลเข้าไปจัดการปกครองให้เหมาะสมกับกาลสมัย เป็นสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดชนดุษฎีมนุสส์ การขบถครั้งนั้นเมื่อเริ่มแรก พวกขบถอาศัยที่ที่เป็นป่าหรือภูเขาเป็นจุดเริ่มต้น เมื่อได้สมัครพรรคพวกมาจับจึงแสดงตนอย่างเปิดเผย แต่จุดอ่อนของพวกขบถก็คือ ขาดการวางแผนสมัยและขาดการวัดกองทหารเป็นหมู่เป็นกองอย่างกองทัพลำรัฐบาล และความเชื่อทางไสยศาสตร์ ซึ่งทำให้ยังอาจต่อสู้กับกองทหารของรัฐบาลได้บ้าง หนา อำนาจให้ทหารได้ใช้อาวุธสมัยใหม่ได้อย่างเต็มที่เมื่อเป็นเช่นนี้ พวกขบถดุษฎีมนุสส์จึงไม่สู้ทางสู้กับกองทหารของรัฐบาลได้และพ่ายแพ้ไปในที่สุด

อย่างไรก็ดี ขบถดุษฎีมนุสส์ได้แสดงให้เห็นว่าการปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2445 ยังมีได้ประสบความสำเร็จอย่างแท้จริง เชน ยังไม่มีตำรวจเพียงพอ ต้องเรียกกองทหารและตำรวจจากมณฑลนครราชสีมาและทหารจากกรุงเทพฯ ไปช่วยปราบขบถ ยังไม่มีข้าราชการเพียงพอที่จะดูแลต่างพระเนตรพระกรรณไม่ให้ข้าราชการฉ้อราษฎร์บังหลวง รวมความแล้วยังไม่มีการปกครองที่รัดกุมเพียงพอ นอกจากนี้ การเกิดชนดุษฎีมนุสส์แสดงให้เห็นว่า การปฏิรูปยังไม่เข้าถึงความเข้าใจของประชาชนอย่างแท้จริง หรืออีกนัยหนึ่งประชาชนยังไม่มี

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/7 ที่ 87/244 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ "เรื่องพิพากษาคดีพวกดุษฎีมนุสส์"

² เกม วิทยาภยพนกิจ ล.ค.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/7 โทรเลขที่ 35 19 เมษายน ร.ศ.121 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 18

การฝึกฝนเพียงพอที่จะเข้าใจวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของรัฐบาล

ขอปรบปรองทั้งหลายเหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระเจ้าน้องนางเธอ
กรมหลวงศรีพัลลภประสพก ทรงพระหนักดี และในเวลาต่อมาองคชาตหลวงตามพระองค
ก็จะทรงพยายามปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไขการปกครองในเขตลือสานให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น
ในระยะเวลา 8 ปีสุดท้ายที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งชาหลวงใหญ่เขตลือสาน

บทที่ 5

มณฑลอีสาน พ.ศ.2445-2453

1. การจัดการปกครองมณฑลอีสานตามแบบแผนมณฑลชั้นใน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงพยายามปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไขระเบียบแบบแผนการปกครองมณฑลอีสานเป็นลำดับมา แต่มณฑลอีสานกว้างใหญ่และมีพลเมืองมาก จึงไม่สามารถจัดการปกครองให้มีประสิทธิภาพในเวลาอันรวดเร็วได้ ดังจะเห็นได้จากที่ทรงรับสั่งกับพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิหัตถิวิไชย เมื่อวันที่ 8 เมษายน พ.ศ.2445 ว่า ".....การปกครองในมณฑลอีสานอยู่ข้างจะขัดสนตัวข้าราชการ เป็นการไม่พอเพียง จะจัดเอาคืออย่างมณฑลชั้นในนั้นยังไม่ได้....."¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงตระหนักดีในเรื่องนี้ จึงทรงพยายามปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไขปัญหาต่างๆที่จำเป็นตามลำดับ คือ

- ก. การตั้งกองตำรวจภูธร
- ข. การประกาศกักเตือนราษฎร
- ค. การจัดการศึกษา
- ง. การปรับปรุงการปกครองมณฑลอีสาน
- จ. การจัดการยุติธรรม
- ฉ. การภาษีอากร
- ช. การคมนาคม

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ที่250/2356 31 สิงหาคม ร.ศ.121
"รายงานตอนที่2" พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิหัตถิวิไชยกร มุทการบหลวงคำวรวงราชานุภาพ
หน้า 126-180

ก. การจัดตั้งกองตำรวจภูธร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเห็นว่า ควรจัดตั้งกองตำรวจภูธร ในมณฑลอีสานเพื่อรักษาการและตรวจตราตามท้องที่ต่างๆ เพื่อป้องกันเหตุร้ายที่อาจจะเกิดขึ้นอีก หนึ่งเมื่อกองตำรวจภูธรจากนครราชสีมา* ที่ไปช่วยปราบขบถผู้บุญได้ถอนกลับไปแล้ว จำเป็นต้องจัด กำลังตำรวจไปรักษาการตามเมืองต่างๆ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์จึง กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในการที่จะจัดตั้งกองตำรวจภูธร ประจำบริเวณต่างๆ ว่า

บริเวณอุบลราชธานี จะจัดให้มีตำรวจประจำที่เมืองอุบลราชธานี 40 คน เมืองเขมราฐ 40 คน เมืองยโสธร 20 คน เมืองอำนาจเจริญ 20 คน เมืองตระการพิณผล 20 คน เมือง พนาณคม 20 คน เมืองเสนางคนิคม 20 คน และเมืองมหาชนะชัย 20 คน รวม 200 คน

บริเวณร้อยเอ็ด จะจัดให้มีตำรวจประจำที่เมืองร้อยเอ็ด 40 คน เมืองกาฬสินธุ์ 40 คน เมืองมหาสารคาม 20 คน เมืองสุวรรณภูมิ 20 คน เมืองเสลภูมิ 20 คน เมืองกัทรวิชัย 20 คน เมืองกุฉินารายณ์ 20 คน และเมืองวาปีปทุม 20 คน รวม 200 คน

บริเวณสุรินทร์ จะจัดให้มีตำรวจประจำที่เมืองสุรินทร์ 40 คน เมืองศรีสะเกษ 40 คน เมืองเดชอุดม 20 คน เมืองธำกระสาน 20 คน เมืองวารีแสน 20 คน บ้านคันทองแดงแขวงเดชอุดม 20 คน บ้านโศภิต แขวงเดชอุดม 20 คน และด่านจาว แขวงศรีสะเกษ 20 คน รวม 200 คน

บริเวณสุรินทร์ จะจัดให้มีตำรวจประจำที่เมืองสุรินทร์ 40 คน เมืองสังขะ 20 คน เมืองชุมพลบุรี 20 คน เมืองพรหมขันธุ์ 20 คน บ้านสำโรงทาบ แขวงเมืองศีร์ษะภูมิ 20 คน บ้านยันไค แขวงเมืองสุรินทร์ 20 คน รวม 140 คน

ส่วนที่เมืองนครจำปาศักดิ์จะจัดให้มีตำรวจประจำ 60 คน กำลังตำรวจที่จะจัดใหม่มีจำนวนทั้งสิ้น 800 คน¹ กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเห็นด้วยกับพระดำริกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

* กองตำรวจภูธรกองนี้มีกำลัง 40 คน นายร้อยตรี มรว. แดง เป็นผู้บังคับกอง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/7 โทรเลข 74 7 พฤษภาคม ร.ศ. 121

จึงโปรดฯ ให้มีตราพระราชสีห์นอຍที่ 21/3836 ลงวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ. 2445¹ ให้พระวาสุเทพ (ยี่. เขา) ชาวเคนบารัค เจ้ากรมตำรวจภูธรรับหน้าที่จัดการตำรวจภูธรมณฑลอีสาน

พระวาสุเทพได้จัดให้นายร้อยเวกหนอมราชวงศ์ถาย กุณชร รับราชการในตำแหน่งผู้บังคับการตำรวจมณฑลอีสาน ให้นายร้อยศรีศักดิ์ เป็นผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณซุนขึ้น ให้นายร้อยตรีเนตร เป็นผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณสุรินทร์ ให้นายร้อยโทอุ้น เป็นผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณร้อยเอ็ดพร้อมด้วยนายสิบไปประจำบริเวณละ 3 คน เพื่อคัดเลือกชายฉกรรจ์ที่มีอายุระหว่าง 18-25 ปี เข้ารับราชการตำรวจมีกำหนด 2 ปีเต็ม² การคัดเลือกนั้นจะคัดเลือกจากชายฉกรรจ์ในท้องที่นั้นๆ ตามจำนวนที่ต้องการ

นอกจากนี้พระวาสุเทพได้ส่งนายร้อยเอกปาหวัวลิน ชาวเคนบารัคไปเป็นครูฝึกจัดการตำรวจประจำอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีและเป็นผู้ตรวจราชการมณฑลอีสานอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย นายร้อยเอกปาหวัวลินประจำอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีระหว่างปีพ.ศ. 2446-2450 เพื่อฝึกหัดและอบรมตำรวจตามแบบใหม่ และได้สร้างสถานที่ตำรวจภูธรขึ้นที่หนองสะพัง* ในด้านการตรวจราชการนั้น ท่านผู้นี้ได้ไปตรวจราชการตามเมืองต่างๆ เป็นประจำ ครั้งสุดท้ายไปตรวจทางเขาพระวิหารทองที่เมืองซุนขึ้น เมื่อกลับเมืองอุบลราชธานีได้ไม่นานก็ถึงแก่กรรมด้วยไข้มาเลเรีย ทางกรมตำรวจภูธรได้ส่งนายร้อยเอก ไซเคบฟาเด็น (Major E. Seidenfaden) ชาวเคนบารัคมาเป็นครูฝึกตำรวจประจำอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีต่อมา³

การจัดตั้งกองตำรวจภูธรขึ้น นับเป็นมาตรการสำคัญที่รัฐบาลมุ่งรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองและให้ความคุ้มครองแก่ประชาชนในท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นการเริ่มประสิทธิภาพในการปราบปรามโจรผู้ร้ายได้ดียิ่งขึ้น และเป็นครั้งแรกที่มณฑลอีสานได้จัดตั้งกองตำรวจภูธรอยู่ประจำตามเมืองต่างๆ และในด้านการฝึกหัดตำรวจใหม่ รัฐบาลก็ได้อำนวยความสะดวกโดยส่งนายตำรวจชาวเคนบารัคไปกำกับการฝึกอย่างใกล้ชิดอีกด้วย

¹ เดิม วิกาศย์พจนกิจ ประวัติดิศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 521

² ราชกิจจานุเบกษา 24:1240 19 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

* ที่ตั้งสถานที่ตำรวจภูธรจังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน

³ เดิม วิกาศย์พจนกิจ ก.ค. หน้า 522

ข. การประกาศก่อก่อนราษฎร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงใช้วิธีการประกาศก่อก่อนราษฎร ให้ปฏิบัติตามความต้องการของทางราชการ โดยให้เจ้าหน้าที่นำไปประกาศที่ราษฎรตามแขวงและตามตำบลต่างๆ เข้าใจและปฏิบัติตามโดยเคร่งครัด คือ

“ 1 ให้ประกอบการทำหาเลี้ยงชีพของตนโดยชอบธรรม อย่าให้ขาดแคลนและอย่าให้ประพฤติดนเป็นโจร เล่นการพนันหรือเสพของมึนเมาจนเกิด

2 ให้บำรุงเรือกลสวนไร่นา ห้วย หนอง คลอง บึง บาง ไว้สำหรับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่างๆ และเพื่อบริโภค และสำหรับไว้เลี้ยงหล่อสัตว์น้ำและสัตว์พาหนะในฤดูแล้งชกเขยให้ถึงฤดูฝน ซึ่งเป็นสมบัติของมนุษยชาติจะต้องปฏิบัติเตรียมไว้ ถ้าขาดเงินแล้วแปลว่ามนุษยและสัตว์ต่างๆ ก็จะต้องอันตรายจนแตกดับไป

3 ให้เตรียมหาเงิน 4 บาท สำหรับเสียส่วยช่วยราชการทุกคนทุกปีไปตามกฎหมาย

4 ให้เจ้าหน้าที่ปกครองที่ลงมือเก็บส่วยช่วยราชการแต่เดือนเมษายนทุกๆ ปี เป็นต้นไป จนถึงสิ้นเดือนมกราคมเป็นหนวดเขต หากพ้นกำหนดนี้แล้ว ในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ให้เก็บส่วย 8 บาท เดือนมีนาคมให้เก็บส่วย 12 บาท

5 ถ้าพ้นกำหนดในข้อ 4 นี้ไปแล้ว ต้องถือว่าเป็นคนหลีกเลี่ยงราชการ ก็จะต้องถูกปรับคนละ 30 บาท ถ้าไม่ปฎิเงินเสียต้องให้ทำการโยธา 1 เดือน คนจำพวกนี้เรียกว่าคนกองการ

6 ถ้าผู้ใดต้องการรางวัลตามความในข้อ 5 ก็ให้ยื่นคำร้องต่อเจ้าหน้าที่ปกครองที่ตนสังกัดอยู่ว่า ผู้ใดไม่เสียเงินช่วยราชการในปีนั้น ศกนั้น เมื่อเจ้าหน้าที่สอบสวนพิจารณาได้ความจริง ทางกรมก็จะจ่ายเงินรางวัลให้เป็นรายตัวรายละ 20 บาท

7 เมื่อผู้ใดมีกิจธุระจะเดินทางไ้มาค้าขายต่างท้องที่ อย่าลืมถือใบเสร็จช่วยราชการสำหรับตัวในปีนั้นศกนั้นติดตัวไปด้วยเสมอ ใ้เป็นหนังสือเดินทางได้

8 ให้เจ้าหน้าที่ของแต่ละเมืองตรวจสอบพลเมืองของตนว่า ถ้าผู้ใดยังมีได้เสียเงินช่วยราชการ ก็ให้จับกุมดำเนินคดีส่งเมืองหรือส่งมณฑลสอบสวนต่อไป เมื่อได้ความจริง

* สหหลวง 10 บาท ให้การรางวัลแจ้งจับ 20 บาท

จำได้เสียเงินช่วยราชการในตกนั้นๆแล้ว ก็จะต้องถูกปรับหรือทำงานโยธาเดือน

9 ถ้าผู้ใดมีกิจธุระไปมาค้าขายต่างๆให้พักอยู่ในที่ที่พักแหล่งและต้องไปแจ้งความต่อผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนันเจ้าของบ้านเขาเสมอ เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ ถ้าสืบได้เป็นสัจจะว่าหลีกเลียงหนีเหตุการณ์อันผิดต่อกฎหมายของบ้านเมือง ก็ให้เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นจับกุมตัวส่งเมืองสอบสวนโดยเร็ว ¹

ประกาศตกเดือน 9 ข้อนี้ มีลักษณะเป็นกฎหมายที่ใช้ในมณฑลอีสานโดยเฉพาะ ราษฎรต้องปฏิบัติตามโดยเคร่งครัด ผู้ใดไม่ปฏิบัติตามจะถูกลงโทษอย่างรุนแรง เช่น ข้อที่ประกาศให้เสียเงินช่วยราชการ ถ้าพ้นกำหนดสองเดือนแล้วจะถูกปรับเป็นเงิน 30 บาท หรือถ้าใครไม่มีเงินค่าปรับต้องถูกเกณฑ์ใช้งานโยธาเป็นเวลาหนึ่งเดือน จำนวนเงินที่ทางราชการปรับนี้ ถ้ามีผู้แจ้งให้เจ้าหน้าที่ทราบและจับได้ ผู้แจ้งจะได้รับเงินรางวัล 20 บาท การตั้งค่าปรับไว้อย่างสูงเช่นนี้คงจะเป็นเครื่องกระตุ้นให้ราษฎรไปเสียเงินค่าราชการตามกำหนดเป็นแน่

✕ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเห็นว่าประชาชนในมณฑลอีสานมีความเชื่อผีสารและไสยศาสตร์ต่างๆ จนเป็นเหตุให้พวกขบถผู้มีบุญชักชวนราษฎรเข้าเป็นสมัคพรรคพวกได้เป็นจำนวนมาก โดยแอบอ้างเอาธรรมนิยมความเชื่อเหล่านั้นเป็นข้ออ้างดั่งกล่าวมาแล้ว จึงทรงออกประกาศไม่ให้ราษฎรนับถือผีสารต่างๆ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้มีกฎหมายเรื่องผีสารขึ้นเมื่อ พ.ศ.2448(ร.ศ.124) “.....ห้ามไม่ให้ราษฎรนับถือผีสารใดๆอีกเป็นอันขาด เช่น เข้าทรงลงเจ้า สุนัข มี ผีไต้ ผีฟ้า ผีเมตต์กัณฑ์หลักเมือง ฯลฯ ต่างๆด้วยอาการใดๆก็ดี.....”² ให้เจ้าหน้าที่ทั่วเมืองจับตัวผู้ลงผีนี้ไปทำการไต่สวนพิจารณา ถ้าได้ความจริงให้ปรับคนละ 12 บาท ถ้าไม่มีเงินค่าปรับต้องถูกจำคุก 1 เดือน³

ต่อมาในปี พ.ศ.2451 ในมณฑลบูรพาเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมคุกคามราษฎรอยู่เสมอ ราษฎรจากเมืองพระตะบองได้อพยพหนีภัยเข้ามาในมณฑลอีสานเป็นจำนวนมาก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

¹ เติม วิชาคย์พจนกิจ ล.ค. หน้า 533-534

² เติม สิ่งทันสมัย ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 หน้า 245

³ ค.

กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเกรงว่าราษฎรที่อพยพเข้ามาในนั้นจะเข้าใจกรรมหรืออุทธรณ์โจรผู้ร้าย จึงรับสั่งให้พระกรุณกริภิกข์ ปลัดมณฑลจังหวัสุรินทร์ ซึ่งปกครองในจังหวัดที่ราษฎรจากมณฑลบูรพาอพยพเข้ามามาก ออกไปให้ทราบโดยทั่วกัน ดังข้อความในประกาศบางตอนว่า

".....ในการที่ผู้ใดจะเข้ามาเพื่อตั้งทำนาหากินอยู่ในมณฑลนี้โดยสุจริตได้ แต่ผู้นั้นต้องอยู่โดยปกติเรียบร้อย ห้ามมิให้ไปสบกวนหรือช่วยเหลือเกื้อกูลประการใดแก่ผู้ร้ายในมณฑลบูรพาที่ใดเป็นอันขาด ถ้าได้ความเป็นสัจยว่า ผู้ใดเป็นท้าวร้าย ถ้าเป็นผู้อุทธรณ์ผู้ร้ายในมณฑลบูรพาให้รับจะเอาโทษแก่ผู้นั้นจงหนัก ถ้าผู้ใดอ้างพยานปกติผู้ร้ายก็จะมีโทษด้วย...ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านนายบ้านทั้งปวง หน้าที่ตรวจตราคนซึ่งอพยพไปมาตามบ้านทั้งปวง...ถ้าจะตั้งบ้านเรือนอยู่ก็ให้สาบาลเรียกทักท้วงไว้ว่า จะประพฤติเบียดเบียนผู้อื่นโดยสุจริต....."¹

ตามประกาศนี้จะเห็นได้ว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงใช้วิธีปกครองแบบพอปกครองลูกเป็นหลักตลอดมา ดังจะเห็นได้จากที่พระองค์ทรงสนพระทัยเรื่องความเป็นอยู่ของราษฎร เป็นอย่างยิ่ง แม้จะเป็นเรื่องธรรมดาของพระองค์ที่ทรงเกรียนการปกครองไว้ก่อน การปฏิบัติราชการด้วยความรอบคอบและพระทัยเย็นเย็นเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสชมเชยว่า ".....ตามที่ได้ออกประกาศนั้นดีแล้ว....."²

ก. การจัดการศึกษา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์และเจ้าหน้าที่ผู้ใหญ่ในมณฑลอีสานตระหนักดีว่า ประชาชนส่วนใหญ่ในมณฑลอีสานไม่รู้หนังสือและความไม่รู้หนังสือนี้เอง เป็นอุปสรรคสำคัญในการปรับปรุงประเทศตามแบบแผนใหม่ ดังนั้นจึงมีบุคคลสำคัญในสมัยนั้นได้แจ้งเห็นการณ์ไกลในอันที่จะแก้ไขสภาพความเป็นอยู่แบบดั้งเดิมของประชาชนให้ดีขึ้น เช่น พระยาสุริยเดชวิกรมมณฑลเทศาภิบาล เมื่อครั้งเป็นข้าหลวงพิเศษช่วยตรวจราชการปราชญ์ปราชญ์ชนมณเฑียรมีบุญได้รายงานไว้ว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ประกาศเรื่องราษฎรมณฑลบูรพาอพยพเข้ามาในมณฑลอีสาน เมื่อ 20 มิถุนายน ร.ศ.127

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 พระราชกระแสที่ 171/558 19 กรกฎาคม ร.ศ.127

".....ถ้าได้รับจัดตั้งโรงเรียนขึ้นเสียได้ตลอดทั่วถึงกันแล้ว ราษฎรได้พากันศึกษาวิชาการ หนังสือเจริญขึ้นเปื้อนใจ การบ้านเมืองก็จะเจริญตาม แลพวกราษฎรคงจะไปหลงเชื่อในสิ่ง ที่ผิด... เพราะการวิชาหนังสือนี้เป็นที่ก่อให้เกิดแห่งความตรึกตรองรู้จักประมาณการหนักแคลเบา ของราษฎรในเมืองที่รู้หนังสือ....."¹

ในปี พ.ศ.2445 นั้นเองได้มีประกาศตั้งพระราชอาณัติเจ้าคณะมณฑล 14 รูปเท่าจำนวน มณฑล ตามที่ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 พระเถระที่เป็นเจ้าคณะ มณฑลก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลด้วย สำหรับมณฑลอีสานนั้น ทรงแต่งตั้งให้ พระญาณรักจิต แห่งวัดสุปัฏนาราม ในเมืองอุบลราชธานีเป็นผู้อำนวยการศึกษา และได้อนุญาตให้ วัดที่สามารถจัดตั้งโรงเรียนเป็นการถาวรจัดตั้งโรงเรียนขึ้นในวัดนั้นได้ โรงเรียนที่จัดตั้งจะต้องจะ รับพระราชทานค่าบำรุงของหลวงอีกด้วย² พระญาณรักจิต ผู้อำนวยการโรงเรียนในมณฑลอีสาน องค์แรกมีความเห็นตรงกันกับพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิพิทักษ์วิไชยเกี่ยวกับการศึกษา และเห็นว่า ควรจะดำเนินการโดยทันทีดังต่อไปนี้คือ

".....ควรจะรีบจัดตั้งโรงเรียนแล้วบำรุงให้เจริญขึ้นโดยรวดเร็ว ถ้าวิชาหนังสือนี้แพร่ หลายขึ้นแล้ว ย่อมมีประโยชน์แก่บ้านเมืองหลายอย่างกล่าวคือ ราษฎรในพื้นที่เมืองเมื่อ ได้รู้หนังสือนี้แพร่หลายขึ้น คงเกิดความเกรงใจจะไม่หลงเชื่อการหลอกลวงในสิ่งที่ผิด อย่างต่างๆ ซึ่งกระทำให้อย่างยากแก่ราชการตั้งเช่นที่เป็นมาแล้ว กับทั้งข้าราชการบ้าน เมืองที่จัดหน้าอยู่ขณะนี้ก็จะเจริญขึ้นลำดับไปได้โดยรวดเร็วด้วย เพราะการวิชาหนังสือ เป้นตนรากแห่งการบ้านเมือง....."³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ที่249/3955 30 สิงหาคม ร.ศ.121
พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิพิทักษ์วิไชยกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า112-113

* การศึกษาที่เมืองอุบลราชธานีและเมืองอื่นๆได้จัดมาก่อนตั้งผู้อำนวยการศึกษาแล้ว คือใช้ วัดเป็นที่เรียนหนังสือของเด็กชาวบ้าน แต่เป็นการเฉพาะตัวในระหว่างผู้ใหญ่ของเด็กผู้ฝากและภิกษุ ผู้รับไม่ได้จัดเป็นการของวัดแต่อย่างใด(วุฒิชัย มูลศิลป์ "ความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของ พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ร.ศ.117" ปรากฏในสาร 5(2):31-45 ตุลาคม-ธันวาคม 2514)
² ห้ามกฎหมายราชวิทยาลัย พระราชบัญญัติพระมหาสมณะเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส หน้า244

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ที่250/2356 31 สิงหาคม ร.ศ.121 รายงานตอนที่ 2 ของพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิพิทักษ์วิไชย หน้า1-3

ต่อมาในปีพ.ศ.2450 กระทรวงมหาดไทยได้มีสารตรา กราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ.2450 กำนันเกี่ยวกับการศึกษาไปอีกครั้ง หนึ่งว่า

".....ข้ามีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ...ให้จัดการศึกษาสำหรับพลเมือง คือว่าต้องให้ราษฎรทุกคนที่เป็นผู้ชาย ผู้มีอายุอยู่ในเวลาเล่าเรียน ได้เล่าเรียนจนมีความรู้ควรแก่อุตสาหทุกคน ต้องให้มีสถานที่เล่าเรียนพอแก่จำนวนผู้จะเล่าเรียน แม้เอาวัดเป็นโรงเรียนก็เป็นการสมควร เพราะวัดมีหน้าที่จะสอนกุลบุตรตามพระราชมัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ และวัดเคยเป็นโรงเรียนมาแล้วแต่โบราณ การศึกษาชั้นนี้เจ้าคณะมณฑลกับข้าหลวงธรรมการจะต้องตรวจตราดูแลจัดการ กระทรวงธรรมการได้ตั้งข้าหลวงธรรมการประจำอยู่แล้ว....."¹

ฉะนั้นการ ศึกษาของพลเมืองจึงจะเริ่มจะเห็นแบบแผนขึ้นเรื่อยๆ เมื่อปลายรัชกาลที่5 และในปีพ.ศ.2453 กระทรวงมหาดไทยได้จัดตั้งกรรมการตำบลขึ้นทุกตำบลเป็นกรรมการได้แก่ กำนัน อธิการวัดใดวัดหนึ่งในตำบลและแพทย์ประจำตำบลนั้น รวมสามท่าน ให้มีหน้าที่จัดการศึกษา การสุขาภิบาล และการพยาบาลไปด้วย ซึ่งการจัดตั้งกรรมการตำบลดังกล่าวก็มีขึ้นในมณฑลอีสานด้วย²

ในขณะเดียวกันพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเห็นว่าควรจัดตั้งโรงเรียนการปกครองขึ้นในตัวเมืองอุบลฯ เพื่อฝึกหัดลูกหลานของข้าราชการตามเนืองต่างๆ เข้ารับราชการ ดังนั้นในปลายปีพ.ศ.2450 จึงทรงดำริให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร³ เป็นผู้ดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนการปกครองขึ้น และเปิดรับสมัครบุตรหลานข้าราชการในแขวงมณฑลอีสานที่มีใจสมัครเข้าฝึกหัดสำหรับรับราชการ วิชาที่ฝึกหัดมีหน้าที่การปกครองการสอบสวนคดีแพ่ง อาญา

¹ พ.ศ.2441: ราชกิจจานุเบกษา 15:2 กรกฎาคม ร.ศ.121

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 สารตราเจ้าพระยาจักรีกราบทูลกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อเดือนมกราคม ร.ศ.126

³ เติม วิชาภัยพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสานเล่ม2 หน้า558

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ที่24/1003 19 พฤษภาคม ร.ศ.127 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ

และฝึกหัดให้แต่งคำร้องต่างๆ เป็นต้น เมื่อสำเร็จแล้วจะบรรจุเข้ารับราชการตามความสามารถ
 แต่การแต่งตั้งผู้สำเร็จการอบรมเข้ารับราชการนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
 ทรงมุ่งที่จะเลือกความเข้าใจที่ว่า ".....เป็นชาติวงศ์เจ้าบ้านด่านเมืองนั้นๆ ได้รับสมบัติสืบตระกูล
 กันมา จึงทรงตั้งคนจากเมืองหนึ่งไปรับราชการยังอีกเมืองหนึ่ง....."¹ นับว่าพระองค์ทรงมองเห็น
 การฝึกอบรมอันที่จะปลูกฝังทัศนคติให้ชาวราชการคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว
 และจะเป็นการลดอิทธิพลตระกูลขุนนางหัวเมืองลงได้โดยปริยายอีกด้วย

ง. การปรับปรุงการปกครองมณฑลอีสาน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงพยายามจัดการปกครองมณฑลอีสาน
 ด้วยความสุจริตรอบคอบ และมุ่งรักษาความสงบภายในเป็นสำคัญ เพราะมณฑลอีสานมีอาณาเขตติดต่อกับ
 ดินแดนภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส รัฐบาลไม่ปรารถนาจะนำการปกครองแบบใหม่เข้าไปใช้ใน
 หัวเมืองที่อยู่ตามชายแดน²

ต่อมาในปีพ.ศ.2450 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงปรึกษากับ
 กรมหลวงดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับการจัดการปกครองมณฑลอีสานและทรงมีพระดำริทรงกันว่า
 ".....ถึงเวลาแล้วที่จะจัดวางแบบแผนการปกครองมณฑลอีสานให้เหมือนกับหัวเมืองในมณฑลชั้นใน
 กันๆ เพื่อให้วิธีการปกครองเป็นแบบเดียวกันทั่วราชอาณาจักร....." แต่ทรงตระหนักดีว่าการดำเนินการ
 ต้อง ".....ไม่ให้โครมครามรวดเร็วเกินไป ซึ่งเป็นทางจะทำได้โดยยากและเปลืองเงินมาก
 ด้วย การอย่างใดซึ่งจะยังจัดทำไม่ได้ด้วยทองที่ยังไม่เหมือนมณฑลชั้นใน...ต้องคงไว้อย่างเดิมก่อน..."³
 ด้วยเหตุผลสำคัญคือ การหาตัวบุคคลที่จะส่งไปเป็นข้าหลวงและเจ้าหน้าที่ดำเนินการตามแบบใหม่ยัง
 ไม่พอความต้องการและยังไม่มีเงินพอสำหรับใช้จ่ายในการดำเนินการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/14 ที่285/10485 27 ธันวาคม ร.ศ.126

กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

² ดร.เดช บุญนาค "การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบปฏิวัติหรือวิวัฒนาการ"

สังคนศาสตร์ปริทัศน์ 4(3):58-65 2509

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/14 ที่285/10485 11,ค.

ในชั้นแรกนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเปลี่ยนชื่อแบบแผนการปกครองที่ทรงแบ่งไว้เป็นบริเวณเมื่อ พ.ศ.2443 นั้นเป็นจังหวัดในปีพ.ศ.2450 โดยแบ่งเป็น 4 จังหวัด คือ จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดชูนันท์ ในสี่จังหวัดนี้ทางกระทรวงมหาดไทยเลือกสรรข้าราชการระดับชั้นผู้ว่าราชการเมืองที่มีอักษยาภัยดีและชำนาญแบบแผนการปกครองจากหัวเมืองชั้นในส่งไปเป็นปลัดมณฑล ประจำจังหวัดละ 1 คน ในปีแรกนี้ยังไม่มีตัวบุคคลครบทุกจังหวัด แต่ที่เมืองอุบลราชธานีทางกระทรวงมหาดไทยเห็นชอบกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ในการแต่งตั้งให้ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ข้าหลวงเดิมที่ตามเสด็จไปประจำที่เมืองอุบลราชธานีตั้งแต่ พ.ศ. 2436) เป็นปลัดมณฑลอุบลราชธานี¹ และในปีต่อมา กระทรวงมหาดไทยได้ส่งข้าราชการ 3 นายไปยังมณฑลอีสาน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงจัดให้ข้าราชการทั้งสามรับราชการ ดังต่อไปนี้

- 1) พระยาสุริยเคศวรโกมลทิพย์ (จาบ สุวรรณทัต) เป็นปลัดมณฑลจังหวัดร้อยเอ็ด
- 2) พระยาประชาภิจักรจักร (ทับ) เป็นปลัดมณฑลจังหวัดชูนันท์
- 3) พระกรุณศิริรักษ์ เป็นปลัดมณฑลจังหวัดสุรินทร์²

ปลัดมณฑลทั้งสี่ท่านที่ทรงแต่งตั้งนี้ไม่ได้ประจำอยู่กับตัวจังหวัดตลอดเวลา แต่มีหน้าที่ออกตรวจและจัดวางแบบแผนการปกครองในท้องที่จังหวัดของตน ตามที่จะสามารถจัดได้ ".....ด้วยข้าข้าราชการพื้นเมืองที่มีอยู่แล้ว หรือจัดหาถึขึ้นในท้องที่นั้น กอปรเปลี่ยนก่อแปลงโดยลำดับ....."³ ในปีเดียวกันนี้ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร ปลัดมณฑลจังหวัดอุบลราชธานี ได้ออกไปทำการมอบหมายที่ดินเพื่อให้ฝรั่งเศษเช่าที่ตามปากมูล (อำเภอบ้านดำนปัจจุบัน) และที่อำเภอเขมราฐ* เมื่อเสร็จธุระแล้วได้เดินทางกลับจังหวัดอุบลราชธานี หม่อมอมรวงศ์วิจิตรป่วยเป็นไข้ป่าอย่างแรงและถึงแก่กรรมระหว่างทางเมื่อ วันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ.2451 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ที่ 285/10485 27 ธันวาคม ร.ศ.126 น.ค.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ที่ 121/5301 3 กรกฎาคม ร.ศ.127 พระยา
กรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ที่ 285/10485 ล.ค.

* ตามสัญญาขอ 8 ที่รัฐบาลสยาม ลงนามกับรัฐบาลฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ.122 (พ.ศ. 2447)

ทรงบอกแจ้งมายังกระทรวงมหาดไทย ทางกระทรวงมหาดไทยจึงได้แต่งตั้งให้ พระภิรมย์ราชา (พร้อม วาชรรัตน์) ไปดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานีแทนในระยะเวลาต่อมา¹ ส่วนเมืองเล็ก ๆ ที่มีมาแต่ก่อนก็ยังให้คงอยู่และค่อย ๆ เล็กไปตามลำดับ คือ "บางเมืองจัดการปกครองอย่างหัวเมือง บางเมืองจัดการปกครองอย่างอำเภอ บางเมืองที่เล็กเฉียดเกินไปให้อำนาจเจ้าเมืองเสมอเท่านั้น"²

จากหลักฐานนี้แสดงให้เห็นว่า รัฐบาลพยายามจัดการปกครองให้เข้ากับพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116³ และข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมือง ร.ศ. 117⁴ หรือสักกัณห์หนึ่งเข้าลักษณะการปกครองแบบเทศาภิบาล ซึ่งคร. เทร บุนนาค ได้อธิบายไว้โดยสรุปว่า

".....ตามกฎหมายเหล่านี้ รัฐบาลจัดการปกครองหัวเมืองตั้งแต่ชั้นต่ำที่สุดจนถึงที่สูงที่สุด เริ่มต้นด้วยพลเมืองมีสิทธิที่จะเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านของราวๆ 10 หมู่บ้าน มีสิทธิที่จะเลือกตั้งนายกำนันของตน ตำบลหลายตำบลมีพลเมืองประมาณ 10,000 คน รวมกันเป็นอำเภอ หลายอำเภอรวมกันเป็นเมือง หลายเมืองรวมกันเป็นมณฑล....."⁵

มณฑลอีสานเริ่มเข้าลักษณะการปกครองแบบเทศาภิบาลนี้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2451 เป็นต้นมา คืออำนาจการปกครองรวมอยู่ที่รัฐบาลกลาง ซึ่งมีข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จราชการมณฑลเป็นข้าราชการสูงสุด ทำหน้าที่ปกครองราชการส่วนภูมิภาคต่างพระเบตรพระกรรม บรรดาเมืองต่างๆ ที่ขึ้นกับจังหวัดทั้งสี่จังหวัดแล้ว ก็ถูกยุบลงเป็นอำเภอ ผู้ปกครองเรียกว่านายอำเภอ และ เมืองใดมีพลเมืองมากก็ให้ทรงแบ่งออกเป็นหลายอำเภอตามความเหมาะสม ซึ่งทางราชการได้ถือปฏิบัติมาจนกระทั่งทุกวันนี้

¹ เติม วิภาคย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 487-488

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ที่ 285/10485 จ.ค.

³ ราชกิจจานุเบกษา 14:105-125 30 พฤษภาคม ร.ศ. 116

⁴ พระยาเกรียงไกรกระษัตริย์เทศาภิบาล คำราการปกครอง พ.ศ. 2448 หน้า 147-214

⁵ คร. เทร บุนนาค " การปกครองแบบ เทศาภิบาลเป็นระบบปฏิวัติหรือวิวัฒนาการ "

จ. การจัดศาลยุติธรรม

เมื่อ พ.ศ. 2450 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้เสด็จกลับกรุงเทพฯ เพื่อเข้าทูลละอองธุลีพระบาทในคราวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรปและทรงมีโอกาสนี้ปรึกษากับ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับการจัดการมณฑลอีสานและทรงมีความดำริทรงกันว่า "ถึงเวลาแล้วที่จะต้องจัดศาลกระทรวงยุติธรรมในมณฑลอีสาน....."¹ ให้ขึ้นกับกระทรวงยุติธรรมอย่างทั่วเมือง ในมณฑลนั้นใน ก่อนหน้านั้นการศาลในมณฑลอีสานขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย เพื่อมีผู้ไปยังศาลเมือง หรือศาลมณฑลก็ดี "ผู้ว่าราชการ เมืองหรือข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑล จะตั้งศาลขึ้น เฉพาะเรื่องเจ้าเงาะเอง ยังไม่มีที่ทำการศาล....."² ส่วนคณะตุลาการก็จะได้รับการแต่งตั้งขึ้น เป็นครั้งแรกเพื่อพิจารณาคดีตามที่ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงเห็นชอบ ดังเช่น การตั้งคณะตุลาการ ขึ้นพิจารณาโทษพวกขบถผู้มีบุญ เมื่อปี พ.ศ. 2445 เป็นต้น

เมื่อวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 2450 กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้กราบบังคมทูลพระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการจัดศาลในมณฑลอีสานว่า ".....ศาลที่จะจัดนั้น...คือยกศาลที่อยู่ที่ ในกระทรวงมหาดไทยให้ไปขึ้นกับกระทรวงยุติธรรม....."³ ต่อมากรมหลวงดำรงราชานุภาพได้ ทรงหารือเกี่ยวกับเรื่องนี้กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม และทูลนาพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตามที่ทรงตกลงกับกรมหลวงดำรงราชานุภาพว่า ".....ในชั้นแรกจะให้มีพระบริรักษ์จริยาวัตร ข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรมในหัวเมือง ขึ้นไปกับผู้พิพากษา 3 นาย....."⁴ พระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/14 ที่ 285/10485 ค.ค.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/14 ที่ 24/1003 19 พฤษภาคม ร.ศ.127

กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/14 ที่ 305/22930 25 มีนาคม ร.ศ.126

กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/14 ที่ 8/163 25 เมษายน ร.ศ.127

พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

* ทูลมาโดยเสนาบดีกรมพระยาธรรมสารเวทวิเศษ

".....บัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะจัดตั้งศาลยุติธรรมในมณฑลอีสาน...จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสุทธพลิตธิประสงค์ ข้าราชการพระองค์มณฑลอีสานกับ พระบริรักษ์จรัญนุวัตร ข้าราชการพิเศษประจำศาลยุติธรรมในหัวเมืองพร้อมกันจัดการศาลยุติธรรมบิณฑังเมือง แล้วให้ศาลนี้ขึ้นในกระทรวงยุติธรรม....."¹

ต่อมาในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2451 กระทรวงยุติธรรมได้ส่งข้าราชการ 4 นายไปยังมณฑลอีสาน คือ

1) พระยาธรรมสารเวทวิเศษภักดี	ข้าหลวงพิเศษจัดศาลหัวเมือง
2) หลวงจินดาภิรมย์	ว่าที่อธิบดีผู้พิพากษา
3) หลวงสรนิตยาภม	ผู้พิพากษา
4) หลวงพินิจสันตการ	ผู้พิพากษา ²

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสุทธพลิตธิประสงค์ ทรงปรึกษากับพระยาธรรมสารเวทวิเศษภักดี แล้วตกลงจัดตั้งศาลขึ้น 3 ศาล คือ ที่จังหวัดอุบลราชธานี เรียกว่า ศาลมณฑล ที่จังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัดสุรินทร์ เรียกว่า ศาลเมือง ส่วนที่จังหวัดขอนแก่น ยังขาดตัวบุคคลที่จะไปจัดตั้ง จึงทรงอนุโลมให้ประชาชนที่จะไต่เรื่อง ไปไต่เรื่องยังศาลที่อยู่ใกล้เคียงได้ ตั้งแต่วันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ.2451³ ซึ่งเป็นวันเปิดศาลในมณฑลอีสาน

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสุทธพลิตธิประสงค์ ทรงเห็นว่า การจัดตั้งศาลขึ้นในมณฑลอีสานเป็นของใหม่ จึงเสด็จไปด้วยพระองค์เองและมีรับสั่งในวันพิธีเปิดศาลว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ประกาศตั้งข้าหลวงพิเศษจัดศาลยุติธรรมในมณฑลอีสาน ลงวันที่ 27 เมษายน ร.ศ.127

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ บ.57/14 ที่56/2007 25 กรกฎาคม ร.ศ.127
กรมขุนสุทธพลิตธิประสงค์ หลวงดำรงราชานุภาพ

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ที่64/2230 9 สิงหาคม ร.ศ.127
กรมขุนสุทธพลิตธิประสงค์ หลวงดำรงราชานุภาพ

".....ในกาลนี้ ตามความรู้สึกอยู่ในขณะนี้ นั้นควรมีศาลยุติธรรมมาจัดการเสียไปแล้ว
เมื่อว่าบัดนี้ได้เปิดการศาลแล้ว เชื่อว่าคนในมณฑลนี้ จะมีความยินดีโดยมาก แต่ข้าหลวง
ต่างพระองค์จะเป็นมากกว่าคนอื่น แะได้ให้ประกาศการพิจารณาแห่งเมืองทั้งปวง และ
ให้ผู้จะฟ้องคดีประพฤติกตามแบบแผนแล้องยังภาค ณ ที่นี้ แลสุรินทร์ ร้อยเอ็ดแต่วันนี้เป็น
คนไปแล้ว เชื่ออยู่ว่าการทั้งปวงจะไม่เป็นการขัดข้องอย่างไรเลย....."¹

ในด้านงบประมาณการจัดศาลนั้น กระทรวงการคลังได้ให้งบประมาณจัดสร้างที่ทำการศาลและเงิน
เดือนผู้พิพากษาเหมือนกับข้าราชการอื่นๆ การสร้างที่ทำการศาลทั้งสามแห่งนี้ จะให้เป็นอาคาร
ถาวร จึงให้ช่างที่มีฝีมือจากกรุงเทพฯ ไปจัดสร้าง ² และแล้วการพิพากษาคดีความต่างๆในมณฑล
อีสานก็ได้กระทำเป็นประจำแบบแผนตั้งแต่ พ.ศ. 2451 เป็นต้นมา

ฉ. การภาษีอากร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเข้าพระทัยดีถึงสภาพความเป็นอยู่
ของประชาชนในมณฑลอีสานว่ามีความขัดสนกว่ามณฑลอื่นๆ เพราะ "การทำนา หาเลี้ยงชีพของ
พลเมืองในมณฑลนี้ทำได้น้อย " ทรงปรึกษากกรมหลวงดำรงราชานุภาพแล้วเห็นว่า "ยังไม่ควรเปลี่ยนแปลง
อย่างใด คือให้เก็บส่วยไปอย่างเดิม ด้วยเป็นการเก็บง่ายใจกาโสหล่นน้อย รามภูกันเคยค
อยู่แล้ว....."³ แต่เพื่อให้การเก็บเงินส่วยและค่าธรรมเนียมต่างๆเป็นไปโดยรัดกุมขึ้น กระทรวง
มหาดไทยจึงได้ส่งข้าหลวงสรรพากรออกไปประวามณฑลอีสานในปี พ.ศ.2451⁴

ในการเก็บเงินค่าธรรมเนียมก็ยังใช้แบบเก่า เจ้น การทำพิมพ์รูปพรรณสัคว์หาหนะต่างๆ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 กระแสรับสั่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสรรพสิทธิ
ประสงค์ เมื่อ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 127

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 11 กันยายน ร.ศ.127 พระยาธรรมสารเวช
วิเศษภักดีเรียนพระยาจักรีปาณีกริณวิสุทธี ปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทย

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ที่285/10485 27 ธันวาคม ร.ศ.126
กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 ที่24/1003 19 พฤษภาคม ร.ศ. 127 ล.ค.

จะต้องเสียค่าธรรมเนียมดังนี้ จ้างเชือกละ 5 บาท ม้า โค กระบือ ตัวละ 16 อัฐ (หรือหนึ่งสลึง) นอกจากนี้เป็นธรรมเนียมต่างๆ เช่น ค่าธรรมเนียมของศาล ผู้แพ้จะต้องเสียค่าธรรมเนียมให้ศาล เป็นเงิน 3 บาท เป็นต้น

จ. การคมนาคม

การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองในมณฑลอีสานในสมัยก่อนพุทธกันทรมากร การเดินทางจากกรุงเทพฯจะไปได้สองทางคือ ไปทางปราจีนบุรี-ศรีโสมภ-สุรินทร์แล้วเดินทางต่อไปยังเมืองอุบลราชธานี และอีกทางหนึ่งซึ่งใกล้กว่าสายแรกคือ จากกรุงเทพฯ-สระบุรี ผ่านเทือกเขาตงพระยาเป็นนครราชสีมา-สุรินทร์และอุบลราชธานี* การเดินทางของเจ้านายและข้าราชการส่วนใหญ่จะเดินทางสายปราจีนบุรี เพราะปลอดภัยกว่าไปทางตงพระยาเป็นและสามารถนำอาวุธหรือสัมภาระที่หนักๆไปได้สะดวกกว่าอีกด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯทรงคำนึงถึงความสำคัญของการสร้างทางคมนาคมไปยังหัวเมืองต่างๆ โดยเฉพาะการคมนาคมจากกรุงเทพฯไปยังเมืองต่างๆทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ-นครราชสีมา ก่อนภาคอื่นๆ และทรงเน้นถึงความสำคัญในการสร้างทางรถไฟสายนี้เป็นพิเศษ ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสเมื่อเริ่มทำทางรถไฟสายนี้เมื่อ พ.ศ.2434 ว่า

“.....เราใคร่รู้สักหน่อยว่า ธรรมชาติความเจริญของประจวบชนยอมอาศัยถนนหนทางไปมาหากันเป็นใหญ่เป็นสำคัญ เพื่อบริหารงานกันได้ไปมาได้ง่ายได้ไกลได้เร็วขึ้นเพียงไร ก็เป็นการขยายประจวบชนให้ไพศาลยิ่งขึ้นเพียงนั้น บรรดาการค้าขายอันเป็นสมบัติของบ้านเมืองจะรุ่งเรืองวัฒนาขึ้นโดยส่วนหนทางนั้น เราจึงใ้คฤหาเสณจะทำการรถไฟให้สมกับกำลังบ้านเมือง.....”²

¹ เติม วิกาศย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 535

* การเดินทางผ่านเทือกเขาตงพระยาเป็นมักจะจะเป็นราชการด่วน เช่นการเดินทางของพระยาราชเสนา(ทัต) เพื่อเตรียมรับเสด็จกรมหลวงพิชิตปรีชากร เมื่อ พ.ศ. 2434 เป็นต้น

² ทวน วิริยาภรณ์ พระราชดำรัสและพระบรมราโชวาท หน้า 43

จากพระราชดำรินี้แสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นการณ์ไกลในการสร้างทางรถไฟสายนี้เป็นอย่างยิ่ง เพราะเมื่อสร้างเสร็จแล้วทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองทางภาคอีสานกระชับแน่นยิ่งขึ้นและยังมีผล ที่ต่อเศรษฐกิจและการเมืองของประเทศอีกด้วย

เมื่อการสร้างทางรถไฟถึงเมืองนครราชสีมาและเปิดใช้ในปี พ.ศ.2443 แล้ว การเดินทางระหว่างกรุงเทพฯไปยังหัวเมืองมณฑลอีสานก็สะดวกและรวดเร็วขึ้นมาก โดยเฉพาะการขนส่งสินค้าจากกรุงเทพฯไปยังเมืองนครราชสีมาและจากนครราชสีมาก็สามารถขนส่งสินค้าทางเรือไปตามลำแม่น้ำมูลไปยังเมืองอุบลราชธานีได้ และยังในฤดูฝนเรือกลไฟขึ้นคลองไค้สะดวก สามารถขนถ่ายสินค้าจากเมืองนครราชสีมาไปลงเรือที่ท่าร้างแล้วต่อไปยังเมืองอุบลราชธานีได้สะดวกกว่าฤดูแล้ง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเห็นความสำคัญของการสร้างทางคมนาคมทางบกเป็นอันมาก และทรงดำริจะให้ทำทางเกวียนไปยังเมืองต่างๆในมณฑลอีสาน เพื่อให้พ่อค้าไปมาค้าขายได้สะดวกยิ่งขึ้น พระองค์รับสั่งกับพระยาสุริยเดววิเศษมณฑลเทศาภิบาลไชย จ้าหลวงพิเศษช่วยราชการมณฑลอีสาน เมื่อวันที่ 7 เมษายน พ.ศ. 2445 ว่า ".....จะจัดทำทางเกวียนเพื่อบรรุงให้พ่อค้าเดินเกวียนไปมาได้สะดวก....." พระยาสุริยเดววิเศษมณฑลเทศาภิบาลไชย เคยเดินทางไปมาเสมอในหัวเมืองต่างๆในมณฑลนครราชสีมาจึงมีความรู้แนบและเข้าใจการเดินทางของพ่อค้าเกวียนได้ดี จึงกราบทูลว่า ".....ลูกค้าที่จะเดินยอเดินเป็บกุก นำลูกค้านำลูกค้านักเดินเกวียนทางโคก(ทางคอน)เพื่อหนีน้ำ นาฤดูฝนเกวียนจะกองเดินที่ทุ่งนา นาฤดูแล้งเกวียนมักเดินทางทุ่งนา...ทางที่ดีควรทำสะพานสำหรับเกวียนจะเดินข้ามห้วยแกลดอง....."¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเห็นเกี่ยวกับความเห็นของพระยาสุริยเดววิเศษมณฑลเทศาภิบาลไชย และโปรดให้กรมการเมืองเกษตรราษฎรตามเมืองต่างๆทำสะพานตามคำช่วยและคลองสำหรับให้เกวียนและคนยวนไปมาได้โดยสะดวกตั้งแต่นั้นมา

* ท่าร้าง ห่างจากหัวเมืองนครราชสีมาไปทางตะวันออก 21 กิโลเมตร ตาม _____
: เต็ม วิชาเกษตรกิจ ค.ศ. หน้า 543

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/11 ที่250/2356 31 สิงหาคม ร.ศ. 121
พระยาสุริยเดววิเศษมณฑลเทศาภิบาลไชย กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ หน้า 1-47

** การเกณฑ์แรงงานราษฎรทำงานโยธาได้ยกเลิกภายหลังที่ประเทศไทยเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2475

2. การเสียดินแดนเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรแก่ฝรั่งเศส

อย่างไรก็ดีถึงแม้ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จะได้ทรงพยายามปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไขระเบียบแบบแผนการปกครองมณฑลอีสาน ให้เข้าตามแบบแผนของมณฑลชั้นใน บาทกการต่างๆของพระองค์ท่านก็ได้ถูกนำไปใช้ในทั่วทุกหัวระแหงของมณฑล ยกตัวอย่างเป็นต้นว่าพระองค์มิได้ทรงสามารถปรับปรุงการปกครองของเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรให้เป็นส่วนหนึ่งของมณฑลอีสานได้ ทั้งนี้เพราะรัฐบาลสยามได้ตกลงยกเมืองดังกล่าว ให้แก่ฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2447

สาเหตุที่เมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรต้องเสียให้แก่ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2447 นั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่รัฐบาลสยามได้ทำสัญญากับฝรั่งเศสไว้ เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436* ผลของสัญญาใหญ่นั้น รัฐบาลสยามต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสทั้งหมด และในสัญญาน้อยที่ลงนามในวันเดียวกันนั้น มีข้อความระบุไว้ในข้อ 6 ว่า "รัฐบาลฝรั่งเศสจะคงยึดเมืองจันทบุรีไว้ จนกว่ารัฐบาลสยามจะได้ปฏิบัติตามนัยแห่งสัญญานี้โดยตลอด เป็นค่นว่าเลิกกองทหารมาลิบแล้วและมีความสงบเรียบร้อยทั้งในบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและในเขตที่ไคร้ระบุไว้ในข้อ 3"¹

รัฐบาลสยามได้ปฏิบัติตามสัญญาเหล่านี้ด้วยดีเสมอมา ได้ยอมสละสิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงและยอมให้ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันตั้งแต่ พ.ศ. 2436 โดยที่ ทั้งนี้แม้ว่าฝ่ายฝรั่งเศสที่จันทบุรีจะก่อให้เกิดสถานการณ์ตึงเครียดอยู่เป็นนิจ ฝ่ายไทยก็พยายามเจรจากับกองบังคับบัญชาฝรั่งเศสที่จันทบุรี เพื่อมุ่งรักษาสัมพันธไมตรีไว้เป็นสำคัญ²

ครั้นเวลาผ่านไปถึง 10 ปี รัฐบาลสยามจึงได้มอบหมายให้พระยาสุริยานุวัตร (เกิด มุนนาก) อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส เป็นผู้แทนรัฐบาลสยามเจรจากับ มองซิเออร์ เดลคาสเซ (M. Delcassé) รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส การเจรจาได้กระทำที่กรุงปารีสและได้ลงนามในสัญญา เมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2447)³ รัฐบาลสยามต้องเสียดินแดนฝั่งขวา

* สัญญาที่ลงนามกันมี 2 ฉบับ คือสัญญาใหญ่มี 10 ข้อและสัญญาน้อยหรืออนุสัญญามี 6 ข้อ

¹ เดิม สิงหวิจิตร ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2 หน้า 36-48

² ค.

³ พระยากัลยาณไมตรี เอกสารเกี่ยวกับการปรับปรุงข้อผูกมัดตามสัญญาค้าสมัยของประเทศไทย สารานุกรม กัลยาณมิตร แปล หน้า 57 และ เดิม สิงหวิจิตร ล.ค. หน้า 260

ของแม่น้ำโขง คืออาณาจักรเมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองมโนไพร และอาณาจักรหลวงพระบางฝั่งขวา ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรี

ดินแดนมณฑลอีสานที่รัฐบาลต้องเสียไปในพ.ศ.2447 ระบุไว้ในสัญญา ข้อ 1 ไว้ว่า

“.....เขตแดนระหว่างประเทศสยามกับประเทศเขมรนั้น ตั้งแต่ปากคลองกะพงพลู ฝั่งทะเลสาบเป็นเส้นเขตแดนตรงทิศตะวันออกไปจนบรรจบถึงคลองกำปางจาม จากนั้นต่อไป ทิศเหนือเป็นเส้นตรงขึ้นไปบรรจบภูเขาบันนั ในระหว่างดินแดนน้ำตกน้ำเสบ แลดินแดน น้ำตกน้ำยมฝ่ายหนึ่ง จนบรรจบภูเขาค่าง แล้วต่อเนื่องไปทางทิศตะวันออกตามแนวยอด ภูเขานี้จนจบถึงลำน้ำยม จากที่บรรจบนี้ไปแม่น้ำยมเป็นเขตแดนของประเทศสยาม.....”¹

นับตั้งแต่นั้นมาเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรก็ตกไปเป็นส่วนหนึ่งของประเทศอินโดจีน ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส ในปัจจุบันเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรลาว ส่วนเมืองมโนไพร(ปัจจุบันเรียก เมรุเปร)เป็นส่วนหนึ่งของสาธารณรัฐกัมพูชา

3. ล้นสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศ สำเร็จราชการมณฑลอีสานเป็นเวลา 17 ปี พระองค์ทรงปฏิบัติราชการมาด้วยความเรียบร้อย ทำความเจริญให้แก่มณฑลอีสานเป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าข้าหลวงต่างประเทศ มณฑลอีสาน รัชการสนองพระเดชพระคุณมานาน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จกลับกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2453

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงมอบหน้าที่การปกครองในมณฑลอีสานให้พระยาประจักษ์จักรจักร ปลัดมณฑลอุดรราชธานี ทำการแทนตั้งแต่วันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2453 ² ส่วนพระองค์พร้อมด้วยหม่อมเจียงคำ โอรส ชิดา และข้าราชการบริพารเสด็จออกจากเมืองอุดรราชธานี โดยพาหนะม้าและเกวียน ผ่านทางจังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์เป็นเวลา 17 วัน.

¹ พระยาภิธานไมตรี น.ค.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 โทรเลขที่ 16 26 เมษายน ร.ศ.129 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ หลวงหลวงดำรงราชานุภาพ

ถึงเมืองนครราชสีมา เมื่อวันที่ 20 พฤษภาคม พ.ศ. 2453¹ ประทับอยู่ที่เมืองนครราชสีมา 3 วัน แล้วเสด็จโดยขบวนรถไฟจากเมืองนครราชสีมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม ในปีเดียวกัน การเสด็จดับกรุงเทพฯ ครั้งนั้น มีพระอุบลศักดิ์ประราบาล(กุดำ สุวรรณภู) กรมการผู้ใหญ่เมืองอุบลราชธานี เป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือน และปีนายร้อยตรี เจ้าบัว ๓ จำปาศักดิ์ นายทหารกองเกียรติยศติดตามเสด็จจนถึงเมืองนครราชสีมา

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จประทับที่กรุงเทพฯ แล้ว พระองค์ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังจนถึงพ.ศ. 2455 แล้วได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งสมุหนมนตรี เสนาบดีที่ปรึกษาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จนสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ 3 เมษายน พ.ศ. 2465² นับว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงดำรงตำแหน่งสำคัญทางราชการด้วยความอดุสสาหะและทรงอดทนต่อความยากลำบาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทรงประทับอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีเป็นเวลานานถึง 17 ปี และทรงพยายามนำความเจริญจากส่วนกลางไปปฏิบัติในมณฑลอีสานจนเป็นแบบแผนที่ยึดถือปฏิบัติสืบต่อมาตราบนานเท่าทุกวันนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/14 โทรเลขที่ 335/1759 . 19 พฤษภาคม ร.ศ. 129

* เจ้านายในตระกูล ณ จำปาศักดิ์มีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างยิ่ง เมื่อรัฐบาลสยามเสียดินแดนเมืองนครจำปาศักดิ์ให้ฝรั่งเศสแล้ว ได้มีเจ้านายจากเมืองนครจำปาศักดิ์เข้ารับราชการในประเทสยามหลายท่าน เช่น เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์ โอรสเจ้ายุติธรรมธร(คำสุก) เป็นปลัดเมืองแพร่ เจ้าศักดิ์ประเสริฐ โอรสเจ้ายุติธรรมธร(คำสุก) รับราชการในกระทรวงมหาดไทยอยู่ที่กรุงเทพฯ เป็นต้น

๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
 สำนวนสมเด็จ เล่ม 1 หน้า 294-295

² เต็ม วิภาคย์พจนกิจ ล.ค. หน้า 394-395

บทที่ 6

สรุป

การปกครองดั้งเดิมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนที่รัฐบาลจะขยายอำนาจจากส่วนกลางเข้าไปกำกับราชการตามหัวเมืองต่างๆ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น หัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีทำเนียบข้าราชการ เป็นแบบแผนของตนเองมาแต่โบราณ มีตำแหน่งตั้งแต่ระดับสูงสุด (เจ้าเมือง) และตำแหน่งอื่นๆ รองลงมาจนถึงตำแหน่งระดับหมู่บ้าน (นายบ้าน) ตำแหน่งต่างๆ เหล่านี้ จะกำหนดหน้าที่ไว้อย่างชัดเจน เช่น "เมืองแสน" มีหน้าที่กำกับฝ่ายทหาร "เมืองจันทร์" มีหน้าที่กำกับฝ่ายพลเรือน เป็นต้น ตำแหน่งต่างๆ ในเมืองหนึ่งๆ ขึ้นตรงต่อเจ้าเมือง ซึ่งมีอำนาจสิทธิขาดในการบังคับบัญชาการ เมืองหรือในกิจการทุกข์สุขของราษฎรในเขตเมืองที่ตนปกครอง แต่อำนาจบางอย่างเจ้าเมืองต้องฟังคำสั่งจากเมืองใหญ่หรือต้องบอกกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงโปรดเกล้าฯ มีพระบรมราชโองการก่อน จึงจะดำเนินการได้ เช่น การแต่งตั้งเจ้าเมือง เป็นต้น

หัวเมืองต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้เข้าร่วมอยู่ในราชอาณาจักรไทยตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี เป็นต้นมา แต่ได้จัดการปกครองเป็นเมืองประเทศราชในรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมาในรัชกาลที่ 3 ภายหลังที่ปราบขบถเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์แล้ว รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดให้ยกเลิกอาณาจักรเวียงจันทน์ แล้วจัดเป็นหัวเมืองชั้นนอก หัวเมืองเหล่านี้แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ หัวเมืองใหญ่หรือหัวเมืองเอกขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และหัวเมืองเล็กขึ้นตรงต่อหัวเมืองใหญ่หรือกรุงเทพฯ ตามที่รัฐบาลเห็นว่าเหมาะสม อย่างไรก็ตาม หัวเมืองต่างๆ ที่อยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวมทั้งบรรดาหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงด้วย ต้องอยู่ภายใต้กำกับของเมืองนครราชสีมาอีกต่อหนึ่งด้วย

ในด้านการแต่งตั้งเจ้าเมืองนั้น เมื่อเมืองใดตำแหน่งเจ้าเมืองว่างลง ถ้าเป็นเมืองเอก กรมการเมืองนั้นก็จะมิใช่บอกกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอตั้งผู้ที่เหมาะสมและมีความสามารถในการเมืองนั้นขึ้นเป็นเจ้าเมือง ถ้าเป็นเมืองเล็ก กรมการเมืองนั้นจะบอกไปยังเมืองใหญ่ที่ตนสังกัดอยู่ แล้วเจ้าเมืองใหญ่จะมีใบบอกกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์ทรงเห็นชอบแล้วก็จะพระราชทานนามสัญญาบัตร ตั้งผู้ที่เหมาะสมขึ้นเป็นเจ้าเมืองและมีสารตราพระบรมราชโองการพระราชทานเจ้าเมือง ให้เข้าใจหน้าที่ในการปกครองบ้านเมืองและให้พยายาม

เอาใจใส่ดูแลทุกข์สุขของราษฎร การเก็บส่วยสาอากรส่งให้กรมตามจำนวนทุกปี และให้เจ้าเมืองกระทำพิธีรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ 2 ครั้งเป็นธรรมเนียมปฏิบัติโดยสม่ำเสมอ

การจัดการปกครองเมืองต่างๆเป็นระบบหัวเมืองตลอดจนการแต่งตั้งเจ้าเมืองดังกล่าวแล้ว ย่อมจะเกิดผลดีต่อรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯในการป้องกันไม่ให้เจ้าเมืองกรมการแต่ละเมืองมีอำนาจมากเกินไป บรรดาหัวเมืองต่างๆอยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ การคมนาคมไปมาไม่สะดวก ยิ่งหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลมากเท่าใดก็ยิ่งเป็นอิสระที่จะบังคับบัญชาจากชั้นเท่านั้น ดังนั้นการที่รัฐบาลในสมัยนั้นจัดการปกครองหัวเมืองชั้นนอกเป็นระบบให้เมืองใหญ่ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯและเมืองเล็กขึ้นตรงต่อเมืองใหญ่หรือขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยมีเมืองนครราชสีมากำกับดูแลอีกทอดหนึ่ง จึงเป็นมาตรการที่รัฐบาลในขณะนั้น เชื่อว่าจะช่วยแก้ปัญหาต่างๆทางการปกครองได้ดีกว่าแบบอื่นๆ

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงเห็นว่าระบบการปกครองที่จัดมาแต่รัชกาลก่อนนั้น ยังหละหลวมและเป็นการให้อิสระภาพแก่เจ้าเมืองกรมการมากเกินไป ประกอบกับในขณะนั้น ฝรั่งเศสกำลังแสวงหาอาณาเขตในดินแดนญวน สมควรจัดการปกครองหัวเมืองต่างๆทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือให้รัดกุมยิ่งขึ้น พระองค์จึงทรงส่งข้าหลวงไปประจำอยู่เมืองนครจำปาศักดิ์ เพื่อกำกับราชการหัวเมืองทางแถบนั้น ให้เจ้าเมืองกรมการเอาใจใส่ปกครองบ้านเมืองและให้เข้าใจแบบอย่างของราชการตามแบบของกรุงเทพฯ แต่ในขณะเดียวกันทรงเห็นว่าหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงเหนือเป็นดินแดนที่กว้างใหญ่ จึงทรงโปรดเกล้าฯให้แบ่งหัวเมืองออกเป็น 4 กองใหญ่ในปี พ.ศ. 2433 และทรงส่งข้าหลวงไปประจำอยู่หัวเมืองทั้ง 4 กองนี้ ในปีต่อมาได้รวบหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก(นครจำปาศักดิ์)และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือเข้าเป็นหัวเมืองลาวกาวแล้วโปรดเกล้าฯให้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวพวนและโปรดเกล้าฯให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกลาง

การแต่งตั้งข้าหลวงใหญ่ที่เป็นถึงพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง 3 พระองค์ทรงไปปกครองหัวเมืองลาวเช่นนี้ก็เพื่อมุ่งจัดการปกครองให้รัดกุมยิ่งขึ้นและรักษาความสงบเรียบร้อยและให้สำเร็จรวดเร็วเป็นสำคัญ จึงทรงพระราชทานอาชญาสิทธิให้องค์ข้าหลวงใหญ่มีอำนาจเด็ดขาดในการปกครอง มีอำนาจในการตั้งศาลพิพากมาคดีบุคคลที่มีความผิดอย่างรุนแรงถึงขั้นประหารชีวิตได้ แล้วจึงทรงมีใบบอกกราบบังคมทูลให้ทรงทราบภายหลัง แต่องค์ข้าหลวงใหญ่ที่เสด็จไปประทับอยู่ ณ หัวเมืองทั้งสามนั้น ยังไม่ทันจัดราชการให้เรียบร้อยดังพระราชประสงค์ก็เกิดกรณีพิพาทดินแดน

กับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2436 ยังผลให้รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยินยอมยกเลิกแผนตั้งรายแนวนำโขงทั้งหกให้แก่ฝรั่งเศส และมุ่งจัดการปกครองหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เหลืออยู่ให้เป็นระเบียบแบบแผนยิ่งขึ้นต่อมา สำหรับหัวเมืองลาวกาว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จไปเป็นข้าหลวงใหญ่แทนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จกลับกรุงเทพฯ เพื่อทรงรับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมที่ว่างอยู่ในขณะนั้น

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงให้นโยบายทางการปกครองแบบเก่าของไทยเป็นหลัก คือการปกครองแบบพ่อปกครองลูกในการแก้ไขกฎหมายทางการปกครอง และในขณะเดียวกันก็ทรงใช้วิธีการแบบใหม่ควบคู่ไปด้วย วิธีการนี้ได้แก่ การออกประกาศตักเตือนราษฎรให้ปฏิบัติตามแบบอย่างทางราชการ เช่น ประกาศให้ราษฎรเสียเงินค่าราชการประจำปี ประกาศให้ราษฎรเข้ารับราชการทหาร ประกาศให้ราษฎรเลิกเล่นการพนัน เลิกสูบบุหรี่ เลิกสักตามร่างกาย เป็นต้น การออกประกาศนี้มีขึ้นเพื่อชักจูงให้ราษฎรปฏิบัติตามแบบอย่างมณฑลขึ้นในที่จัดการปกครองตามแบบใหม่แล้ว (คือการปกครองแบบเทศาภิบาล) แต่ราษฎรส่วนใหญ่และเจ้าเมืองกรมการเดิมบางพวกยังมิได้รับการศึกษาเพียงพอ จึงมิได้เข้าใจวัตถุประสงค์ของรัฐบาลอย่างถ่องแท้ และเกิดความไม่พอใจในการปฏิรูปของรัฐบาลขึ้น ความไม่พอใจนี้ต่อมาเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดขบถขึ้นในปี พ.ศ. 2445 เรียกว่าขบถผู้ญวนหรือผีญวน

การเกิดขบถขึ้นครั้งนั้น ในระยะแรกรัฐบาลเข้าใจว่าเป็นเรื่องเหลวไหลที่เกิดจากการกระทำของพวกขบถ จึงไม่ได้ปราบปรามอย่างเด็ดขาด ต่อมาเมื่อพวกขบถยกเข้าปล้นเมืองและเผาเมืองเขมราฐจับกรมการ เมืองฆ่าเสีย และสู้รบฆ่าฟันทหารที่รัฐบาลส่งไปสืบข่าวผู้วิเศษ (ผีญวน) ในแขวงเมืองเขมราฐ รัฐบาลจึงถือว่าพวกผีญวนเป็นขบถ และรีบวางแผนปราบปรามอย่างเด็ดขาด โดยส่งกองทหารจากเมืองนครราชสีมาและนายทหารจากกรุงเทพฯ ไปช่วยปราบปราม กองทหารที่ส่งไปนี้มีอาวุธที่ดีกว่าและทันสมัยกว่าฝ่ายขบถซึ่งมีแต่อาวุธสั้นและปืนกำมือแบบเก่า ประกอบกับพวกหัวหน้าผีญวนขาดลักษณะผู้นำที่จะทำการใหญ่โตและไม่มียุทธวิธีในการรบ รู้จักแต่วิธีหาพรรคพวกแต่อย่างเดียว จึงทำการไม่สำเร็จ ต้องพ่ายแพ้แก่กองทหารรัฐบาลในที่สุด

มาตรการต่อมาของรัฐบาลคือ การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน (ลาวกาว) ให้เข้าลักษณะการปกครองแบบเทศาภิบาล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงจัดการปกครอง

ในช่วงเวลา 8 ปีหลัง(พ.ศ.2445-2453) ทุกๆด้าน คือการรักษาความสงบได้ทรงตั้งกองตำรวจ
ภูธรขึ้น และให้ประจำตามเมืองต่างๆทุกๆเมือง ด้านการปกครองได้เปลี่ยนแปลงคณะจากที่จัดไว้เป็น
"บริเวณ" เบื่อก่อนนั้น ออกเป็น 4 จังหวัดคือ อุบลราชธานี สุรินทร์ สุรินทร์ และร้อยเอ็ด ในด้าน
การศึกษา ได้จัดการศึกษาสำหรับราษฎร(เฉพาะผู้ชาย)โดยทั่วไป โรงเรียนที่สร้างขึ้นได้รับเงินอุดหนุน
จากรัฐบาล และได้จัดตั้งโรงเรียนการปกครองขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี เพื่อฝึกหัดบุตรหลานของ
ข้าราชการให้รู้จักการปกครองตามแบบแผนใหม่ ในด้านการศาล ได้จัดตั้งศาลยุติธรรมขึ้นที่จังหวัด
อุบลราชธานี สุรินทร์ และร้อยเอ็ด ให้สังกัดกระทรวงยุติธรรม ในด้านการเก็บภาษีอากรได้ตั้ง
ตำแหน่งสรรพากรขึ้น เพื่อช่วยตรวจการเก็บภาษีอากรให้ได้ผลดียิ่งขึ้น และในด้านการคมนาคม
ก็ได้โปรดให้สร้างสะพานข้ามห้วยและลำธารและทางเกวียนให้พ่อค้าเกวียนเดินได้สะดวกในทุกๆ
ฤดูกาล ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรง
ตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอีสานเป็นเวลาถึง 17 ปีนั้น(พ.ศ.2436-2453) พระองค์ทรง
พยายามปฏิรูปการปกครองแบบใหม่หรือที่เรียกว่า การปกครองแบบเทศาภิบาลทุกประการ

ประวัติศาสตร์การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน ยังมีเรื่องราวอีกมากที่สมควรจะศึกษา
กันกว่า เพราะมณฑลอีสานเป็นมณฑลที่กว้างใหญ่และมีพลเมืองมากกว่ามณฑลอื่นๆ ยกตัวอย่างเป็นต้นว่า
ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ รัฐบาลได้แบ่งการปกครองออกเป็น 2 มณฑล คือ
มณฑล อุบลและมณฑลร้อยเอ็ด และได้พยายามจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลให้มีประสิทธิภาพ
อย่างเต็มที่ในทุกๆภาคของประเทศไทย แต่เป็นที่สังเกตว่า ทั้งๆที่การจัดการปกครองแบบเทศาภิบาล
ได้กระทำอยู่เป็นเวลานาน ในที่สุดก็ต้องยกเลิกไปในปลายรัชกาลที่ 7 ซึ่งเป็นเรื่องราวที่น่าสนใจ
ถึงข้อเท็จจริงว่า ทำไมจึงยกเลิกระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลเสีย แล้วให้จังหวัดต่างๆขึ้นตรง
ต่อรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ และตามทีรัฐบาลในสมัยนั้นประกาศว่าการคมนาคมเจริญขึ้น ทำให้การ
บังคับบัญชาระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองต่างๆเป็นไปได้อย่างรวดเร็วขึ้น เป็นเหตุผลที่ถูกต้องที่สุด
แล้วหรือ การค้นคว้าศึกษาหาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับปัญหานี้ต่อไปคงจะอำนวยให้บรรดานักปกครอง
และนักวิชาการเข้าใจถึงสถานการณ์ปัจจุบันในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยดียิ่งขึ้นเป็น
แน่แท้ เพื่อจะได้เข้าใจถึงการปกครองในปัจจุบันดียิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. ประเภทเอกสารต้นฉบับก. เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารราชการที่ 5 ม.57/1 ส่งเสียนเงินไปรับราชการ
หัวเมืองลาวกาว 28 กรกฎาคม ร.ศ. 112 - 27 กันยายน ร.ศ. 112

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารราชการที่ 5 ม.57/2 คำพาหนะเดินทางสำหรับ
ชาหลวงมณฑลลาวกาว 23 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112 - 4 มิถุนายน ร.ศ. 113

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารราชการที่ 5 ม.57/3 ประชุมข้าราชการในมณฑล
ลาวกาวเดือน 8 เมษายน ร.ศ. 113 - 13 พฤศจิกายน ร.ศ. 114

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารราชการที่ 5 ม.57/4 หลวงเทพวันทรชอกกลับขึ้น
ไปรับราชการในมณฑลลาวกาว ร.ศ. 114 - 115

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารราชการที่ 5 ม.57/5 หนังสือไปรเวทระหว่าง
กรมสรรพสิทธิและพระราชหัตถ์คตอ 17 ตุลาคม ร.ศ. 115 - 2 มกราคม 115

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารราชการที่ 5 ม.57/6 ยารักษาข้าราชการในมณฑล
ลาวกาว ร.ศ. 115

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารราชการที่ 5 ม.57/7 โทรเลขสั่งพระราชมาน
เพด็จศพหลวงสิทธิเดชสมุทขนั 20 - 22 พฤษภาคม ร.ศ. 117

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารราชการที่ 5 ม.57/8 นักโทษในมณฑลลาวกาว ร.ศ. 117

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารราชการที่ 5 ม.57/9 กรบหมื่นสรรพสิทธิเสด็จออก
ตรวจราชการและออกประกาศตักเตือนคนที่ไปมาและแนะนำสั่งสอนแบบแผนวิธี
ข้าราชการในมณฑลลาวกาว 1 กรกฎาคม ร.ศ. 119 - 30 สิงหาคม ร.ศ. 119

จดหมายเหตุแห่งราชธานี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/10 ไพบูลย์ประวัติกษัตริย์
พลเอกเจ้าพระยาบวรเดช มีเรื่องจับตัวกับ เจ้าพระยาบวรเดช และเรื่องฝรั่งเศสทางมณฑลอุดรกับ
เรื่องบ่อทองเมืองแสนปางหลายเรื่อง 28 มีนาคม ร.ศ.110 - 7 มกราคม 112

จดหมายเหตุแห่งราชธานี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/11 รายงานราชการมณฑลอุดร
 19 กุมภาพันธ์ ร.ศ.112 - 8 พฤษภาคม ร.ศ. 113

จดหมายเหตุแห่งราชธานี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/12 กรมชลประทาน 11 สิงหาคม ร.ศ. 113
และเสนาบดีกรมชลประทาน 14 สิงหาคม ร.ศ. 113

จดหมายเหตุแห่งราชธานี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/13 กบฏเจ้าพระยาและกบฏเจ้าพระยา
เข้ามาอยู่ในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือไม่ยอมเสียเงินค่าราชการและกะเกณฑ์คนใน
ราชการต่างๆ 21 มิถุนายน ร.ศ. 118 - 24 มิถุนายน ร.ศ. 118

จดหมายเหตุแห่งราชธานี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/14 มณฑลอุดร 11 สิงหาคม -
 22 พฤษภาคม ร.ศ. 119

จดหมายเหตุแห่งราชธานี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/15 กบฏเจ้าพระยาและกบฏเจ้าพระยา
ราชการในมณฑลอุดร 10 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120 - 3 กันยายน ร.ศ. 121

จดหมายเหตุแห่งราชธานี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/18 บอกพระศรีวิสุทธิวงศ์เรื่อง
พระภิกษุสยามรัฐวิเทศกับเจ้าเมืองเหมวัน(คุน) 11 ตุลาคม ร.ศ.109 -
 30 เมษายน ร.ศ. 112

จดหมายเหตุแห่งราชธานี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/19 ราชการเมืองนครจำปาศักดิ์
และเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ 18 มกราคม ร.ศ. 111 - 29 สิงหาคม ร.ศ. 119

จดหมายเหตุแห่งราชธานี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/20 เครื่องบรรณาการเมือง
นครจำปาศักดิ์ 22 - 23 พฤศจิกายน ร.ศ. 113

จดหมายเหตุแห่งราชธานี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/25 หนังสือราชการ 109
พระยาราชเสนาชาหลวงเมืองอุบลราชธานี พฤศจิกายน ร.ศ.109

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/26 กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์อุปการ
กรมหลวงพิชิตไฉนอุปราชการให้ และกรมหลวงพิชิตกมลกรุงเทพ ร.ศ. 112

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/27 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์
รายงานการเดินทางจากกรุงเทพถึงอุบลราชธานี ร.ศ. 112

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/26 หนังสือมหาดไทยบอกเมือง
นครจำปาศักดิ์เรื่องการหัวเมืองลาวกาว 16 มิถุนายน ร.ศ. 108 - 21 เมษายน 109

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/27 หนังสือมหาดไทยบอกเมือง
นครจำปาศักดิ์เรื่องการหัวเมืองลาวกาว 15 พฤษภาคม - 12 กันยายน ร.ศ. 109

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/28 หนังสือมหาดไทยบอกเมือง
นครจำปาศักดิ์เรื่องการหัวเมืองลาวกาว 17 สิงหาคม - 27 พฤษภาคม ร.ศ. 110

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/29 หนังสือมหาดไทยบอกเมือง
นครจำปาศักดิ์เรื่องการหัวเมืองลาวกาว 6 มกราคม ร.ศ. 109 - 21 เมษายน
ร.ศ. 110

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/30 หนังสือมหาดไทยบอก
เมืองนครจำปาศักดิ์เรื่องการหัวเมืองลาวกาว 7 มีนาคม ร.ศ. 109 -
22 เมษายน ร.ศ. 110

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/31 หนังสือมหาดไทยบอก
เมืองนครจำปาศักดิ์เรื่องการหัวเมืองลาวกาว 31 มีนาคม ร.ศ. 109 -
22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 111

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/32 กรมหลวงพิชิตไฉนข้าหลวง
หัวเมืองลาวกาว 11 กรกฎาคม ร.ศ. 110 - 22 พฤศจิกายน ร.ศ. 111

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/33 หนังสือมหาดไทยบอก
เมืองนครจำปาศักดิ์เรื่องการหัวเมืองลาวกาว 3 พฤษภาคม ร.ศ. 110-21 มกราคม 111

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/34 หนังสือมหาดไทยบอกเมือง
นครจำปาศักดิ์ราชการหัวเมืองลาวกาว 28 กรกฎาคม - 4 ธันวาคม ร.ศ.111

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/35 หนังสือมหาดไทยบอกเมือง
นครจำปาศักดิ์ราชการหัวเมืองลาวกาว 13 สิงหาคม ร.ศ. 110 - 2 ธันวาคม 111

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/36 เจ้าอุปราชเมืองนคร
จำปาศักดิ์มากรุงเทพฯ 27 - 31 พฤษภาคม ร.ศ. 122

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2/21 ตั้งกรมหมื่นสรรพสิทธิ เป็น
ข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จราชการมณฑลลาวกาว 11+16 พฤศจิกายน ร.ศ. 113

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/56 ให้หลวงจินดารักษ์ไปเป็น
ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ร.ศ. 119

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/3 เรื่องมีบุญมงคลหลือสาน
หนังสือมีไปมากระทรวงมหาดไทย 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120 - 7 เมษายน ร.ศ.121

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/4 เรื่องมีบุญหนังสือราชการ
มีไปมากระทรวงกลาโหม

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/5 เรื่องมีบุญ หนังสือผู้รักษา
พระนครถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/6 กรมยุทธนาธิการ เรื่องมีบุญ

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/7 เรื่องมีบุญ หนังสือกระทรวง
มหาดไทย ร.ศ. 121

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/8 เรื่องมีบุญ หนังสือมีไปมาทาง
กระทรวงคลังมหาสมบัติ 7 - 10 พฤษภาคม ร.ศ. 121

จดหมายเหตุแห่งราชิตี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/9 หนังสือกระทรวงการต่าง
ประเทศ เรื่องฉบบัญ ร.ศ. 121

จดหมายเหตุแห่งราชิตี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/10 เรื่องฉบบัญ หนังสือมีไปมา
ทางกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. 121

จดหมายเหตุแห่งราชิตี, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/11 เรื่องฉบบัญ หนังสือมีไปมา
ทางกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. 121 - 125

ข. เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

"กฎข้อบังคับเรื่องเปลี่ยนร้อมยศ 4 นเศล" ราชกิจจานุเบกษา 17:620, 27 มกราคม 119

"ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวลาวแลการจับผู้ร้าย" ราชกิจจานุเบกษา 7:408 - 409,

8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

"ข้าหลวงเมืองลาวลาวถวายบังคณา" ราชกิจจานุเบกษา 8:293, 22 พฤศจิกายน ร.ศ.110

"ชาวกรบหลวงพิริต" ราชกิจจานุเบกษา 9:34, 1 พฤษภาคม ร.ศ. 111

"ข้อบังคับเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร" ราชกิจจานุเบกษา 24:1240,

19 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชกรัณยานุสรณ์ คลังวิชา 2507, หน้า1-205
ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมพระยา "พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิริตปรีธการ"

ประชุมพระราชนิพนธ์กรมหลวงพิริตปรีธการ หน้า 1 - 20

พิมพ์ในงานทำบุญฉลองอายุครบ 70 ปีทรงเกษมสันต์ ศักดางค์ ๘ อยุธยา, 2472

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมพระยา "พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพ

สิทธิประสงค์" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 5 3 - 19

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466.

"ตำแหน่งข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย" ราชกิจจานุเบกษา 9:137 - 140,

7 สิงหาคม ร.ศ. 111.

- ทวน วิริยาภรณ์ (รวมรวบ) พระราชดำรัสและพระบรมราโชวาท ๑. พัฒนาการพิมพ์ 2507, 384 หน้า.
- "ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล" ราชกิจจานุเบกษา 16:140, 11 มิถุนายน ร.ศ. 118.
- "พระราชนิพนธ์ลัทธิกับพระปกครองท้องที่รัตนโกสินทร์ศก 116" ราชกิจจานุเบกษา 14:105-124, 30 พฤษภาคม ร.ศ. 116.
- "พระราชนิพนธ์ศึกษาเจ้านาย ท้าวพระยา ท้าวแสน เมืองประเทศราช" ราชกิจจานุเบกษา 16:197, 16 กรกฎาคม ร.ศ. 118.
- "พระราชนิพนธ์ปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121" ราชกิจจานุเบกษา 15:2, กรกฎาคม ร.ศ. 121
- รัตนกัมปิตี (เปล่ง), หอวง กฎหมายรัชกาลที่ 5 เล่ม 7, ร.ศ. 116, หน้า 2547.
- สังฆราชปาล เลกัวซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย สันต์ ท. โกมลบุตร แปล ก้าวหน้า 2506, 555 หน้า.
- "เสนาบดี ะหวางมหาดไทยทรงรายงานเทวภิบาลศก 117" ราชกิจจานุเบกษา 15:508-511, 18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 117.
- สุนทรราชเดธ, พระ(แซ่ ประทุมราชดี) พงศาวดารภาคอีสาน โรงพิมพ์ศรีนงส์ พิมพ์ในงานกุศลพระราชนิพนธ์ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัติ 2472.
- กิลปากร, กรม (รวมรวบ) เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลขอความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราโชบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน 108 หน้า.
- พิมพ์ในงานฉานปณิกิจพหุมนสธิท กฤดากร ณ อยุธยาตุดทอง พระนคร, 6 มีนาคม 2510.
- กิลปากร, กรม (รวมรวบ) "จดหมายเหตุบรรณารักษ์มา คัดลอกในรัชกาลที่ 3" รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา
- พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานปณิกิจพหุมนสธิท พลเรือนบุรีบารุง, 2511.
- หอสมุดสำหรับพระนคร จดหมายเหตุเรื่องตั้งเจ้าเมืองและพระบรมราโชวาทพระราชนิพนธ์ เจ้าเมือง
- พิมพ์ในงานพระราชนิพนธ์เพ็งกษ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี 2476.
- อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม(บ.ร.ว.ปฐม ก.เบจ) "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3 องค์การคำของคุรุสภา 2506, หน้า 184 - 395.

องค์การคำของคุรุสภา กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1,5 โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.

2. ประเภทเอกสารชั้นสอง

กัลยาณไฉत्री, พระยา เอกสารเกี่ยวกับการปรับปรุงข้อมูลตามสัญญาสามัญของประเทศไทย

สำราญ กัลยาณิทร แปล กรมศิลปากรจัดพิมพ์ 2512, 99 หน้า.

เกรียงไกรกระบวนยุทธ, พระยา ตำราการปกครอง 2448, หน้า 147 - 214.

ขจร สุขพานิช การค้นคว้าประวัติปาสตรไทยบางตอน ตอน 2 หน่วยศึกษานิเทศก์

กรมวิสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ 2506.

จักรกฤษณ์ นรินทิตุงการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับ

กระทรวงมหาดไทย วิทยานิพนธ์ ร.ป.ม. คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
2506, 604 หน้า.

หยอง พงศาวดารขุน โรงพิมพ์มหาดกุฎราชวิทยาลัย 2509, 865 หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมพระยา มุนีพระนิพนธ์ ภาค 2 กลังวิทยา 2494, 608 หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมพระยา นิทานโบราณคดี ศิลปกรรมวิจารณ์ พิมพ์ครั้งที่ 14
2513, 526 หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมพระยา เทศาภิบาล กลังวิทยา 2495, 444 หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมพระยา อธิบายตำนานภาพอักษร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
บ.ป.ป.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมพระยา เรื่องเที่ยวที่ต่างๆจากที่ 4 ว่าด้วยมณฑลนครราชสีมา
มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด พิมพ์ครั้งที่สอง โรงพิมพ์พิพรรฒธนากร

พิมพ์ในงานศพหม่อมราชวงศ์ บุนนาค 2466, 71 หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมพระยาและนริกรานุวัตรวิวงศ์, สมเด็จพระบรมพระยา
ศาสนสมเด็จ ภาค 1,3 กลังวิทยา 2499.

เตจ บุนนาค, ดร. "ขบถผู้มีบุญภาคอีสานร.ศ. 121" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ 5(1):78-86,
บิกนายน - สิงหาคม 2510.

เศวต บุญนาค, คร. "การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบปฏิวัติหรือวิวัฒนาการ"

สังกมศาสตร์ปริทัศน์ 4(3):58 - 65, 2509.

เดียน สิ่งหีบรัด ฝั่งขวาแม่น้ำโขง 2 เล่ม โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์ พระนคร 2499, 618 และ 463 หน้า.

เดียน วิภาลย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน 2 เล่ม สมาคมสังกมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2513, 793 หน้า.

ผดุง แก้วนประจันต์, หลวง "ประเพณีการปกครองของราษฎรภาคอีสานตะวันออก"

ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาค 1-6 โรงพิมพ์คุรุสภา 2504.

ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานีและคณะ ประวัติเมืองอุบลราชธานี โรงพิมพ์อุบล พระนคร, 2500.

ผู้ว่าราชการจังหวัดศรีสะเกษและคณะ ประวัติเมืองศรีสะเกษ โรงพิมพ์อุบล พระนคร, 2500.

ผู้ว่าราชการจังหวัดอุดรและคณะ ประวัติจังหวัดอุดรธานี โรงพิมพ์อุบล พระนคร, 2500.

ผู้ว่าราชการจังหวัดมหาสารคามและคณะ ประวัติจังหวัดมหาสารคาม โรงพิมพ์อุบล, 2500.

พิพากรวงศ์(ข้า มุนนาค), เจ้าพระยา พระราชนิพนธ์การทรงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4 ฉบับหอสมุดแห่งชาติ คลังวิทยา 2506, 840 หน้า.

พรหมบุญ(ดิสุโส อ้วน), พระ ตำนานวัดสุปัฏนาราม

พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานผูกพัทธสีมาและฉลองพระอุโบสถวัดสุปัฏนาราม, 2479.

มหาวิรวงศ์(พิมพ์), สมเด็จพระ ชีวิตกับเหตุการณ์ของสมเด็จพระมหาวิรวงศ์(มนูญโร พิมพ์) กองทัพอากาศจัดพิมพ์, 2509.

มหาดไทย, กรม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและงานทางการเมืองการปกครองของพระองค์ โรงพิมพ์กรมมหาดไทย, 2505.

มหาดไทย, กระทรวง พระราชกฤษฎีกา รัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 2 โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2513.

มหามกุฏราชวิทยาลัย พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปีวันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1 - 7 สิงหาคม 2514, 406 หน้า.

ราชบัณฑิตยสภา เฉลิมพระยศเจ้านาย พิมพ์พระราชทานในงานพระศพพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์, 2472.

ราชบุรดีเรกฤทธิ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง กฎหมายเล่ม 1

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโทอับพร ศรีไธยันต์ 13 ธันวาคม 2513.

วรภัคดีพิบูลย์, พระ ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย พิมพ์ครั้งที่ 2 สภาวัฒนธรรมแห่งประเทศไทย 2512, 318 หน้า.

วอดเตอร์ เกล. เวลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า พ.อ.นิจ ทองโสภิต แปล สมาคม
สังคมนักเขียนแห่งประเทศไทย 2514.

วุฒิชัย มูลศิลป์ "ความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดการที่มาของพระยาวิสุทธิสุริยภักดิ์ ร.ศ. 117"

ปารจารย์สาร 5(2):31-45 ตุลาคม - ธันวาคม 2514.

สมคิด ศรีสิงห์ การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปริกฤษณ์พันธ์ กต.บ.

วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2515.

สงวน เล็กสกุล งานปฏิรูปในรัชกาลที่ 5 วิทยานิพนธ์ ร.ม. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสงวน เล็กสกุล 17 พฤศจิกายน 2506.

Charles F. Keyes, Isan and Regionalism pp. 1 - 16 Data paper Cornell 1967

Maha Sila Viravong History of Laos Paragon Book Reprint Corp.

New York, 1964. 147 pp.

Steinberg, David J., and others "The Kingdom of Thailand" In Search
of Southeast Asia pp.176 - 313. Praeger Publishers, Inc.

U.S.A. 1971.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

หัวเมืองภาคอีสาน ในปี พ.ศ. 2433 แบ่งออกเป็น 4 กองใหญ่ คือ¹

1. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ มีหัวเมืองเอก 11 เมือง ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ
และหัวเมืองโท ตรี จัตวา 26 เมือง ขึ้นกับเมืองเอก ดังนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
1	กระต๊อบเมืองกลาง	นครกาดจำบากนาคบุรีศรี	2181	สมัยพระบิดาเจ้า สุทศราชา
	กระต๊อบเมืองกลาง	นครจำบากนาคบุรีศรี	2187	สมัยนางเจ้า
	กระต๊อบเมืองกลาง	นครจำปากัดคันทน์บุรีศรี	2256	สมัยเจ้าศรีอภัยศรีสมุทร พุทธางกูร
	เมืองเกาคันแก	นครจำปากัด	2324	สมัยพระวิชัยราช สุริยวงศ์ขัตติยราช (หนา) ประเทศราช สยาม
2	แก่งน้อย	คำทองน้อย	2373	ขึ้นนครจำปากัด รัชกาลที่ 3
3	ท่าช้าง	เขลางา (ต่อมาเปลี่ยน เป็นธาราบริวัต) พ.ศ. 2429	2388	ขึ้นนครจำปากัด รัชกาลที่ 3

¹ เดิม วิชาคนพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 404 - 421.

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
4	ห้วยทราย	โพนทอง	2388	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ รัชกาลที่ 3
5	ดงกระดู่ (หรือไร่)	บัวชุมพริก	2390	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ รัชกาลที่ 3
6	คันหมั่ว(1)	นครเพ็ง	2407	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ รัชกาลที่ 4
7	ผานซอฉนาง	กุสุมาลัยบุรี	2410	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ รัชกาลที่ 4
8	โสนใหญ่	สุวรรณบุรี	2412	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ รัชกาลที่ 5
9	บึงจวง	วาปีไพรบูรณ์	2413	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ ห่างจากทางหลวง สายปากเซ-สุวรรณ เขต 12 ก.ม. ตะวัน ออกแยกที่ ก.บ.68 + 200
10	แก่งไม้เหี้ยะ	มัญจาคีรี	2414	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ 5)

(1) บ้านนี้ตั้งอยู่ริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ห่างจากเมืองนครเพ็ง ซึ่งตั้งอยู่ริมถนนสายปากเซ-สุวรรณเขต
มาก สมัยขึ้นกับไทย ผู้ตั้งบ้านเมืองกงไม้ได้ตั้งตามที่โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งที่แรก คงย้ายมาตั้งใหม่
แถวเมืองอื่น ๆ ซึ่งเคยมีตัวอย่างมาแล้วเมื่อไม่มีผู้รองขึ้นก็เคยตามเคย

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
11	ทาคา (หรือทาบัว ศรีเมืองศิริจำบังเก่า)	อุทุมมวรา	2415	ขึ้นนครจำปาศักดิ์ (รัชกาลที่ 5)
12	คอนสะแม็ง	สุทนต์	2417	" "
13	หินโก	สะพังภูนา	2422	" "
14	นากอนจอน	วารินฉำราบ	2423	" "
15	จันลานาโคม	โคมประสิทธิ์	2424	" "
16	แก้วแกงเซียว	สุทวารี	2424	" "
17	หางโงง(หรือหางโค)	เชียงแตง	2327	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ 1)
18	ตาปาง	แสนปาง	2341	" "
19	คอน้อง	สีทันดอบ	2371	ขึ้นกรุงเทพฯ ภายหลังขึ้นนคร จำปาศักดิ์
20	จาน	นูลป่าโมกซ์	2424	ขึ้นสีทันดอบ
21	อิดกระบือ	อิตปือ	2321	ขึ้นกรุงธนบุรี (รัชกาลพระเจ้ากรุง ธนบุรี)
22	เมืองมัน	สารวัน	2371	"
23	แกงอาโหม	คำทองใหญ่	2371	"
24	นายอน	สะพาด	2348	เดิมขึ้นนครจำปาศักดิ์ ต่อมาโอน ไปขึ้นคำทองใหญ่ พ.ศ. 2449 ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นเมืองวาปี แควงวาปีคำทองประเทศลาว
25	อุปะทายสมันต์	สุรินทร์	2302	เดิมขึ้นพิมายต่อมาขึ้นนครราช สีมา แล้วโปรดฯ ให้โอนไปขึ้น กรุงเทพฯ พ.ศ. 2349

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	ปี พ.ศ.	หมายเหตุ
26	ลำควน	สุรพินนิคม	2425	ขึ้นสุรินทร์ (รัชกาลที่ 5)
27	ทับคาย	ชุมพลบุรี	2425	"
28	โคกฉะจะ	สังขะ (เพี้ยนเป็น สังขะ)	2302	เดิมขึ้นนิคมและนครราชสีมา พร้อมเมืองสุรินทร์ แล้วโอนมา ขึ้นกรุงเทพฯ
29	วังเก	พรหมขันธุ์ (วังก้อ)	2409	ขึ้นสังขะ (ปัจจุบันอยู่ในกำพูชา)
30	กุดปะทาย	กัทรฐภูมิไสย	2412	ขึ้นสังขะ (รัชกาลที่ 5)
31	ลำพุก	กันทรารมย์	2415	ขึ้นสังขะ
32	ปราสาทสี่เหลี่ยม	คูขันธุ์ (เพี้ยนเป็น คูขันธุ์)	2302	เดิมขึ้นนิคมและนครราชสีมา พร้อมกับเมืองสุรินทร์
33	ไพรตบก	มโนไพร (มอเปร)	2388	ขึ้นคูขันธุ์ (รัชกาลที่ 3) ปัจจุบัน อยู่ในกำพูชา
34	ห้วยอาบาน (หรือห้วย ลำแสน)	กันทรดิษฐ์	2410	ต่อมาย้ายมาตั้งที่บ้านลาวเดิม หรือบ้านปรือ ขึ้นคูขันธุ์
35	กันทวด	อุทุมพรพิสัย	2410	ขึ้นคูขันธุ์ (รัชกาลที่ 4)
36	โพธิ์หวา	ภูาคดะอาจ	2410	ขึ้นคูขันธุ์
37	ปากโคม (หรือ โคมใหญ่)	เดชอุดม	2388	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ 3) ต่อมาขึ้นนครจำปาศักดิ์

2. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ

ให้หัวเมืองเอก 12 หัวเมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และเมืองโท ตรี จักรา ซึ่งขึ้นหัวเมือง 29 หัวเมือง รวมเป็น 41 หัวเมือง ดังนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
1	ห้วยแจระแยะ หรือคองอึ้ง	เมืองอมรราชธานี วนาลัย	2334	ประเทศราช (รัชกาลที่ 1) แล้วย โปรดให้เป็นเมืองเอกภายหลัง
2	ซองนาง	เสนางคินิคม	2388	ขึ้นอุบลฯ (รัชกาลที่ 3) บางแห่ง เรียก "เสนานิคม"
3	กว้างระโค	พินมมังหาร	2406	ขึ้นอุบลฯ (รัชกาลที่ 4) มาเปลี่ยน เป็น "พินมมังหาร" ที่หลัง
4	สะพือใหญ่	ตระการพิณดล	2406	ขึ้นอุบลฯ (รัชกาลที่ 4)
5	เวินชัย	มหาชนะไชย	2406	ขึ้นอุบลฯ
6	ท่ายักษ์ขุ	ฐานุमानมณฑล	2422	ขึ้นอุบลฯ (รัชกาลที่ 5)
7	พระเหลา	พนานิคม	2422	"
8	ทีคำดมิง	เกมมสีมา	2425	" (ต่อมาคือ อ.ม่วงสามสิบ)
9	แก่งสำโรง	กาฬสินธุ์	2336	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ 1)
10	บึงกระดาน	แขวงขาคาก	2383	ขึ้นกาฬสินธุ์ (รัชกาลที่ 3)
11	กุดสิม	กุดินารายณ์ (ปัจจุบัน ตั้งที่บ้านบัวขาว)	2383	"
12	ภูแคนขวาง	ภูแคนขวาง	2383	ขึ้นกรุงเทพฯ ต่อมาขึ้นกาฬสินธุ์
13	หาซอนยาง	หาซอนยาง	2383	ขึ้นกาฬสินธุ์
14	กันหาร เวินภู (เมืองเการาง)	กันทรวิชัย	2417	"

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
15	สระบัวดงมะขามเฒ่า	กมลาไสย	2409	ชั้นกาฬสินธุ์ ต่อมาโปรดฯ ให้ ชั้นกรุงเทพฯ
16	พันลำ (หรือบ้านโป่ง)	สหัสขันธ์	2409	ชั้นกาฬสินธุ์
17	บึงโค่น	เสถียรนิคม	2422	ชั้นกมลาไสย
18	ดงขวางสาร (หรือ บ้านเมืองทาง)	สุวรรณภูมิ	2315	สมัยกรุงธนบุรี
19	คอนสำโรง	เกษตรวิสัย	2415	ชั้นสุวรรณภูมิ
20	โป่ง	พนมไพรแคนมฤค	2420	"
21	หงส์	จตุรพักตรพิมาน	2420	สุวรรณภูมิ
22	เวียงเสือ (หรือ บ้านนาซา)	พยัคฆภูมิพิสัย	2422	ชั้นสุวรรณภูมิ (ดูประวัติเมือง ร้อยเอ็ด เล่ม 1)
23	ลาดกุดยางใหญ่ (หรือนางใย)	มหาสารคาม	2408	เดิมชั้นร้อยเอ็ด ต่อมาโปรดฯ ให้ ชั้นกรุงเทพฯ พ.ศ. 2412
24	หนองบัวโพธารานาเลา แต่ไม่ได้ตั้งมาตั้งบ้าน หนองแสง	วาปีปทุม	2424	ชั้นมหาสารคาม
25	วังท่าหอขวาง	โกสุมพิสัย	2424	ชั้นมหาสารคาม
26	กุ่ม (เมืองร้อยเอ็ด เก่า)	ร้อยเอ็ด	2318	สมัยกรุงธนบุรี
27	ท่าเสาเชิง	อรัญบุรี	2423	ชั้นร้อยเอ็ด
28	สิงห์ท่า	ยโสธร (เดิมเรียก ยศสุนทร)	2357	ชั้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ 2) ต่อมาชั้นอุบล

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
29	โคกกงพะเนียง	เขมราฐธานี	2357	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ 2) ต่อมาขึ้นอุบล
30	นาคอ	โขงเจียม (เพี้ยน เป็นโขงเจียม)	2364	เดิมขึ้นนครจำปาศักดิ์ แล้วโอนมา ขึ้นเขมราฐ (รัชกาลที่ 3)
31	รางคู (หรือส่วยหาง)	เสมียะ	2364	ขึ้นเขมราฐ (ปัจจุบันอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง)
32	คำเมืองแก้ว	คำเขื่อนแก้ว ⁽¹⁾	2388	ขึ้นเขมราฐ (รัชกาลที่ 3)
33	ค้อใหญ่	อำนาจเจริญ	2409	" (รัชกาลที่ 4)
34	สังคอน	สองคอนคอนดง	2368	เดิมขึ้นมุกดาหาร ต่อมาไปทศฯ ให้ ขึ้นอุบลฯ เมื่อ พ.ศ. 2433 รัชกาลที่ 5
35	คอนมะเกลือ	ลำเนาหนองปรือ	2388	ขึ้นสองคอนคอนดง (รัชกาลที่ 3)
36	ป่าดั้น	พอง	2370	ขึ้นสองคอนคอนดง (รัชกาลที่ 3)
37	นลาญ	พวาน (พะลาน)	2370	ขึ้นสองคอนคอนดง (รัชกาลที่ 3)

(1) เดิม เมืองคำเขื่อนแก้ว นี้ เจ้าเมืองแลกรมการมีใบนอกขอยกบ้านคำเมืองแก้ว ซึ่งอยู่ในท้องที่อำเภอขามเฒ่าขึ้นเป็นเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านคำเมืองแก้วขึ้นเป็น "เมืองคำเขื่อนแก้ว" ถึงกล่าวแล้ว แต่หาได้ตั้งเมืองตามที่โปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าเมืองและกรมการกลับไปตั้งที่บ้านลุมพุก แต่เอานามพระราชทานเมืองมาตั้งเป็นนามเมืองคำเขื่อนแก้วคืออำเภอคำเขื่อนแก้วในปัจจุบัน สมัยหนึ่งเรียก "อำเภอลุมพุก" ซึ่งตั้งอยู่ริมทางหลวงสายอุบลฯ ยโสธร ตรงกิโลเมตร 212 - 213 ณ บัดนี้.

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
38	นong	นong	2368	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ 3)
39	พิน	พิน	2370	ขึ้นเมืองนong (รัชกาลที่ 3)
40	โพนสามขา (หรือ สระกำแพง)	ศรีสระเกษ	2325	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ 1)
41	โนนหินกอง	ราชโกล	2428	ขึ้นศรีสระเกษ (รัชกาลที่ 5)

3. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ

ให้รวมหัวเมืองเอก 16 หัวเมือง ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ กับหัวเมืองโท ครี
รวม 36 หัวเมือง รวมเป็น 52 หัวเมือง ดังนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
1	บึงคายหรือบ้านไผ่	หนองคาย	2370	ขึ้นกรุงเทพฯ (รัชกาลที่ 3)
2	พานพร้าว	พานพร้าว	-	ขึ้นหนองคาย
3	หงษ์ทอง	พระคัมภีร์สถิต	2410	"
4	บ้านเมืองแมด	กาสี	-	"
5	โพนแพง	โพนพิสัย ⁽¹⁾	2373	"

(1) อำเภอโพนพิสัยปัจจุบันตั้งอยู่บ้านจุมพล (ปากห้วยหลวง) ที่ปรากฏกับบ้านโพนแพงเป็นเมือง
โพนพิสัยตั้งกล่าวข้างต้น โดยได้หลักฐานมาจากพงศาวดารหัวเมืองอีสาน แต่ถ้ามองพิสัยหรือ อ.โพน
พิสัยเกียวกี้ไม่เกียบายจากบ้านโพนแพงมาตั้งที่บ้านจุมพล โดยอาจเป็นเพราะเจ้าเมืองหรือกรมการที่
ขอยกบ้านขึ้นเป็นเมืองที่แรกที่โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นเมืองได้เวลานั้น คอมาภายหลังเวลาดังจริงไม่
เหมาะสมจึงมาเลือกเอาบ้านจุมพลก็เป็นได้เคยมีตัวอย่างมาแล้ว เช่น เมืองพยัคฆภูมิพิสัยและเมือง
อื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
6	บึงหม้อ	กุมภวาปี	2415	ขึ้นหนองคาย
7	พวน	เจียงขวาง		ขึ้นกรุงเทพฯ
8		แสน		เจียงขวาง
9		พวน		"
10		จัน		"
11	สุม หรือ โสย	สุม		"
12		โพนสิม		"
13	ประชุมพนาลัย	บริษัทินคม	2373	ขึ้นกรุงเทพฯ ต่อมาขึ้นหนองคาย ปัจจุบันอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเมืองปากซัน
14	เซโปน	ตะโปน		
15	เมืองวัง	วัง		
16	นคร	นครพนม ⁽¹⁾	2329	ขึ้นกรุงเทพฯ
17	ปากน้ำสงคราม	ชัยบุรี	2373	ขึ้นนครพนม
18	คางคาย	เรณูนคร	2383	"
19	เมืองราม	รามราช	2388	"
20	นาลาดควาย	จำพมัต (ต่อมาเรียกอาจสามารถ)	2383	"

(1) เดิมที่ตั้งเมืองนครเป็นเมืองเก่าแก่มากแต่สมัยก่อนอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงใต้เมืองท่าแขก และร้างไปแล้ว ต่อมาอพยพเมืองมาตั้งทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงราว พ.ศ. 2280 ในแผ่นดินพระบรมโกษฐ์ กรุงศรีอยุธยา

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
21	ทามวง (หรือน้ำยาม)	อากาศอำนวย	2400	ปัจจุบันเป็นอำเภออากาศอำนวย จ. สกลนคร
22	หนองบัวดง	กุกุทาศัย ⁽¹⁾	2460	เป็นเมืองมานานแล้วเกือบพร้อม เวียงจันทน์ แต่เมื่อรวบรวมกับไทย สยามเพิ่งตั้งเป็นเมือง เมื่อรัชกาล ที่ 4
23	ท่าบึงอู	ท่าอุเทน	2373	
24	คำเกิด	คำเกิด ⁽²⁾	2382	ขึ้นนครพนม
25	คำมวน	คำมวน	2382	"
26	ขมราตร	มหารัยกองแก้ว		ตั้งก่อนรัชกาลที่ 1 ปีใดไม่ทราบ
27	แก่งกอก	จำพร		ขึ้นคำมวน
28		ผาบัง		"
29		วังคำ		"
30	บ้านเมืองทาง	ทาง		"

(1) ในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอสมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จมาตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน เมื่อ พ.ศ. 2449
เมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ แล้ว โปรดให้ตั้งตราสั่งให้เปลี่ยนชื่อเมืองกุกุทาศัย เป็น "อำเภอ
หนองบัวดง" มาจนทุกวันนี้

(2) เมืองคำเกิด คำมวน 2 เมืองนี้ เดิมโปรดฯ ให้ขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ ข้ามเขตแดนเมือง
มหาชัย และท่าอุเทนไปหลายวัน ต่อมาจึงโปรดให้สองเมืองนี้ไปขึ้นเมืองท่าอุเทนในบังคับบัญชา
ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ความละเอียดโปรดฯ ในประวัติเมืองสกลนคร

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
31	เชิงรุบ	สกอนครทวาปี ⁽¹⁾	2729	ขึ้นนครพนมในรัชกาลที่ 1 ต่อมา ในรัชกาลที่ 3 ขึ้นกรุงเทพฯ
32	กุดสุมาลัย	กุดสุมาลัยบงทล	2387	ขึ้นสกอนคร
33	พังพร้าว	พรธานิกน	2387	"
34	กุฎลิง	วานรนิวาส	2400	"
35	โพนสว่างหาดยาว	สว่างแดนดิน	2406	"
36	โพหวา	ภูวคคสอวาง	2406	" (ปัจจุบันอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำ โขง)
37	ปลาเป่า	วาริชภูมิ	2410	"
38	จำปาคง	จำปาสบมท	2410	"
39	นาโพธิ	โพธิไพศาลนิคม	2415	"
40	ห้วยมุก	มุกดาหาร ⁽²⁾	2313	ตั้งในสมัยกรุงธนบุรี

(1) สมัยขอมจัดหนองหารหลวง เปลี่ยนมาเรียกสกอนครทวาปีในรัชกาลที่ 3 ต่อมาเปลี่ยน
เรียกสกอนคร มาเท่าทุกวันนี้

(๔) ปรากฏตามพงศาวดาร เมืองมุกดาหาร (ของนายสุรจิตร จันทรสาชา พ.ศ.2498)
ความว่า "เดิมที่สร้างเมืองมุกดาหารนี้เคยเป็นเมืองโบราณร้างมาก่อน โดยนี้เจ้ากินรีอพยพจาก
ทางเหนือมาตามดุนแม่น้ำโขงมาเลือกโคที่ท่าเล็ด ณ ปากห้วยมุก จึงได้พากันมาตั้งเมืองขึ้นใหม่
เมื่อ พ.ศ.2310 ขณะที่สร้างเมืองอยู่นั้น พระภิกษุรูปหนึ่งเห็นแก้วสี่สัสดิดวงหนึ่งเสด็จออกจาก
ยอดศาล 7 ยอด เวลากลางคืนแล้วจอยกลับมามีเวลาเช้ามีก ความทราบถึงเจ้ากินรีจึงทรงให้
นามแก่วัวนั้นว่า มุกดาหาร แล้วชานนามเมืองสร้างใหม่ให้พ้องกับแก้ววิเศษนั้นว่า เมืองมุกดาหาร
มาจนปัจจุบันนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
41	ท่าทราย	เมืองการภูมิ	2409	ชั้นบุคคหาร
42	กำมะอี	หนองสูง	2409	"
43	โนนเมว	บุรีรัมย์	2318	ตั้งในสมัยกรุงธนบุรี
44	นารอง	นางรอง	2334	ชั้นบุรีรัมย์
45	หนองหารน้อย	หนองหารหรือหนอง ละหาร	2330	ชั้นกรุงเทพฯ ต่อมาชั้นหนองคาย
46	บึงบอน (หรือ พระดัม)	ขอนแก่น	2340	ชั้นนครราชสีมา ต่อมาชั้นหนองคาย
47	เมืองพล	พล	2349	ชั้นขอนแก่น
48	ภูเวียง	ภูเวียง	2369	"
49	กุดเกาะ	มัญจาคีรี	2369	"
50	น้ำพอง	คำพองนอย	2370	"
51	ลุม (หรือลุ่ม)	หล่มสัก	2310	ตั้งสมัยกรุงธนบุรี
52	เซไล	เลย	2396	ชั้นหล่มสัก ต่อมาโอนไปขึ้น มณฑลอคร ร.ศ.119
53	นาหว้า	คานซาย		เดิมขึ้นทามวก มณฑลพิษณุโลก ต่อมาโอนขึ้นจังหวัดเลย พ.ศ.2450
54	สะพุง	วังสะพุง	2440	" "

4. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง

ให้รวมหัวเมืองเอก 3 หัวเมืองขึ้นต่อกรุงเทพฯ หัวเมืองโท ตรี และจัตวา
อีก 16 หัวเมืองขึ้นต่อหัวเมืองเอก รวมเป็น 19 หัวเมือง ดังนี้

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
1	เมืองเสมาหรือคอน ราช	นครราชสีมา	2200	ขึ้นกรุงเทพฯ ในตอนหลังสร้าง ในรัชสมัยรัชกาลพระนารายณ์ มหาราชรกรุงศรีอยุธยา
2	ปราสาทหมกอาจ	พิมาย	1500	
3	กุดหวาย	รัตนบุรี	2306	ขึ้นนครราชสีมา
4	จันทึก	นครจันทึก	2231	"
5	ปัก	ปักธงชัย ⁽¹⁾	2310	"
6	หมากแข้งหรือหัวแรด	พุกไธสง	2310	"
7	ตะลุงคอก	ตะลุง (ประโคนชัย)	2329	"
8	สูงเนิน	สูงเนิน		
9	กระโทก	โคกชัย		"
10	พันชนะ	กานชนบท	2341	"
11	โนนลาว	สันติยะ ต่อมา เปลี่ยนเป็น จ.โนน ไทย		ขึ้นนครราชสีมา

(1) ปักธงชัย กล่าวกันว่าครั้งหนึ่งมีข้าศึกมาตีเมือง ชาวเมืองสู้ไม่ได้ จึงถอยมาตั้งมั่น
รับข้าศึกที่ตำบลนี้จนได้ชัยชนะ จึงปักธงไว้เสร็จการศึกแล้วจึงปรึกษากันถือเอาที่นั้นเป็นชัยภูมิ
สร้างเมืองขึ้น เรียกว่า เมืองปักธงชัย สืบต่อมาจนเดี๋ยวนี้ เรียกว่า "เมืองปัก"

ลำดับ	นามเดิมบ้าน	ตั้งเป็นเมือง	เมื่อ พ.ศ.	หมายเหตุ
12	โนนวัด	กลาง (อ.โนนสูง)		ขึ้นนครราชสีมา
13	บัวใหญ่	นอก (อ.บัวใหญ่)		"
14	หนองแกว (หรือ บึงแกว)	ชนบท	2335	" (ภายหลังขึ้น ขอนแก่น)
15	หนองบัวโนนปกติ (หรือ บ.หินตั้ง)	ชัยภูมิ	2374	ขึ้นชนบท (บ้านหินตั้งนี้ย้ายเมื่อ พ.ศ.2406 สมัยพระภักดีชุมพล (ที่) เป็นเจ้าเมือง
16	แกวจตุ	จัตุรัส (เมืองสีม)	2352	ขึ้นชนบท ต่อมาขึ้นชัยภูมิ
17	ชวน	บำเหน็จณรงค์	2354	ขึ้นชัยภูมิ
18	ดาด	ภูเขียว	2340	ขึ้นกรุงเทพฯ ต่อมาขึ้นนครราชสีมา ย้ายมาจากบ้านดาดมาตั้งที่บ้าน
19	ยาง	เกษตรสมบูรณ์		ผักปัง ที่หลังคืออำเภอภูเขียวปัจจุบัน ขึ้นภูเขียวทั้งในรัชกาลที่ 3 ไม่ทราบ ปีใด

* ในจดหมายเหตุนครราชสีมา เรียกว่า เมืองประโคน : ผู้เขียน

ภาคผนวก ข.

บัญชีงบประมาณรายจ่าย เงินเดือน เบี้ยเลี้ยง
และเครื่องใช้ต่าง ๆ ไปหัวเมืองลาวกาว¹

	เงินเดือน	กินเป็นวัน	รวมปี	หมายเหตุ
อธิบดีข้าหลวง 1	-	120		ในต้นฉบับเขียน จำนวนเงินเป็น แบบเก่า เช่น $\frac{37}{+}$ หมายถึง ถึง 37 ฐัง
เสมียนราชการ 1	200	20	37 ฐัง	
เสมียนต่างประเทศ 1	160	20	27 ฐัง	
เสมียนบัญชี 1	140	20	24 "	
เสมียนความ 1	120	20	21 "	
เสมียนตัว 1	80	20	21 "	
หมอเอก 1	60	20	12 "	
นายการโยธา 1	60	15	14 ฐัง 5 คำตั้ง	
นายพล 1	60	15	14 " 5 "	
นายเสนา 1	40	15	8 " 5 "	
นายฉรรพบุท 1	40	15	8 " 5 "	
นายพาหนะ 1	40	15	8 " 5 "	

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 ม.62.1/32 กรมหลวงพิทักษ์รักษาการกรมวังกรม
ทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ 6 กันยายน ร.ศ.110

	เงินเดือน	กินเป็นวัน	รวมปี	หมายเหตุ
หมอยาคอง 1	40	15	8 ไร่ 5 ตำลึง	
ตามภาษาเอก 1	30	15	6 " 15 "	
เสมียนเอก 4 คน	40	15	8 " 5 "	4 คน 33 ไร่
เสมียนรองในหน้าที่ต่าง ๆ 6 คน	30	10	6 ไร่	6 คน 48 "
เสมียนคัดเพิ่มเติม 6 คน	20	10	4 ไร่	6 คน 27 "
หลวง ขุน หมื่น มีหน้าที่ต่าง ๆ				
6 คน	30	10	6	6 คน 36 ไร่
คนไร่นามีพนักงาน 10 คน	16	10	3 " 12 "	10 " 45 "
มหาดเล็ก แด่ คนใจ 20 คน	12	8	3 "	20 " 60 "
ไพร่ประจำหน้าที่ 30 คน	8	4	1 " 16 "	30 " 54 "
เรไรการแลแหหามตามเสด็จ				
เบ็กละรีจ 100 คน	6	4	1 " 10 "	100 " 150 "

เบิกแทกรังเดียว

เตนใหญ่ที่อยู่ 1	150	บาท
เตนทองพระโรง 1	250	"
เตนกลาง 4	360	"
เตนเล็ก 8	480	"
รถใหญ่, รถเล็ก 2	1400	"
เครื่องราง 5	-	
เครื่องมา 12	480	"
เกวียนดี 4	1200	"

ผ้าใบ 10 ไม	250	บาท
ผ้าน้ำมัน 30 ไม	420	"
เสื้อผ้ามวกกี 30 สำหรับ	1200	"
เสื้อผ้ามวกเลว 250 สำหรับ	1800	"
นาฬิกา ปีน เสื้อผ้า แลของต่าง ๆ ใ้ตอบแทน		
แตรรางวัล	1600	"

เงินรอนราชการสำหรับกองเผื่อการพิเศษ	4,00	บาท
เครื่องวัดตรวจต่าง ๆ	200	"
ผากระดาษเครื่องเขียนแผนที่แลแผนที่สำเร็จแลต่าง ๆ	120	"
สมุดตำราความรู้ กฎหมาย ประกาศรารกิจจา	25	"
เครื่องไร้ในราชการหนังสือต่าง ๆ	100	"
เครื่องใช้ในการรักษาโรคดอกงพยามา	300	"
เครื่องรับแขกแดเลี้ยงอาหารอย่างคี่สำหรับแขกเมือง		
ต่างประเภท	2,400	"
ของกระวุกระจิกเล็กน้อย	400	"
รวม	214	จึง 15 บาท

ชาหลวงกำกับหัวเมือง

เมืองจำปากกัคคี่

ชาหลวงที่ 1

เสมียนที่ 1

เสมียนรอง 2

ขุนหมื่นคนใ้ 4

สามภาษา

ไพร่ 20

เดือน	กั.	รวมปี	หมาย'เหตุ
200	15	32 ึ่ง 5 คำสั่ง	
30	8	5 " 14 "	
30	16	6 " 18 "	
60	32	13 " 16 "	
30	8	5 " 14 "	
160	80	36 "	100 ึ่ง 17 คำสั่ง

เมืองแคว้นบุรี

100 ไร่ 7 ตำลึง

เมืองสังขะ จาเมืองไทย

100 " 7 "

รวม

301 " 1 "

นายคาน

นายคานใหญ่

เดมียน 1

ขุนหมื่น 2

ไพร่ 4

เดือน	กิน	รวมปี	หมายเหตุ
100	15	17 ไร่ 5 ตำลึง	
30	8	5 " 14 "	
30	16	6 " 18 "	
32	16	7 " 4 "	36 ไร่ 1 ตำลึง

คานแพงปรัก

คานพระแก้ว

มะโนไพร

เวียงแดง

อติป้อ

ตะโปน

ผามัง

จำปา

8 ตำบล

รวม 288 ไร่ 8 ตำลึง

อาวุธ

ปืนลูกซองสำหรับขึ้นเขาอย่างใหม่	4 บอก	สำหรับรักษาหน้าด่านที่สำคัญ
ปืนพกท่อยอย่างใหม่สำหรับทหารประจำปืน		แลทำการฝึกหัดในป่าเขา
แกวญว้าง	48 "	ทั้งปวงดูแลที่โออวด

กระบี่สำหรับออจีเรือ	44	ในเวลารับแขกเมือง
กระบี่สำหรับคนไ้ปืน	24	
ปืนลากล่องทองเหลือง	2 นอก	สำหรับยิงสดุดแลทำสง่า นาคายหลวง
กระบี่สำหรับตัวคน (คนเกยปืน)	24	
กระบี่ออจีเรือ (ออจีเรือคนเป็น 1)	2	
ปืนน้ำเรียบ ลากล่องทองเคา	6	สำหรับหัวเมืองใหญ่ทั้ง 3 จะไม่มิกได้
กระบี่สำหรับตัวคน	36	
กระบี่ออจีเรือ	6	
ปืนแกตรึงกันอย่างเล็กสำหรับหังร้าง	2	สำหรับกระบวนหลวงแล สำแดงอำนาจในที่ต่าง ๆ ตามมีเคยมีทุกครั้ง
กระบี่สำหรับคนไ้ปืน (ตัวคนเกยปืน 2)		
กระบี่ออจีเรือ	2	
ปืนปจุท้ายอย่างคี่ประจำตัวทหารกองหลวง (ตัวคนกวบปืนด้วย)	150	สำหรับทหาร, สำหรับกอง ไปแตกกรุงเทพฯ กับกอง หลวง
แตรหังเต็นแนนเชกสำหรับกองปืนพร้อม	4	
ปืนปจุท้ายปลายคาบอย่างเคา	300	สำหรับทหารหัวเปื่อง ประจำเมืองใหญ่อยู่กับ บ้านหลวง 3 เมือง
กระบี่ออจีเรือ	12	
ปืนปจุปากปลายคาบตาพอก	600	สำหรับทหารหัวเมืองกองใหญ่ สำหรับจ่ายไปรักษาปลายคาน แลไปราชการจับโจรผู้ร้าย
ปืนสไนต์เคอสำหรับนายสิบ	60	
กระบี่ออจีเรือ	14	

ปืนปลุกท้ายอย่างเล็กสำหรับทหารมา	48	สำหรับใช้ในขบวนหลวง
ปืนสั้นสำหรับออวีเซอ	4	
กระบอกวีเซอ	2	
ปืนคาบศิลาอย่างดี	400	สำหรับจ่ายไพร่หัวเมืองไปราชการ แลหัตถทหารให้ยิงปืน
กระบี่นายทหารวิเศษ	24	สำหรับข้าราชการพลเรือนนอกกองนี้
กระบี่เลวฤดาบญี่ปุ่น		สำหรับความฉว้างแลตำรวจคนตามเสด็จ
ดาบงามดี	10	สำหรับหน้าตามขบวนใหญ่ เมื่อเข้า
ง้าวดี	4	เมืองก่อนนำขบวนแซกเมือง นังกองจุก
ทวนดี	8	รองลอมวง
หอก	8	
ง้าวเลว	20	
ทวนเลว	40	
แตรเปี้ยว กลองวง	สำหรับหนึ่ง	สำหรับกองทหารหัวเมืองที่จะจัดใหม่

ภาคผนวก ค.

ทำเนียบข้าราชการมณฑลลาวท้าวในปี พ.ศ. 2440 มี 17 เมือง¹ คือ

1. เมืองอุบลราชธานี

1. ท้าวโพธิสาร (เสื่อ ๗ อุบะ)	เป็น พระอุบลเดชประธารักษ์
ผู้ว่าราชการเมือง
2. ท้าวไธยกุมาร (กุดำ สุวรรณภู)	เป็น พระอุบลศักดิ์ประชาบาล
ยกกระบัตรเมือง
3. ท้าวสิทธิสาร (บุญชู พรหมวงกานนท์)	เป็น พระอุบลการประจักษ์
ปลัดเมือง
4. ท้าวบุญเพ็ง บุตรโอบ	เป็น พระอุบลกิจประธาร
ผู้ว่าราชการเมือง

ตำแหน่งทั้งสี่ท่านนี้ ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในพระชนกิมหัตถ์ขึ้น ถือศักดินาท่านละ 1000 ไร่

นอกจากนี้มีการขึ้นรองลงมาอีก คือ

1. เมืองแสน (อุ้น วนะรมย์)	เป็น พระสุรพลชยากร พลเมือง
2. เมืองจันทร์ (บุญ สักโขบจ)	เป็น พระสุนทรกิจวิมล มหาดไทย
เมือง
3. ท้าวสุคำหัก (สุวรรณภู)	เป็น พระจงกลนิชานสุพันธ์
กรมการเมืองผู้ใหญ่
4. ท้าววรบุตร (แก้ว บุตรโอบ)	เป็น พระดินจังกุลลาธร
กรมการเมืองผู้ใหญ่
5. ท้าววรกิติกา (ทุย สุวรรณภู)	เป็น พระนิโรจน์ทุยรักษ์
กรมการเมืองผู้ใหญ่

¹ เดิม วิชาคัพพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 หน้า 506 - 513.

6. ท้าวพิมสาร (สงค์)	เป็น พระคุณีทูลกิจ
กรมการเมืองผู้ใหญ่
7. ท้าวสุริย (หมั่น)	เป็น พระสุจริตรัฐการี
กรมการเมือง
8. ท้าวอุเทน (เจียง)	เป็น พระวิณโณเบศ
กรมการเมือง
9. ท้าวชิตย (สิงห์ कुमारสิงห์)	เป็น พระเกษตร์โกบาล
กรมการเมือง
10. นายเหลื่อม	เป็น พระปฐมธานี กรมการเมือง
11. นายมนตรี	เป็น พระปฐมตรีสาร
กรมการเมือง
12. ท้าวเล็ก สิงห์รัฐิต	เป็น หลวงอุปถานุการวิธาน [*]
กรมการเมือง
13. ท้าวโพนคำ สุวรรณกฎ	เป็น หลวงพิฆพงษ์ปัทมปลัด ^{**}
กรมการเมือง
14. ท้าวโพน สุวรรณกฎ	เป็น หลวงวัฒนวงศ์โพนบล ^{***}
กรมการเมือง
15. ท้าวทั้ง	เป็น หลวงอุปฐานุการวิทย์
กรมการเมือง

* ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น อำมาตย์ตรี พระวิภาคย์พจนกิจ

** ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น รองอำมาตย์เอก พระบริคุต
กามเซต (อดีตนายอำเภอเขื่องในและม่วงสามสิบ)

*** ภายหลังได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็น รองอำมาตย์โท หลวงวัฒนวงศ์
โพนบล อดีตนายอำเภอกันทรารมย์ เมื่อครั้งขึ้นจังหวักอุดรราชธานี

2. เมืองยโสธร

1. หลวงศรีวรราช (แซ่ ปทุมชาติ)	เป็น	พระสุนทรราชเดโช
ผู้ว่าราชการเมือง
2. ปลัดเมือง วางหาตัวไปไต่		
3. ท้าวสิทธิกุมาร ทองดี	เป็น	หลวงยศไกรเกรียงเกร
ยกกระบัตร์เมือง
4. ท้าวโพธิสาร (ตา)	เป็น	หลวงยศเชกครามฤทธิ
มหาดไทยเมือง
5. เมืองจันทร์ (จิม)	เป็น	หลวงยศเชตวิมล
ผู้ว่าราชการเมือง
6. เมืองแสน (ผา)	เป็น	หลวงอดุลพฤติเคธพลเมือง
7. ท้าวสิทธิสาร (สมเพชร)	เป็น	หลวงยศวิทย์อำรง
ผู้ช่วยราชการเมือง

3. เมืองเขมรราชธานี

1. ผู้ว่าราชการเมือง วางไม่มีผู้เหมาะสม		
2. ท้าวโพธิสาร (เหลื่อ)	เป็น	พระเขมรัฐเคศบระธารักษ์
ผู้ว่าราชการเมือง
3. ท้าวโพธิราช	เป็น	พระเขมรัฐศักดิ์ธนบาล
ปลัดเมือง
4. ท้าวโพธิสารราช (หอ)	เป็น	พระเขมรัฐกิจบริหาร
ยกกระบัตร์เมือง
5. หลวงจำนงค์ (แสง)	เป็น	หลวงเขมรัฐการอุทสาหะ
ผู้ช่วยราชการเมือง

4. เมืองรอยเอ็ด

1. ชานนท์ (เหล่า)	เป็น	พระศตานเทพระชาธรรม* ปลัดเมือง
2. เมืองแสน	เป็น	พระศตานันต์ประชาธร ยกกระบัตรเมือง
3. นายเลียง	เป็น	หลวงศตานเทพนุกุลกิจ ผู้ช่วยราชการเมือง
4. นายเหลี่ยน	เป็น	หลวงศตากิจบริหาร

5. เมืองมหาสารคาม

1. พระเจริญราชเดช (อุน ภาณุทนต์ ฅ มหาสารคาม) เจ้าเมืองในเวลานั้น
เปลี่ยนเป็นตำแหน่ง ผู้ว่าราชการเมือง
2. ขาเนตร (เหล่า) เป็น หลวงสารคามการกิจนิคม กรมการเมือง
3. ชานนท์ (คี่) เป็น หลวงสารคามการนิคมภิบาล กรมการเมือง

6. เมืองกาฬสินธุ์

ทรงตั้งให้ท้าวเก เป็น พระสินธุ์ประชาธรรม** ผู้ว่าราชการเมือง นอกจากนี้
ทรงเห็นว่ายังไม่มีใครพอที่จะรับตำแหน่งของเมืองได้

7. เมืองกมลาไสย

1. พระราชภูบริหาร	เป็น	ผู้ว่าราชการเมือง
2. ท้าวเทศ	เป็น	หลวงกมลาพิพัฒน์
ผู้ช่วยราชการเมือง

* ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาขัติยวงศา ผู้ว่าราชการเมืองรอยเอ็ด

** ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาไชยสุนทร

8. เมืองสุวรรณภูมิ

เวลานั้นยังมีอุปฮาด (อำมาตย์) เป็นผู้รักษาราชการเมือง จึงทรงขอสัญญาบัตร ให้เป็นพระรัตนวงศา เป็นผู้วาราชการเมือง

9. เมืองสุรินทร์

ทรงตั้งให้หลวงปลัด เป็น พระประสิทธิสุนทรรัฐ ปลัดเมือง แทน

10. เมืองสังขะ

ทรงตั้งท้าวทองคำ* เป็น พระสังฆะศักดิ์สุนทรเขต ผู้วาราชการเมือง

11. เมืองศรีสะเกษ

ยังไม่มีท้าวเหมาะสมที่จะตั้ง

12. เมืองอุบลราชธานี

1. ท้าวบุญญา	เป็น	พระยาขุขันธภักดีศรีนครลำดวน	ผู้วาราชการเมือง
2. ท้าวทองคำ	เป็น	พระสุนทรบริรักษ์	ปลัดเมือง
3. ท้าวบุญมี	เป็น	หลวงสุรรัตนมัย	ยกกระบัตรเมือง
4. ท้าวบุญมี	เป็น	พระพิชัย	ผู้ช่วยราชการเมือง

13. เมืองเดชอุดม

1. ท้าวทอง (บุตรเจ้าเมืองคนเก่า)	เป็น	พระสรเดชอุดมภักย์	รั้งผู้วาราชการเมือง
2. หลวงยกกระบัตร	เป็น	หลวงสรศักดิ์อุดมภักดี	ปลัดเมือง

* เป็นบุตรเจ้าเมืองสังขะคนที่ 1

3. ท้าวเก็ง เป็น หลวงมหันต์เดชอุทมานุกิจ ผู้ช่วยราชการเมือง
 4. นายเจียม เป็น หลวงมหิตติเดชอุทมานุกการ ผู้ช่วยราชการเมือง

14. เมืองโคมประดิษฐ์

ทรงตั้งให้ ท้าวผาย* เป็น หลวงอุบลเขตานุรักษ์ ผู้วราชการเมือง

15. เมืองวารินชำราบ

ทรงตั้งให้ราชวงศ์ (ชาย) เมืองคำทอง เป็น พระราชพงษ์ภักดี ผู้วราชการเมือง

16. เมืองอุทุมพรพิสัย

ทรงตั้งให้หลวงปลัด (ทองดี) เป็น พระอุทุมพรเทศานุรักษ์ ผู้วราชการเมือง

17. เมืองศรีขรภูมิ

ทรงตั้งให้หลวงปลัด เป็น พระศรีขรภูมิมานุรักษ์ ผู้วราชการเมือง

* บุตรพระคำรังสุริยเดช เจ้าเมืองเก่า

ภาคผนวก ง.

แบบสัญญาสำหรับให้ราษฎรที่อพยพจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง
เช่าที่ดินทำมาหากิน (พ.ศ.2441)¹

ข้าพเจ้า นาย ก แลครอบครัว ขอทำหนังสือสัญญาติดต่อกับเจ้าเขต
 นายตำบล ฉบับหนึ่งดังนี้

1. ข้าพเจ้าขอเช่าที่ดินในเขตแขวงบ้าน ช. แขวงเมือง เป็นเนื้อที่ไม่เกิน
 30 ไร่ เพื่ออาศัยอยู่ทำกินเลี้ยงชีพโดยชอบธรรมส่วนตัวข้าพเจ้าแลครอบครัว อันมี
 แลจะมีภรรยา

2. ข้าพเจ้าจะมีน้ำใจสวามิภักดิ์ต่อไผ่ล่ะรองขลุ้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เป็น
 เจ้าสยามราชาอาณาจักร แลขอเป็นข้าแผ่นดินเหมือนชนทั้งหลายที่เป็นข้าขอบเขตสีมาอันมีสัตย์
 กตัญญูสูงสุด

3. ข้าพเจ้าแลครอบครัวจะประพฤติตนอยู่ในบังคับกฎหมายบัญญัติของประเทศบ้านเมือง
 โดยเรียบร้อย หาเลี้ยงชีพโดยไผ่ผิดจากกฎหมายบังคับบัญชาของบ้านเมือง

4. ข้าพเจ้าแลครอบครัว จะไม่ถือเอาที่ดินตนผดไม่ไว้เป็นกรรมสิทธิ์เป็นอันขาด
 เป็นแต่จะอาศัยอยู่เลี้ยงชีพไว้ โดยบ้านเมืองจะกรุณาให้อยู่ให้ทำเพียงใด

5. ข้าพเจ้าจะยอมให้เงินเช่าที่ปีละ 3 บาท แก่บ้านเมืองในเวลาที่ท่านข้าหลวงผู้ใหญ่
 ทำใบสำคัญเรียกเอาตามที่ท่านได้โปรดกรุณาให้ค้างเป็นทุนนั้น

6. ข้าพเจ้าหรือครอบครัว ต่อไปจะไม่อยู่ในที่นั้นจะไปอยู่เขตอื่น หรือประพฤติ
 ตนไม่เรียบร้อยไม่ฟังใจท่าน ทำผิดขัดบ้านครองเมืองท่าน ท่านมิให้ข้าพเจ้าหรือครอบครัว

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/13 "แบบสัญญา" ประกาศเมื่อเดือนตุลาคม

อยู่ต่อไปเมื่อใด ข้าพเจ้าแลครอบครัวก็ต้องไปให้พ้นเขตของทานโดยพลัน แลถ้าเช่าที่ดิน
ข้าหลวงกรุณาให้คงเป็นทุนอยู่เท่าใด เพื่อทานข้าหลวงผู้ใหญ่ทำใบสำคัญเรียกเอาก็จะให้จน
ครบเท่านั้นส่วน สิ่งใดหรือตนใดที่ข้าพเจ้าหรือครอบครัวได้ปลูกสร้างไว้ในที่ดินมากน้อย
เท่าใด ถ้าข้าพเจ้าแลครอบครัวจะคงอยู่ที่นี่ไม่ได้ สิ่งที่เกิดขึ้นกำลังจะเอาไปมิได้ หรือทั้ง
ไว้ไม่เอาโดยทันที ข้าพเจ้าแลครอบครัวก็ตกลงยอมให้เป็นของสำหรับแผ่นดินนั้นต่อไปในทันที
จะไม่ถือว่าสิ่งของทั้งปวงนั้นเป็นของข้าพเจ้าแลครอบครัวข้าพเจ้าเลยเป็นอันขาด

ข้าพเจ้าใดและไปมีขอวาทราดด้วยขาดประจำชื่อไว้เป็นสำคัญ

สำเนา

แบบสำหรับยื่นขอความตกลงในสบบ¹

1. นาย ... แลทั้งครัวเบื่องนา สัญญาที่พิมพ์ลงเราที่ดินในเขตรับานแขวงเมือง
เนื้อที่ไม่เกิน 30 ไร่ เพื่อเช่าเอาไถรยอยู่ทำกิน
2. จะสวามีภักดีต่อพระเจ้าอยู่หัวขอเป็นข้าแผ่นดินไทยอัชเชอสุจริต
3. จะประพฤติอยู่ในบังคับกฎหมายบัญญัติโดยเรียบร้อย บังคับบัญชาของบ้านเมือง
4. จะไม่ถือเอาที่ดินเป็นสิทธิ์
5. ค่าเช่ามีละ 3 บาท จะให้ในเวลาที่ดินข้าหลวงผู้ใหญ่ทำใบสำคัญเรียกเอา
6. ทานมิให้อยู่ต่อไป เมื่อใดจะต้องไปให้พ้นเขตแขวงทาน แลเลิกกลางค่าเช่า
อยู่อย่างใดก็จะให้จนครบ สิ่งปลูกสร้างเอาไว้ในที่ดินเท่าใดยอมให้เป็นของสำหรับแผ่นดิน
ในทันที

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/13 เรื่องคนผั่งซ้ายและกนมณฑลอื่นเข้ามาอยู่
ในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือไม่ยอมเสียเงินชำระราชการและกะเกณฑ์ใช้ราชการต่าง ๆ
วันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ.117

ภาคผนวก จ.

บัญชีจำนวนทหารและอาวุธส่งไปราชการมณฑลอีสาน พ.ศ.2445¹

กองพันที่ 1

นายร้อยเอกหลวงชาญสรกุล ทำการตำแหน่งนายพันตรี เป็นผู้บังคับ เดินทาง
สุวรรณภูมิ ยะโสธร ระงับทางถึงร้อยเอ็จ เกษมสีมา

กองร้อยที่ 1			กองร้อยที่ 3		
นายร้อยเอก	เกื่อง	1	ทำการนายร้อยเอก	ถมยา	1
นายร้อยโท	บุศ	1	นายร้อยตรี	ทุย	1
นายร้อยตรี	ทัน	1	ทำการนายร้อยตรี	เทียน	1
หมอนายสิบ		1 124	หมอแพทย์โท	จิต	1 174
คนพยาบาล		1	คนพยาบาล		1
นายสิบ		17	นายสิบ		17
พลตร		2	พลตร		2
พลทหาร		100	พลทหาร		150
ปืน		116 บก	ปืน		166 บก
ปักต้นคนละ	100 นัด	รวม 11600 นัด	ปักต้นคนละ	100 นัด	รวม 116600 นัด

รวม 298

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.2.18/6 บัญชีจำนวนทหารและอาวุธ ฉบับ 1
หน้า 41 - 45.

กองพันที่ 2

นายร้อยตรีหลวงโหมหักปัจจนึก เป็นผู้บังคับ เดินทาง รัตนบุรี ศรีสะเกษ
ไปเมืองอุบล

<u>กองร้อยที่ 2</u>			<u>กองร้อยที่ 4</u>		
ทำการนายร้อยเอก	ผาด	1 -	ทำการนายร้อยเอก	เชย	1
ทำการนายร้อยโท	เปี่ยม	1	ทำการนายร้อยโท	พร้อม	1
นายร้อยตรี	หวาง	1	นายร้อยตรี	ปลอด	1
หมอนนายสิบ		1 124	หมอนนายสิบ		1 124
คนพยามาด		1	คนพยามาด		1
นายสิบ		17	นายสิบ		17
พลแตร		2	พลแตร		2
พลทหาร		100	พลทหาร		100
ปืน		116 นอก	ปืน		116
ปัสตันคนละ 100 นัด	รวม	11600 นัด	ปัสตันคนละ 100 นัด	รวม	11,600 นัด
รวม 248					

กองพันที่ 3

นายร้อยเอกหลวงราชนราวัณ ทำการตำแหน่งนายพันตรีเป็นผู้บังคับ เดินทาง
ไปหยุดรักษาการอยู่ที่รัตนบุรีว่าช่วยอุดหนุนกองพันที่ 1 ที่ 2

<u>กองร้อยที่ 6</u>		<u>กองร้อยที่ 5</u>	
นายร้อยเอก	จิตร 1	ประจำอยู่ที่เมืองโขง	
ทำการนายร้อยโท	คำ 1	นายร้อยเอก	ทรง 1
นายร้อยตรี	เื่อง 1	นายร้อยโท	ชวง 1
นายร้อยตรี	นิม 1	นายร้อยตรี	ทิม 1

หมอแพทยตรี	1	233	นายสิบ	25	130
คนพยาบาล	1		พลแตร	2	
นายสิบ	25		พลทหาร	100	
พลแตร	2				
พลทหาร	200				
ปืน	223				
ปักกันคนละ 100 นัด รวม 22300 นัด					

รวม 363

กองพันที่ 4

นายร้อยเอกหลวงศัสวิทย์ปรีชา ทำการตำแหน่งนายพันตรีเป็นผู้บังคับ เป็นกน
ระดมฝึกหัดไว้เป็นแมนลิกเคอร์ และเตรียมตัวพร้อมอยู่ ณ เมืองนครราชสีมา

กองร้อยที่ 9

นายร้อยเอก	เจริญ	1	
นายร้อยโท	เทียน	1	
นายร้อยตรี	ถาด	1	230
นายสิบ		25	
พลแตร		2	
พลทหาร		200	

กองร้อยที่ 10

นายร้อยเอก	ชิน	1	
นายร้อยโท	นวม	1	
นายร้อยตรี	เจื่อน	1	
นายสิบ		25	230
พลแตร		2	
พลทหาร		200	

รวม 460

กองพันทหารมา

นายพันตรีหลวงราชานุรักษ์ เป็นผู้บังคับ ประจำอยู่ ณ เมือง นครราชสีมา

กองร้อยที่ 7

กองปืนใหญ่

นายร้อยเอก ชุมพร เท่งยุทธการ 1

อยู่ประจำการ ณ เมืองนครราชสีมา

ทำการนายร้อยโท เอื้อน 1

นายสิบ 17 121

พลแตร 2

พลทหาร 100

กองปืนใหญ่

ทำการนายร้อยเอก หม่อมหลวงจรัส 1

นายร้อยโท 1

นายร้อยตรี มาไค 1

นายสิบ 14

พลแตร 2

พลทหาร 100

รวม 361

รวมทั้งสิ้น 1730